

OBSAH

| | |
|---|-----|
| Ábel Král, Metodická a všeobecne fonetická problematika Atlasu slovenských hlások | 113 |
| Jana Dvončová, Možnosti súčasného fyziologického výskumu vo fonetike. | 126 |
| Jozef Liška, Z výskumu styčných problémov fonetiky a patofonetiky. | 131 |
| Johann Knobloch, Expresívne predpony v slovanských a románskych jazykoch. | 141 |

ROZHLADY

| | |
|---|-----|
| Viktor Krupa, O meraní podobnosti jazykov | 148 |
| Šimon Ondruš, Morris Swadesh a vývinové peripetie americkej jazykovedy. | 155 |

DISKUSIE

| | |
|---|-----|
| Ábel Král, Nad prácou A. V. Isačenka Spektrografická analýza slovenských hlások | 162 |
| Ludovít Novák, K sporným otázkam fonológie. | 179 |

SPRÁVY A POSUDKY

| | |
|---|-----|
| Za profesorom Františkom Kaldom. R. Gedeon | 183 |
| Noam Chomsky, Syntaktické štruktúry. F. Miko | 183 |
| Paul M. Postal, Aspects of Phonological Theory. Š. Ondruš | 187 |
| G. V. Kolšanskij, Logika i štruktúra jazyka. J. Matejčík | 190 |
| Robert J. Scholes, Phonotactic Grammaticality. G. Altmann | 192 |
| Prague Studies in Mathematical Linguistics I, II. J. Bosák | 193 |
| Konferencija po problemam izučeniya universalnych svojstv jazykov. V. Krupa | 195 |
| Voprosy frazeologii i sostavleniya frazeologičeskich slovaroj. J. Mlacek | 199 |
| Ján Oravec, Vázba slovíe v slovenčine. J. Horecký | 202 |
| Jozef Mistrik, Frekvencia slov v slovenčine. J. Bosák | 205 |
| József Tompa, Ungarische Grammatik. J. Ružička | 208 |
| B. Wierzechowska, Opis fonetyczny języka polskiego. J. Sabol | 210 |
| Medzinárodný seminár o cieľoch vyučovania cudzích jazykov. M. Podhájecká. | 212 |
| Sympóziium o teoretických a metodologických otázkach onomastiky. M. Majtánová | 214 |

СОДЕРЖАНИЕ

| | |
|--|-----|
| Абел Краль, Методологические и общefonетические проблемы в Атласе словацких звуков | 113 |
| Яна Двончова, Перспективы современного физиологического исследования в фонетике | 126 |
| Йозеф Лишка, Из исследования смежных проблем фонетики и патofонетики | 131 |
| Йоганн Knobloch, Экспрессивные приставки в славянских и романских языках | 141 |

Обзоры

| | |
|--|-----|
| Виктор Крупа, Об измерении подобности языков | 148 |
| Шимон Ondruš, Моррис Сводеш и перипетии развития американского языкознания | 155 |

Дискуссии

| | |
|--|-----|
| Абел Краль, Над трудом А. В. Исаченко Спектрографический анализ словацких звуков | 162 |
| Людovит Новак, К спорным вопросам фонологии | 179 |

METODICKÁ A VŠEOBECNE FONETICKÁ PROBLEMATIKA ATLASU SLOVENSKÝCH HLÁSOK*

ÁBEL KRÁL

1. Úvodné poznámky.

Atlas slovenských hlások je výsledkom spolupráce pracovníkov Ústavu fonetiky a matematickej lingvistiky Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Riaditeľom ústavu je prof. dr. Eugen Pauliny, DrSc.

Atlas slovenských hlások má textovú časť a obrazovú časť. Obrazová časť obsahuje fotografickú dokumentáciu artikulácie (čiastočne aj akustiky) slovenských hlások. Textová časť má tento obsah: Úvod. Tabuľka zvláštnych grafém a znakov fonetickej transkripcie. I. Z literatúry o výslovnosti slovenských hlások. Cieľ a určenie Atlasu slovenských hlások. II. Technické a metodické poznámky. 1. Röntgenografia. 2. Palatografia a lingvografia. 3. Labiografia. 4. Doplnujúce akustické záznamy. a) Oscilografia. b) Spektrálna analýza. 5. Metodické poznámky. III. Artikulačné orgány a fonetická artikulačná terminológia. 1. Dýchacie orgány. 2. Hlasový orgán. 3. Upravujúce orgány. IV. Predmet opisu a dokumentácie v Atlase slovenských hlások. 1. Predmet práce. 2. Všeobecná charakteristika rečového signálu. 3. Základné jazykové jednotky. 4. Fonéma a hláska. Definícia hlásky. 5. Z problematiky hlásky. 6. Artikulačné učenie a artikulačný opis hlásky. V. Klasifikácia slovenských hlások. 1. Delenie samohlások. 2. Delenie spoluhlások. VI. Opis slovenských hlások. 1. Pokojové postavenie artikulačných orgánov. 2. Opis slovenských samohlások. 3. Samohlásková schéma. 4. Z problematiky dvojhlások. 5. Opis slovenských dvojhlások. 6. Opis slovenských spoluhlások. VII. Literatúra. Resumé. Vecný register.

Autormi Atlasu sú: PhDr. Jana Dvončová, CSc., MUDr. Gejza Jenča, CSc. a PhDr. Ábel Král, CSc. Účasť autorov je takáto: Dr. J. Dvončová spracovala palatografu, lingvografu a labiografu dokumentárnej časti a kapitolu o artikulačných orgánoch a o klasifikácii slovenských hlások. Pripravila tie podklady pre opis hlások v VI. kapitole, ktoré získala uvedenými metódami. MUDr. G. Jenča pôsobil ako lekár-röntgenológ pri vyhotovovaní röntgenových filmov. Dr. Á. Král spracoval ostatné kapitoly. Vykonanie prác technicky zabezpečoval Ing. Ján Hrnčiar, technický pracovník Ústavu.

Ako je známe, fonetická stránka slovenčiny je spracovaná nedostatočne. Tento stav trvá aj napriek tomu, že dnes už máme prácu A. V. Isačenka

* Text tohto príspevku sa len v nevýznamných detailoch líši od referátu, ktorý autor predniesol na valnom zhromaždení Združenia slovenských jazykovedcov v Banskej Bystrici 17. XII. 1968.

Spektrografická analýza slovenských hlások. Chcem zdôrazniť, že je to práca veľmi obsažná a neobyčajne podnetná. S rozhladenosťou, bystrozrakom a isačenkovskou eleganciou sprostredkúva výdobytky, ale aj nedostatky a protirečenia modernej fonetiky a fonológie, a to v službách výskumu a interpretácie slovenského materiálu, takže v tomto zmysle uvádza slovenskú fonetiku do kontaktu so svetovým fonetickým dianím.

Ale je to dodnes jediná moderne spracovaná fonetická monografia o slovenčine. Obsahuje iba jednu časť fonetickej problematiky spisovnej slovenčiny, jej experimentálny základ spočíva na jedinej metóde akustickej fonetiky a podľa môjho úsudku nevyčerpáva dnes dostupné vedomosti o fonetike slovenčiny. Slovenská fonetika sa musí s touto prácou vyrovnáť, a to vyrovnáť činom.

Pravdaže, Isačenkova knižka nie je prvou fonetickou prácou o slovenčine. Už v r. 1929 vydal Bohuslav Hála *Základy spisovné výslovnosti slovenské a srovnání s výslovností českou*. Podal opis slovenskej výslovnosti v reprezentácii niekoľkých osôb z Liptova a Turca podľa toho fonetického materiálu, ktorý získal niektorými metódami klasickej fonetiky. Ako je známe, B. Hála konštatoval, že sa výslovnosť slovenských hlások (pokiaľ je zhoda v inventári) zhoduje s českou (pražskou) výslovnosťou okrem niekoľkých jednotlivostí. Hlavná váha tejto práce je v palatografii a lingvografii. Tento materiál je najspolahlivejší. Je vari celkom evidentné, že takýto fonetický opis by nijako nemohol byť základom fonetiky moderného spisovného jazyka, akým je dnes slovenčina.

Z väčších prác sa tejto problematiky dotýkajú aj dve práce J. Stanislava. Sú to *Liptovské nárečia a Slovenská výslovnosť*. Napriek kvantitatívnemu rozšíreniu experimentálne-fonetického materiálu a napriek pokusom o samostatné riešenie niektorých čiastkových problémov slovenskej výslovnosti, ťažko ich v porovnaní s Hálovou prácou označiť za podstatný pokrok v pôvodnom fonetickom výskume slovenčiny. Nebolo to ani ich cieľom.

Ešte vo väčšej miere to platí o niektorých ďalších prácach o zvukovej stránke slovenčiny, napr. o príspevkoch L. Nováka, o knižke H. Barteka *Správna výslovnosť slovenská*, týka sa to aj príspevkov S. Petříka a mnohých ďalších príspevkov slovenských jazykovedcov. Akékoľvek cenné boli aj fonetické pozorovania týchto autorov a akúkoľvek hodnotu mali pre slovenskú jazykovedu, špeciálne pre ortoepiu, chýbal im z hľadiska novšieho vývoja fonetických vied neodmysliteľný experimentálny základ. Až neskoršie prišli aj takéto práce, pravda, menšieho rozsahu (napr. články J. Lišku a v ostatnom čase aj drobné práce, ktoré vznikli na našom pracovisku).

A tak bolo vari celkom logické, že sa naše pracovisko podujalo na prípravu základnej práce z oblasti výslovnosti hlások.

Náš postup ovplyvnili tieto okolnosti:

1. logická návaznosť artikulácie, akustiky a percepcie reči; 2. materiálne

a technické vybavenie a možnosti nášho pracoviska; 3. naliehavé praktické potreby. — Preto sme sa v prvej etape orientovali práve na oblasť segmentálnej fonetiky a z nej na výskum artikulácie hlások. Výsledkom je *Atlas slovenských hlások*.

Aj obsah Atlasu a spôsob spracovania materiálu vyplynul zo situácie v slovenskej jazykovede: Pretože nemáme vyčerpávajúce a spoľahlivé materiálové sondy, rozhodli sme sa pre publikovanie materiálovej práce.

V Atlase reprodukuje obrázky zo všetkých základných a u nás dostupných metód výskumu artikulácie hlások. Ak sme k nim pridali aj akustické analýzy, stalo sa tak preto, aby sme doplnili obraz o tých artikuláčnych prvkoch, ktoré sme inak nemohli dokumentovať, a aby sme vytvorili aj istý predpoklad pre komplexné chápanie fonetickej stránky reči. Na nich možno totiž sprostredkované študovať aj také vlastnosti hlások, ako je prítomnosť alebo neprítomnosť hlasivkového tónu (znelosť-neznelosť), charakter zrušenia záveru a charakter prekážky vôbec (spôsob artikulácie) alebo trvanie hlások. Naznačuje sa tiež, aká je súvislosť medzi artikuláčnymi pohybmi a zvukmi, medzi artikuláčnou a zvukovou formou rečového signálu.

Treba totiž zdôrazňovať skutočnosť, že základným fonetickým faktorom a absolútnym podkladom komunikácie zvukovou rečou je akustický jav kmitania molekúl vzduchu, teda zvukové vlny, ktoré artikuláčne produkuje odosielateľ a sluchovo analyzuje prijímateľ. Štúdiu akustického signálu prisudzujeme preto rozhodujúcu dôležitosť pre celkové pochopenie fonetickej stránky dorozumievacieho procesu zvukovou rečou. Preto sme sa aspoň v minimálnej miere dotkli aj akustiky hlások.

2. Technická a metodická stránka experimentov.

Považujeme za samozrejmé, že sa pri preberaní fonetických problémov uvádzajú aj najdôležitejšie technické parametre vykonaných experimentov. Ony totiž spolurozhodujú o kvalite práce a predurčujú riešenie problému. Metodika fonetického experimentu tvorí pevnú súčasť problematiky fonetických vied, je súčasťou pojmu predmetu tejto disciplíny. Takto treba chápať aj nasledujúce poznámky.

Ťažisko Atlasu je v röntgenografickej metóde. Ňou získavame informácie o postavení všetkých dôležitých artikuláčnych orgánov (okrem hlasiviek), a to v bočnej projekcii. Röntgenografiu dopĺňa palatografia a lingvografia.

Pracovali sme so stacionárnou röntgenografiou i kinoröntgenografiou. Obe metódy majú svoje výhody i nevýhody. Hlavnou výhodou stacionárnej röntgenografie je ostrosť obrazu, nevýhodou je časová náročnosť a menšia fonetická spoľahlivosť materiálu (fonetickou spoľahlivosťou rozumieme nedeformovanosť a reprezentatívnosť materiálu). Výhodou kinoröntgenografie je fonetická

spoľahlivosť získaného materiálu, istou nevýhodou nižšia technická dokonalosť obrazu. Podarilo sa nám z veľkej časti eliminovať nevýhody oboch metód. Ale základný materiál pre náš Atlas sme získali kinoröntgenograficky.

Röntgenový obraz sa snímala frekvenciou 48 obr./sek. Pri snímaní všetkých filmov (v tom sú opakované snímky s jednou osobou a snímky od viacerých osôb) sa zachovali rovnaké tie technické parametre, ktoré rozhodujú o porovnateľnosti materiálu (vzdialenosť: ohnisko lampy-osoba-film, centrovanie obrazu, horizontálny uhol: osoba-aparátúra). Súčasne s obrazom sme snímali aj zvuk, aby sme mali sluchovú kontrolu získaného materiálu. Nepoužívali sme kontrastné látky na zvýraznenie mäkkých častí vnútri ústnej dutiny. Artikulácia osôb bola teda prirodzená, nebola ovplyvnená nijakým zásahom do artikulačných orgánov. Spoľahlivosť a prirodzenosť artikulácie hlások sa zabezpečila aj primeranou úpravou textov. (Texty pozostávali zo slov a slovných spojení.) Ako negatívny materiál sme použili najlepší u nás vtedy dostupný film.

Z fonetického hľadiska je dôležitý spôsob analýzy röntgenových filmov. Vypracovali sme takúto metódu:

Na premietanie sme použili špeciálne upravený premietací prístroj na 35 mm film. Môžeme na ňom premietat dlhé filmové pásy, alebo filmové slučky o ľubovoľne meniteľnej dĺžke od 3,20 m do 60 m. Z negatívneho filmu robíme viacero kópií, z ktorých niekoľko rozstrihaných podľa slov (slovných spojení) lepíme do slučky. Jednu kópiu nechávame voľnú na samostatné premietanie.

Ako sme už spomenuli, nevýhodou kinoröntgenografie v porovnaní so stacionárnou röntgenografiou je neostrosť obrazu. Ale ak chceme získať foneticky spoľahlivý materiál, musíme použiť kinoröntgenografiu. Preto treba zabezpečiť spoľahlivosť analýzy a interpretácie röntgenových filmov. Dosiahli sme to tak, že sme kombinovali stacionárny a dynamický obraz artikulácie a študovali sme ich súčasne.

Náš premietací prístroj má dve optické svetelné sústavy. Jednou sa premieta vybraný (napr. „vreholový“) obrázok artikulácie danej hlásky, druhou sa premieta artikulácia hlásky v pohybe, to znamená, že sa premieta pohyb artikulačných orgánov pri výslovnosti tejto hlásky tou istou osobou a v tej istej realizácii v celom slove. Na obraze reprodujúcom pohyb artikulačných orgánov boli na našich filmoch zreteľne viditeľné kontúry stredného sagitálneho rezu všetkých nadhrtanových artikulačne dôležitých orgánov. Pretože sme film premietali rýchlosťou 24 obr./sek., vytvorili sme si časovú lupu, ktorá umožňovala študovať aj jednotlivé artikulačné fázy, rôzne okamihy artikulácie. Artikulačné schémy sme prekresľovali podľa stacionárne premietaného obrazu tzv. vreholových artikulačných fáz hlások a menej ostré kontúry stacionárneho obrazu sme mohli študovať podľa paralelne premietaného obrazu dynamiky artikulácie.

Významným prínosom tejto metódy je to, že na dynamickom obraze máme možnosť kontrolovať svoju interpretáciu istej artikulačnej fázy (z reprodukcie na stacionárnom obraze) tendenciou artikulačného pohybu alebo zámerom tohto pohybu podľa dynamického obrazu.

K ostatným metódam treba uviesť aspoň toľko, že dr. J. Dvončová pracovala metódou priamej palatografie, teda že sa nepoužívalo tzv. umelé podnebie,

ktoré tiež negatívne ovplyvňuje výslovnosť pokusných osôb. Aj lingvogramy sa získali priamym fotografovaním jazyka. O ďalších metódach netreba na tomto mieste hovoriť jednak preto, že sú menej zaujímavé (labiografia, oscilografia), jednak preto, že by si vysvetlenie fonetickej hodnoty nimi získaných záznamov vyžiadalo viacej miesta (spektrografia). Výklad o nich nie je potrebný aj preto, že tam nešlo o originálne metodické postupy.

Okrem niekoľkých obrazov, ktoré sa reprodukovujú na konci obrazovej časti Atlasu, pochádza celá dokumentácia od jednej osoby. Samozrejme, naše opisy artikulácie hlások sa opierajú o rovnako vykonané analýzy výslovnosti viacerých osôb.

Vzájomná súvislosť reprodukovaných obrazov (dokumentácia jednej hlásky) je takáto: Röntgenový materiál pochádza z jedinej artikulácie realizácie. Z jednej, ale osobitnej artikulácie realizácie sú akustické záznamy, z osobitných realizácií sú ostatné dokumentačné obrázky.

Obrazová dokumentácia jednou osobou má podľa nášho úsudku tieto výhody: 1. Reprodukuje sa konkrétna a reálna výslovnosť, nie zovšeobecnené, teda abstraktné artikulácie. 2. Zachováva sa vnútorná väzba dokumentácie ako celku, t. j. istá závislosť artikulčných detailov niektorých hláskových typov a závislosť artikulácií od anatomických podmienok. 3. Praktickým používateľom práce sa uľahčuje štúdium, lebo základné kontúry obrazu sú jednotné — opakuje sa reprodukcia artikulčných orgánov tej istej osoby.

Niektoré individuálne črty artikulácie hlások možno korigovať slovným opisom v texte a dopĺňujúcou dokumentáciou artikulčných variantov. Oba korekčné postupy sme uplatnili aj v našom Atlase.

3. Teoretické východiská.

Náš pohľad na rečový komunikačný signál možno reprodukovať takto: Aj keď je rečový signál z hľadiska fyzikálneho kontinuálny a variabilný, predsa je diferencovateľný a jednotlivé vyčleniteľné segmenty sú vzájomne dobre porovnateľné tak v rámci toho istého prejavu ako aj v rámci súboru prejavov toho istého jazyka. V praktickej komunikácii nevnímame plynulosť zmien fyzikálnej skladby rečového signálu. Jeho najmenšie úseky medzi dvoma objektívne dokázateľnými pauzami vnímame ako celky s istou, a to pevne danou štruktúrou formy a tejto forme zodpovedajúcou informáciou. Je to tak preto, že základom fungovania zvukového rečového signálu je jazyková organizácia, ktorá stojí za zvukovým signálom. Základnou jednotkou tejto jazykovej organizácie je fonéma.

Bezprostrednou úlohou komunikačného signálu je sprostredkovanie informácie o fonematickej skladbe väčších, t. j. význam nesúcich jednotiek. Dorozumievanie sa síce uskutočňuje komunikáciou významových obsahov, ale

tie závisia od sprostredkovania ich jazykovej formy. V komunikácii ide teda o realizovanie a sprostredkovanie **tejto jazykovej** formy. A keďže sprostredkovanie je v reči možné iba v podobe zvukov (písmo je reflexom zvukovej reči), jazyková forma má na interindividuálnom stupni podobu fyzikálneho akustického javu. Významový obsah sa v skutočnosti pridáva na oboch koncoch komunikačného reťazca k zvukovej forme. (V istých prípadoch komunikácie je zvukový signál skutočne jedinou informáciou, ktorú prijímateľ dostáva.) Cieľom artikulačnej činnosti je vytváranie takých (a len takých) akustických elementov, ktoré môžu byť nositeľmi (ukazovateľmi) diskretných, to znamená formu konštituujuúcich jazykových jednotiek a ich relevantných vlastností. Preto musí aj zvukový signál obsahovať také materiálne prvky, musí mať také body, na svojej časovej osi také miesta a vo svojej spektrálnej skladbe také rozloženie energie, ktoré je v priamom vzťahu k fonémam. A pretože realizátormi zvukov reči sú artikulátory, môžeme predpokladať, že aj v ich činnosti sú také prvky a okamihy, také artikulačné pozície a ich zmeny, ktoré sú príčinné spojené a časovo súradné s vyčleniteľnými ukazovateľmi foném.

Kontinuum zvukového signálu bude na časovej osi organizované práve podľa týchto bodov a miest. Preto musí byť rozčleniteľné aspoň na toľko prvkov (úsekov, segmentov), koľko je týchto ukazovateľov. Syntagmatická organizácia abstraktnej a materiálnej skladby (t. j. formy) musí byť paralelná.

Úlohou prijímateľa (t. j. úlohou percepcie) je vyhľadávanie a poznávanie týchto bodov a prvkov. Tie sa potom integrujú na diskretné jednotky takej „rozlohy“, že pokrývajú celé trvanie rečového signálu. Tieto jednotky sú hlásky.

Hlásky definujeme ako základné, ďalej nedeliteľné a vzájomne dostatočne diferencované artikulačno-akustické jednotky daného jazyka, ktoré vystupujú v kontinuálnom rečovom signáli (a doňho sa včleňujú) ako časovo následné a vzájomne sa ovplyvňujúce zložky vyšších jednotiek a ukazujú na prítomnosť foném tohto jazyka v danom jazykovom prejave.

Úlohou artikulátorov je zakódovávanie foném (ich ukazovateľov) do zvukového signálu. Na splnenie tejto úlohy by malo stačiť toľko zvukových jednotiek (hlások), koľko je v danom jazyku foném, a tieto jednotky by mali byť vždy tak totožné, ako sú totožné fonémy. Pri plnení tejto komunikačnej úlohy stoja však proti sebe také činitele, ako je pohybová možnosť artikulátorov a reálne sa vyskytujúce kombinácie foném, zámer explicitnosti realizácie a ekonómia reči atď. Tak vznikajú isté artikulačné stereotypy, v ktorých sa kryštalizujú realizačné varianty základných (alebo pôvodných) jednotiek. Tak vznikli v slovenčine také prvky ako [m n d. Sw] a i. Z fonematičného hľadiska možno teda povedať, že zvukový signál varíruje.

Iným prameňom variabilnosti rečového spektra je nepevnosť jeho jednotiek,

individuálnosť a variabilnosť (nedostatočná presnosť) **artikulačnej** realizácie hlások. Konečne **ak** vychádzame prísne z akustickej štruktúry a artikulačnej výstavby signálu, môžeme tvrdiť, že hlásky nie sú najmenšie a ďalej nedeliteľné jednotky. Tak vzniká otázka, čo je hláska, či je možné hlásku foneticky definovať a či je vôbec reálny jej fonetický opis. Táto otázka je aktuálna **najmä** v tom chápaní fonetiky, aké bolo osobitne u nás bežné **donedávna** a aké niekde pretrváva vari aj dnes.

Lenže ak by sme fonetiku chápali v absolútnom protiklade k fonológii, z jej predmetu — z jazykového signálu — by sa stal nešpecifikovaný fyzikálny jav so všetkými metodologickými dôsledkami: Fonetika by stratila svoju náplň, prestala by existovať ako veda, jej predmet by sa rozpadol medzi prírodné a spoločenské vedy. Vtedy by sme však nemohli podať funkčný, **jazykovo adekvátny** výklad rečového komunikačného signálu ani na fyziologickom ani na akustickom stupni.

Takýto pohľad na fonetiku **neprijímame**. Fonetika je jazykovedná disciplína. Jej predmetom sú síce fyzikálne reality, ale ako reality jazykovej komunikácie. „Jazykovosť“ rečového signálu spočíva v tom, že slúži na **sprostredkovanie** významových obsahov cez jazykovú formu a organizáciu, prenáša informáciu o formálnej skladbe jazykových jednotiek, t. j. o fonematických konštruktoch. A to sa deje prostredníctvom hlások. Základnou jazykovou jednotkou komunikačného signálu, ktorá sa vo fonetike vydeľuje, je teda hláska.

Ako je zrejmé, hláska nie je mimo fonologického princípu definovateľná, lebo zvukový signál reči nie je bez tohto princípu adekvátne jazykovo analyzovateľný. Ale rovnako **ani** fonéma nie je pochopiteľná bez reálneho obsahu fonologických (fonematických) vlastností, ktorý je zasa vo fonetickom princípe. Preto sú tieto dve jazykovedné disciplíny neoddeliteľné. V tomto zmysle aj členenie jazykového signálu na **menšie** jednotky, ako sú hlásky, odporuje cieľu fonetiky: skúmať a opísať materiálny rečový signál ako jazykový jav.

Naše chápanie hlásky má ešte jednu dôležitú stránku: Jedinečné fonetické realizácie, ktoré nesú informáciu o tom istom formálnom prvku, nemusia byť fyzikálne absolútne totožné, ale sa musí zachovať podmienka, že sú od iných dostatočne diferencované. V našej definícii hlásky je to vyjadrené práve **pojmom** dostatočnej diferencovanosti. Podľa tejto definície reality, ktoré sú objektívne odlišné, ale **percepčne nerozlišiteľné** alebo len ťažko rozlišiteľné (čiže nedostatočne diferencované), nemôžu fungovať ako rôzne hlásky. Naopak zasa reality dostatočne vzájomne diferencované je možné považovať za rôzne hlásky bez ohľadu na ich zoskupovanie podľa vzťahu k funkčným jednotkám jazykového systému.

Istú ťažkosť v tejto definícii spôsobuje určenie kritérií dostatočnej diferencovanosti, inými slovami kvantitatívne definovanie hlások a ich variantov. Už dávno sa konštatuje, že **neexistuje objektívna mierka** na takéto určenie

diferencovanosti hlások. Ani my sme sa v tejto veci nezbavili istého subjektivismu a relativizmu.

Ak chceme rozhodovanie v tomto bode aspoň čiastočne objektivizovať, musíme sa ďalej pozrieť na niektoré vlastnosti zvukového signálu reči z hľadiska jeho produkcie a percepcie. Predovšetkým treba ukázať, že sa nemožno uspokojiť so samostatným artikulačným alebo akustickým (auditívno-percepčným) kritériom určovania hlások a ich variantov.

Aplikovanie komplexného kritéria diferencovanosti (t. j. artikulačného i auditívneho kritéria) je odôvodnené praktickým zreteľom na možnosť fonetickej špecifikácie vyčleňovaných prvkov a teoreticky dôkazmi o percepčnej väzbe artikulácie a akustiky reči.

Účinkom kompenzačných javov môžeme totiž ten istý akusticko-percepčný efekt dosiahnuť rôznymi artikulačnými postupmi. Artikulačná diferencovanosť nemusí teda nevyhnutne znamenať diferencovanosť akustickú. Preto ani sama artikulácia nedáva jednoznačné a odôvodnené kritérium na rozlíšenie hlások a ich variantov. Musíme predpokladať väčší počet variácií na artikulačnom stupni ako na stupni akustickom, z čoho vychodí, že musí byť istý počet takých artikulačných variácií, ktoré nemajú nijaký význam pre komunikáciu, ktoré sú nekomunikatívne. Ale naopak — bez zmeny artikulačných podmienok nemožno zmeniť produkovaný signál.

Na druhej strane pri akustickom kritériu chýba možnosť takej kvantifikácie akusticko-percepčných vzdialeností (odlišnosti zvukov), ktorá by nám potom umožnila definovať variant hlásky a hlásku. Preto treba použiť obe kritériá. Náš pohľad reprodukuje nasledujúca tabuľka.

| | | Kritérium | | | |
|----------|-----------------|--------------|-----------------------|----------------------|-------------|
| | | auditívne | ortoepicke | genetické | artikulačné |
| variácie | nekomunikatívne | ortoepické | <kombinačné voľné> | <variant variácia | |
| | | neortoepické | | | |
| | komunikatívne | ortoepické | <kombinačné voľné> | <variant hláska | |

V tejto klasifikácii je pre konečné rozdelenie variácií na hlásky a varianty rozhodujúce artikulačné kritérium. Je to odôvodnené tým, že v našom prípade išlo o prácu z oblasti artikulácie.

Artikulačné kritérium sme definovali v dvoch krokoch: 1. Tie spisovné

variácie, ktoré sú sluchovo signifikantné, ale ktoré sa na artikuláčnom stupni vyznačujú zachovávaním všetkých základných konštitučných znakov danej hlásky (miesto artikulácie, spôsob artikulácie, artikulujúci orgán), takže ich nemôžeme zaradiť do niektorej inej existujúcej skupiny hlások, považujeme za varianty hlások. 2. Tie percepčne signifikantné spisovné variácie, pri ktorých sa vyskytuje osobitná kombinácia rozhodujúcich a v danom jazyku vystupujúcich artikuláčnych vlastností hlások, považujeme za samostatné hlásky.

Varianty hlások sú v slovenčine: [d.] v kombinácii -dn-, -dl-, [s] v slabike -su-, dva typy [a], dva typy [l], [šžčž] s končekom jazyka za dolnými zubami a i. Hlásky sú: [ŋ n m γ].

4. Problematika artikuláčného opisu hlások.

Pre fonetický výskum a fonetický opis hlások je špecifické, že bezprostredne skúmame jedinečné realizácie hlások v konkrétnom individuálnom stvárnení. Skúmame konkrétny rečový signál konkrétneho odosielateľa. Pravdaže, ak je cieľom výskumu spisovný jazyk, musíme z materiálu vytriediť všetky náhodné, individuálne a neortoepické variácie. Musíme sa zmocniť toho, čo je ako fyzikálna realita nadindividuálne, podstatné a v signáli stále, takže môže hrať interindividuálnu, spoločensky sprostredkujúcu úlohu vo vzťahu k fonémam daného jazyka. Postupujeme teda v zhode s faktom, že rečová komunikácia má ráz sociálny, takže musí mať záväznú normu i na fonetickej rovine, ktorou je spoločensky vypracovaný a uznávaný typ jej materiálnej realizácie. Cieľom fonetického výskumu spisovného jazyka je teda postihnúť normovaných materiálnych prostriedkov jazyka. Preto pri hodnotení a spracúvaní materiálu prijímame aj štatistické kritériá („priemer“). Štatisticky hodnotíme tie variácie, ktoré nemôžeme určiť sluchovo a ktoré predstavujú prirodzený artikuláčny rozptyl danej hlásky (t. j. nedostatočnú presnosť artikulátorov).

Osobitnú problematiku predstavujú kombinačné variácie. Ak by sme totiž chceli preskúmať artikuláciu hlások spisovnej slovenčiny (resp. ukazovateľov foném) nie cez ich vybraných reprezentantov, ale vo všetkých kombinačných variáciách, museli by sme preskúmať, ako sa každá hláska (ukazovateľ) artikuluje v kombinácii so všetkými ostatnými hláskami („ukazovateľmi“) vyskytujúcimi sa v jej (jeho) susedstve. Je to veľmi rozsiahla úloha, značne komplikovaná a aj časovo veľmi náročná a finančne nákladná, lebo od jednej osoby môžeme napr. röntgenograficky získať v istom časovom rozpätí iba obmedzené množstvo materiálu a na získanie materiálu k jednému úplnému súboru hlások so všetkými variáciami treba rátať so značnou finančnou položkou. Preto sme si našu úlohu pri fonetickom výskume k *Atlasu slovenských hlások* obmedzili tak, že sme skúmali výslovnosť hlások spisovnej slovenčiny

cez ich reprezentantov pokiaľ možno kombinačne nemodifikovaných, ako ich nachádzame v tzv. neutrálnych artikuláčnych postaveniach.

Pretože sme nechceli skúmať výslovnosť izolovaných hlások, to znamená vo väčšine prípadov deformovaných, postupovali **sme** takto:

a) Pre skúmanú hlásku sme vyhľadali také okolie, v ktorom je pre článkovanie najbližších susedných hlások charakteristická hlavne činnosť takých artikulátorov, ktoré sa nezúčastňujú na článkovaní skúmanej hlásky. Tým sme zaručili hlavnému artikulujúcemu orgánu istú „nezávislosť“.

b) Vyhýbali sme sa susedstvu takých hlások, ktorých artikulácia vylučuje anticipáciu alebo perseveráciu skúmanej hlásky **hlavným** artikulujúcim orgánom tejto susediacej hlásky. Pripustili sme však kombinácie, kde sa tento smer modifikácie predpokladal.

c) Pripustili sme susedstvo takých hlások, pri ktorých má so skúmanou hláskou spoločný artikulujúci orgán najcentrálnejšie (od pokojovej polohy najmenej vzdialené) postavenie.

d) Hlásky, ktorých výskyt je pevne viazaný na istú pozíciu, sme skúmali v tejto pozícii.

Body a) a c) považujeme za určujúce pre tzv. neutrálne postavenie hlások.

Tento postup mal aj tú veľmi závažnú výhodu, že nám uľahčoval určiť tzv. vrcholovú fázu artikulácie danej hlásky. Vo väčšine prípadov sme mali také hláskové kombinácie, pri ktorých sa skúmaná hláska vyznačovala na niektorom artikuláčnom mieste polárne protichodnou pozíciou artikulátora oproti susednej hláske. V takom prípade sú vrcholové fázy artikulácie veľmi dobre pozorovateľné. To je dôležité najmä pre kinoröntgenový výskum. Vrcholovú fázu artikulácie sme **určovali** práve podľa týchto kulminačných (polárnych) pozícií.

Problém určovania vrcholových fáz artikulácie hlások v súvislej reči sa dnes dá riešiť aj inak -- technicky. Lenže pre technické riešenie nám chýbali finančné prostriedky.

Na tomto teoretickom základe stojí materiálová časť *Atlasu slovenských hlások*. Reprezentuje ju VI. kapitola textu, v ktorej sú opisy slovenských hlások, a II., t. j. obrazová časť Atlasu.

5. Z opisu slovenských hlások.

Pri opisoch hlások sme sa vyhýbali konfrontácii zistených faktov s tými, ktoré sa nachádzajú v staršej literatúre. Takáto konfrontácia by totiž bola značne zatažila a rozšírila text. A my sme chceli našu prácu adresovať nielen teoretikom, ale aj praktikom, **najmä tým**, ktorí sa profesionálne stretávajú s otázkami výslovnosti, ale i **všetkým**, ktorí z akýchkoľvek dôvodov chcú rozšíriť svoje vedomosti o slovenskej výslovnosti.

So staršou literatúrou sme nepolemizovali napriek tomu (a vlastne aj práve preto), že sa náš materiál a naše opisy od nej v mnohom líšia.

Na ukážku uvediem niekoľko príkladov z nových alebo novo formulovaných faktov o výslovnosti slovenských hlások.

1. Ako sme konštatovali v samostatnej štúdií (Slavica Slovaca I, 1966, 26—38), pri artikulácii slovenských samohlások rovnako ako v mnohých iných jazykoch nemusí sa uskutočniť úplný podnebnohltnanový záver.

2. Samohlásková schéma nemá podobu trojuholníka ani štvoruholníka. (Porov. našu štúdiu v Slovenskej reči 33, 1968, 271—281; tu sme navrhli aj novú artikulačnú klasifikáciu slovenských samohlások a dvojhlások.)

3. Samohlásku [ä] hodnotíme ako pohybovú hlásku. Táto samohláska má isté artikulačné rozpätie v priestore medzi [e] a [a]. Toto artikulačné rozpätie však nemožno porovnávať s rozpätím slovenských dvojhlások. Hláska [ä] nie je dvojhláska.

4. Pre slovenské dvojhlásky je typické, že **krajné body** ich artikulačného rozpätia majú pravidelne menšie vzdialenosti, ako sú od seba vzdialené príslušné samohlásky. Aj niektoré ďalšie fakty (labializácia [i] v dvojhláske [iu]) ukazujú, že slovenské dvojhlásky sú osobitné a samostatné jednotky slovenského hláskového inventára.

5. Samostatnou artikulačnou (a akustickou) jednotkou je aj hláska [u] (postavenie jazyka, charakter „aproximantu“).

6. Postavenie jazyka pri **perných spoluhláskach závisí** od samohláskového okolia. Prítom ani v skupinách so samohláskou [i] nedochádza k palatalizácii spoluhlások.

7. Spoluhlásky [t d n] sú alveolárne.

8. Maximum kmitavého pohybu jazyka pri **r-ových hláskach je na končeku** jazyka, no kmitá celý jazyk. V intervokaliickom postavení sa veľmi často artikuluje jednokmitové [r].

9. Spoluhláska [l] sa **môže** artikulovať aj s kaktiminálnym postavením končeka jazyka.

10. Spoluhlásky [š ž č ž] sa artikulujú s končekom jazyka zdvihnutým k hornému ťasnu, alebo s končekom postaveným za dolnými rezákmi a opretým o spodné ťasno.

11. Záverový dotyk jazyka pri spoluhláskach [t, d, n, l] **nemusi v strednom sagitálnom reze zasahovať** na palatum, ba nemusí pokrývať ani celú plochu ťasna.

12. Miesto maximálnej konstriekcie [j] je premenlivé a premenlivá je aj veľkosť úžiny. Dôležitým artikulačným činiteľom je „trečí“ pohyb jazyka vo vrcholovej artikulačnej fáze.

13. Miesto záverového dotyku velár čiastočne závisí od samohláskového okolia. V slabikách s prednými samohláskami sa záver uskutočňuje až na

tvrdom podnebí. Tieto artikulačné varianty slovenských velár však nepovažujeme za palatalizované alebo palatálne veláry (ak nejde o úzko artikulačný opis).

14. Spoluhláska [ŋ] nemá samostatnú fázu zrušenia záveru. Záver sa zruší až vo fáze artikulácie nasledujúcej hlásky, keď sa už predtým bol uskutočnil podneбноhltanový záver. Podobné artikulačné modifikácie majú aj mnohé iné hlásky.

15. V slovenčine sa vyslovuje aj úžinová dasnová nosová spoluhláska [ɲ]. Fonologicky ide o kombinatórny variant záverového dasnového [n], ak nasleduje úžinová spoluhláska. (Ortoepická kodifikácia musí určiť miesto tejto hlásky v slovenskej výslovnosti.)

6. Záver.

Na záver treba povedať, že tento príspevok nijako nepredstavuje celú pracovnú problematiku vykonaného i pokračujúceho fonetického výskumu slovenčiny na našom pracovisku. Chceli sme iba vysvetliť naše teoretické východiská a metodologické princípy vykonanej práce, aby bolo možné posúdiť spoľahlivosť, reprezentatívnosť a celkovú hodnotu *Atlasu slovenských hlások*.

Nemyslíme si — ako to zdôraznil aj riaditeľ Ústavu v Úvode *Atlasu* —, že by sa táto práca nebola mohla a nebola dala urobiť lepšie, dokonalejšie, ba sme presvedčení, že by sme ju aj my boli vedeli urobiť lepšie. Naliehavá potreba takejto práce o slovenčine nás však nútila k istému kompromisu — a my sme ho urobili tak, že sme pripravili tento a takýto *Atlas slovenských hlások*.

Konečne chceme vyjadriť osobné želanie, aby tento príspevok prednesený pred kolektívom slovenských jazykovedcov prispel k lepšej informovanosti o komplikovanej, pracovne i materiálno náročnej problematike súčasnej fonetiky. Boli by sme veľmi radi, keby predovšetkým slovenskí jazykovedci získali presvedčenie, že je zvrchovaný čas, aby sa slovenská fonetika platne zapojila do silného frontu slovenskej jazykovedy, ale keby súčasne spoznali, že sú na to potrebné celkom špeciálne pracovné podmienky. Dôsledky takéhoto poznania nie sú totiž u nás doteraz badateľné.

Zaiste aj tu podmieňujú kvalitu práce aspoň dva činitele: subjektívny a objektívny. Dovoľme si však vyjadriť osobný náhľad, že dnes — a aspoň po istý čas — treba maximálnu pozornosť venovať práve tomu druhému činiteľovi. Lebo bez vytvorenia primeraných predpokladov nebude sa môcť slovenská fonetika úspešne začleniť do prednejších línií dnešného fonetického bádania. Týchto ambícií sa slovenská fonetika dopredu vzdať nechce a ani **nemôže**. Ich naplnenie zaiste závisí na prvom mieste od slovenských fonetikov

a od tých, ktorí majú bezprostredne na starosti rozvoj fonetiky, ale hneď potom — a určite — aj od slovenských jazykovedcov.

Z použitej literatúry:

- D. Abercrombie, *Elements of General Phonetics*, Edinburgh 1967.
H. Bartek, *Správna výslovnosť slovenská*, Martin 1944.
B. Hála, *Základy spisovné výslovnosti slovenské*, Praha 1929.
G. Hammarström, *Linguistische Einheiten in Rahmen der modernen Sprachwissenschaft*, Berlin-Heidelberg-New York 1966.
A. V. Isačenko, *Foném a jeho signálový korelát*, Slovo a slovesnosť 27, 1966, 193—205.
— *Sprachwissenschaft und Akustik*, Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Nr. 4, Berlin 1966.
E. Novák, *K základom slovenskej ortoepie*, Slovenská reč 3, 1934/35, 42—65.
E. Pauliny, *Fonológia spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1961.
J. Ondráčková, *Röntgenologický výzkum artikulace českých vokálů*, Praha 1964.
H. Pilch, *Phonemtheorie I*, Basel 1964.
J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, Martin 1932.
— *Slovenská výslovnosť*, Martin 1953.

MOŽNOSTI SÚČASNÉHO FYZIOLOGICKÉHO VÝSKUMU VO FONETIKE*

JANA DVONČOVÁ

Viac ako celé posledné desaťročie stál vo fonetike v popredí akustický výskum. Jeho problematika je v súčasnej jazykovede dobre známa nielen vďaka početným vynikajúcim monografiám, ale aj vďaka tomu, že bola ústrednou témou posledných svetových kongresov, sympózií a mnohých konferencií. Fyziologický výskum sa v posledných rokoch javil takmer ako prekonaný alebo prinajmenšom ako druhoradý. V skutočnosti sa však jeho závažnosť nikdy nezmenšila a v súčasnosti vystupuje znovu do popredia. **Takto stará otázka o prvenstve niektorého z dvoch základných aspektov skúmania rečovej komunikácie — aspektu akustického alebo fyziologického — zostáva aj naďalej bez jednoznačnej odpovede.**

Vo svojom referáte chcem stručne načrtnúť, aké pracovné perspektívy sa rysujú pred naším pracoviskom v terajšej situácii.

Dokončením *Atlasu slovenských hlások* sme skončili jednu etapu práce a stojíme pred rozhodovaním sa o zacielení nášho ďalšieho výskumu. Nejde pritom len o zacielenie z obsahovej stránky (teda o otázku voľby **tematiky** a jej rozsahu), ale aj zo stránky **metodickej**. *Atlas slovenských hlások* predstavuje bázu pre náš ďalší výskum. **Na tejto práci sme sa učili vo všetkých smeroch a možno povedať, že sme sa aj veľa naučili.** Bola pre nás „vstupnou bránou“ do zložitej problematiky zvukovej stránky slovenčiny.

Už v priebehu prípravných výskumov sme narazili na celú reťaz ďalších problémov, takže pri rozhodovaní sa o téme ďalšieho fonetického výskumu **máme istú možnosť výberu.** Vo fonetickom výskume rozhoduje však o úspechu výsledku ešte viac ako v iných vedných odboroch nielen voľba témy, ale aj voľba metódy. A tak vedomie, že náš výskum nie je samoúčelný, že jeho výsledky sú určené **predovšetkým jazykovedcom**, určilo tému tohto môjho referátu.

Atlas slovenských hlások je vedome koncepovaný ako práca s **fyziologicalkým** zameraním, doplnená iba akustickým materiálom, a to s plným vedomím,

* Prednesené na valnom zhromaždení Združenia slovenských jazykovedcov v Banskej Bystrici 17. decembra 1968.

že to nie je zastarané hladisko a že toto dielo bude ešte dlho východiskom našej ďalšej výskumnej práce.

Metódy sme volili podľa možnosti čo najmodernejšie. V tejto súvislosti by som rada upozornila napr. na Wänglerov *Atlas deutscher Sprachlaute*, ktorý vyšiel už v 4. vydaní (táto práca nás do istej miery inšpirovala). Vďaka použitým metódam podarilo sa nám prekonať základný nedostatok tohto diela, ktorý sa mu v recenziách najviac vyčítal, totiž neprirodenosť artikulácie pokusných osôb. Namiesto palatografie s umelým podnebním, ktorú používa Wängler, použili sme vo svojej práci priamu palatografiu a lingvografiu: namiesto stacionárnej röntgenografie sme použili röntgenokinematografiu (hoci jej použitie znamenalo pre kolegu Ábela Kráľa až neúmerné pracovné zaťaženie, týkajúce sa rýdzo technických problémov) a namiesto prostého fotografovania vrcholových fáz pernej artikulácie použili sme kinematografický záber celého priebehu artikulácie hlásky. V našej práci sa teda používajú najmodernejšie metódy, pravda, v svetovom bádaní hodnotené dnes už ako klasické. Použitie metódy sa podľa našej mienky osvedčilo a chceme nimi pracovať aj naďalej s ich prípadnými úpravami. Oprávnenosť použitia staršej lingvografie v súčasnosti som zdôvodnila v osobitnej štúdii (*Užití barvící metody v současném fonetickém výzkumu*, Jazykovedný časopis 14, 1963, 111—119). Na doplnenie priamej palatografie rozvíjame tzv. dynamickú palatografiu. Zariadenie na tento výskum je v podstate skonštruované (Ing. Hrnčiarom) podľa opisov v zahraničnej literatúre. Na výskum sme ho dosiaľ nepoužili, lebo táto metóda je výhradne doplnková. Ale môže sa vhodne použiť pri sondačnom výskume pri príprave röntgenokinematografie a na overovanie jednotlivých drobných javov.

Kinematografia pernej činnosti patrí vlastne k starším fonetickým metódam (nazýva sa niekedy aj labiografia, čo je však pojem trochu širší). Podľa môjho názoru nevyužíva sa v poslednom čase do tej miery, ako by to bolo možné. Vyplýva to pravdepodobne z tej okolnosti, že pri akustickom výskume sa kládol väčší dôraz na celú podobu rečového traktu než na jeho výstupný otvor. Činnosť pier bude však vo fyziologickom výskume vždy závažným faktorom, na ktorý nemožno neprihliadať. Okrem toho význam skúmania tejto činnosti vystúpi do popredia pri výskume rečovej percepcie. Tu si nemôžeme optickú zložku v nijakom prípade odmyslieť, nech už náš názor na jej závažnosť pre rečovú komunikáciu je akýkoľvek. Preto sa aj domnievame, že v tomto výskume treba pokračovať a ďalej ho rozvíjať. Pokiaľ ide o ďalšie modifikácie výskumu pernej činnosti, treba ešte uviesť, že akékoľvek pokusy o iné formy optickej registrácie vonkajších prejavov pernej činnosti nepri niesli očakávané výsledky.

Ak si položíme otázku, či vyššie uvádzané metódy predstavujú skutočný vrehol v súčasnom fonetickom výskume, nemôžeme dať jednoznačnú odpoveď.

V oblasti fyziológie reči preniká v súčasnosti fonetický výskum do novej rozsiahlej oblasti; je to oblasť tzv. elektromyografie. Nejde tu len o kvantitatívne rozšírenie doterajších metód. Je to krok ku kvalitatívne inému pohľadu na rečový proces (dianie). Uvedme predovšetkým niekoľko slov o samej elektromyografii. Je to metóda používaná v lekárstve. Spočíva v skúmaní svalovej činnosti na základe snímania a zapisovania biopotenciálov, vznikajúcich vo svaloch počas ich činnosti. Je pritom vcelku zaujímavé, že poznatok o elektrickej aktivite v organizme (ryby) pochádza už zo staroveku. Ale iba v roku 1666 zistil Francesco Redi, že elektrické výboje niektorých morských rýb pochádzajú z ich svalového aparátu. R. 1791 uverejnil Galvani sériu oznámení o svalovej činnosti rýb. Skutočne exaktné práce z tejto oblasti sa datujú až zo začiatku 20. storočia. Postupným vývinom vznikla potom na základe týchto poznatkov metóda zvaná elektromyografia. Tá dnes predstavuje, podobne ako encefalografia, pomerne rozsiahly odbor v rámci neurológie. Pravda, lekársky výskum je zameraný iným smerom, má iný cieľ. Preto doterajšie výsledky nemožno priamo pre naše ciele použiť.

V poslednom desaťročí sa k tejto oblasti obrátila aj pozornosť bádateľov zaoberajúcich sa výskumom rečovej činnosti (najviac v USA a ZSSR). A tak aj my dnes stojíme pred problémom, aké stanovisko máme zaujať k výskumu tohto druhu. Ide pritom o tieto jednotlivé problémy:

1. Či je elektromyografia vhodná metóda aj pre fonetiku.
2. Aké môže poskytnúť výsledky.
3. Či nahradí metódy nateraz pokladané za klasické.
4. Aký je jej vzťah k akustickému výskumu.
5. Akú problematiku bude riešiť.
6. Či ju treba zavádzať u nás už teraz a aké technické predpoklady máme na to.

Ako vidíme, otázok je tu dosť. Preberieme si ich teraz podrobnejšie v poradí, v akom sme ich tu uviedli.

(1) Nutnosť použiť elektromyografiu vo fonetike potvrdzuje už sama skutočnosť, že sa v tomto smere výskumy robia už zhruba desať rokov, čo má, pravda, svoju príčinu. Prof. A. V. Isačenko vo svojej knihe *Spektrografická analýza slovenských hlások* (str. 74—75) píše, že akustická teória reči vychádzala z hypotézy, že každej fonéme zodpovedá určitý časový úsek akustického signálu a naopak, a že „ešte pred niekoľkými rokmi sa všeobecne predpokladalo, že identifikácia hlások je jednoduchý proces, pri ktorom sa od seba odlišné a jednoznačné akustické charakteristiky jednotlivých hlások, z ktorých sa skladá rečový signál, interpretujú ako fonémy“. . . . „Akustická teória percepcie predpokladala, že na základe analýzy signálu, na základe čisto akustických

faktorov možno dospieť k fonematickej analýze textu (Fant, 1957). Posledné roky ukázali neopodstatnenosť tohto predpokladu.“ Toto tvrdenie neprekvapuje. (Prof. Isačenko ho predniesol už aj na fonetickom a fonologickom kolokviu v Smoleniciach v dňoch 14.—16. októbra 1965). Presun pozornosti na **akustický** výskum bol správny a logický. Podľa môjho názoru nemožno však **dost** dobre jednoznačne predpokladať, že by zvuk, ktorý je výsledkom nejakej cieľavedomej činnosti ľudského **organizmu**, bolo možno skúmať bez ohľadu na túto činnosť, ktorej vďačí za svoj vznik. Preto nie je ani pravdepodobné, že by mohla len sama akustická analýza vysvetliť podstatu zvukovej rečovej **komunikácie**. Poznamenávame, že v mnohých laboratóriách k takejto roztržke nikdy ani nedošlo. Fyziologický výskum sa v minulosti **opieral** iba o **vonkajšie** pozorovanie činnosti rečových orgánov (aj výskum pomocou röntgenu). Ak sa však zamyslíme nad činnosťou jednotlivých rečových orgánov, zistíme, že všetka rečová činnosť je v podstate svalová činnosť (pravda, riadená a koordinovaná nervovým systémom). Ak sa máme o nej dozvedieť viac, musíme nájsť vhodnú metódu, ktorá postihuje vnútorné zákonitosti fungovania svalu. Touto metódou je práve elektromyografia. V súvislosti s návratom k fyziologickej stránke reči vznikajú v súčasnosti aj celkom nové teórie o existencii fonémy „len na úrovni artikulačného programovania“, ako hovorí A. V. Isačenko v citovanej práci na str. 76. V tomto chápaní „sú fonémy teoretické jednotky, do **ktorých** hovoriaci na vstupe komunikačného procesu kóduje svoju správu. Fonémy sú komplexy artikulačných inštrukcií uložených v mozgu hovoriaceho.“ Táto hypotéza je už dnes bežne rozšírená a viac pracovných kolektívov pracuje na jej potvrdení alebo vyvrátení pomocou kombinácie doterajších metód s elektromyografiou. Z doterajšej literatúry možno však usudzovať, že tak ako akustický výskum ukázal na väčšiu zložitosť problematiky, ako sa pôvodne očakávalo, aj tento výskum zatiaľ skôr prekvapujúco **rozvíja** niektoré doterajšie predstavy o fonéme, než by ich potvrdzoval. Uzatváram: Ak celá činnosť pri produkcii zvuku je svalová činnosť, musíme pri výskume použiť adekvátnu metódu, ktorá nám túto činnosť čo najpodrobnejšie objasní. Touto metódou je elektromyografia. Preto **použitie** elektromyografie je oprávnené a vo fonetike vhodné.

(2) Aké výsledky môže dať tento výskum? Možno oprávnene predpokladať, že výsledky budú dobré. Ťažkosti spočívajú v tom, že celá svalová činnosť **organizmu**, ktorá primárne nie je zameraná na produkovanie reči, je **neobyčajne** zložitá. Potrvá zrejme veľmi dlho, kým fonetika dospeje k potrebným výsledkom. Ani západná literatúra nezakrýva napr. takú závažnú skutočnosť, že práve artikulačné svalstvo v porovnaní s iným svalstvom je v anatómii prekvapujúco málo preskúmané.

(3) V odpovedi na otázku, či elektromyografia nahradí doterajšie klasické metódy, treba uviesť, že tieto metódy elektromyografia plne nenahradí,

naopak, bude zrejme potrebné všetky doterajšie metódy aj novšie metódy spolu kombinovať.

(4) O vzťahu elektromyografie k akustickému výskumu možno povedať, že je dvojaký. Už doterajšia prax (napr. v ZSSR) svedčí, že tento výskum svalovej činnosti ide nerozlučne ruka v ruke s výskumom akustickým. Presnejšie vyzerá vec takto: Keď dospel fonetický výskum k takému veľmi podrobnému rozboru signálu, akým je spektrografická analýza, musí si kláď otázku, ako pôsobí tento signál na počúvajúceho, t. j. otázku percepcie signálu. A tu sa zase vracia zvuk rečového signálu k organizmu, k človeku, ktorého je produktom, a teda zase na bázu fyziológie. Dostáva sa znova do súvislosti s fyziologickým výskumom zaoberajúcim sa produkciou zvuku. Druhý vzťah, ktorý sa nespomína, je metodický. Pretože biopotenciály máme zapísané v podobe krivky, ich ďalšie spracovanie môže čerpať zo skúseností získaných pri spracovaní akustických zápisov. Z metodickej stránky sú mnohé problémy podobné. Pri ich riešení sa môžu využívať spoločné skúsenosti.

(5) Akú problematiku môže riešiť elektromyografia? Dosiaľ rieši okrem iného aj problém existencie fonémy. Ale to nemusí byť problém jediný, môže riešiť aj niektoré čiastkové problémy iba na rovine artikulácie jednotlivých hlások.

(6) K zavádzaniu tejto metódy u nás možno uviesť toto. Na základe istých vlastných skúseností som toho názoru, že túto metódu treba u nás zaviesť vo fonetickom výskume. Ale nádeje, že by sme sa azda mohli stať partnerom niektorých svetových laboratórií, za danej situácie takmer nijaké nemáme. Pretože však ide o zložitú problematiku, vyžadujúcu dôkladnú prípravu v niekoľkých oblastiach, treba, aby sa výskum uskutočňoval paralelne s výskumom veľkých laboratórií v zahraničí. Aj keď pritom nie sme schopní udržať vždy tempo s ich výskumom, vlastné skúsenosti nám umožnia oveľa rýchlejšie a s plným pochopením používať výsledky ich práce. To by, pravda, nebolo možné, keby sme nemali vlastné skúsenosti. Technické možnosti, ktoré máme v Bratislave, umožňujú prácu začať, pravda, zatiaľ len so skromnými ambíciami.

Na záver môžem svoj referát zhrnúť v tomto zmysle:

1. V súčasnosti má naše pracovisko k dispozícii staré osvedčené a neprekonané metódy, ako sú palatografia, lingvografia, pričom naše technické oddelenie vypracovalo modifikáciu palatografie, tzv. dynamickú palatografiu.

2. K dispozícii máme ďalej klasické moderné metódy: kinematografiu, röntgenkinematografiu.

3. Naše pracovisko má možnosť zaviesť ďalšiu najmodernejšiu metódu elektromyografiu, pravda, v spolupráci s inými pracoviskami, lebo je to metóda technicky a metodicky veľmi náročná. Časť takéhoto výskumu by sme však postupne mohli prevziať aj z technickej stránky.

Z VÝSKUMU STYČNÝCH PROBLÉMOV FONETIKY A PATOFONETIKY*

JOZEF LIŠKA

Na jazykovednej konferencii o kultúre spisovnej slovenčiny v Smoleniciach 5.—7. decembra 1966 vo svojom referáte *Kodifikácia spisovnej výslovnosti*¹ som upozornil na niektoré závažné problémy slovenskej spisovnej výslovnosti. Pripomenul som, že je potrebné sa starať o ortoepickú (ortofonickú) výslovnosť, ale problém je o to ťažší, lebo na našich základných deväťročných školách je až 18 % žiakov s chybnou, patologickou výslovnosťou.

Toto percento som zistil prieskumom na košických školách v školských rokoch 1951—1953 u 5 tisíc žiakov I.—V. ročníka vo veku od 7—11 rokov. V tomto počte nie sú započítané deti zajakavé a fuňnavé a nie sú zahrnutí ani žiaci osobitnej školy, u ktorých poruchy výslovnosti sú oveľa častejšie. Ešte vyššie percento som zistil na niektorých bratislavských školách.

Výskyt chybnnej výslovnosti na slovenskom vidieku je menší ako v mestách. Odhaduje sa na 12—15 %. Nie je nezaujímavé, že počet detí s poruchami výslovnosti na vidieku pribúda v posledných rokoch. Je to v súvislosti s pribúdaním detských kolektívnych zariadení a s faktom, že aj na dedinách je stále viac rodín, v ktorých sú obidvaja rodičia zamestnaní a starostlivosť o výchovu reči preberajú starí rodičia, ulica, detské jasle a niekde aj nie najlepšie vedená materská škola.

Overuje sa poznanie, že najlepšie základy reči i správnej výslovnosti poskytuje predovšetkým dobrá rodina a najmä starostlivá matka, ktorá deťom dáva najprirodzenejšie a zároveň najvhodnejšie stimuly k reči hneď od prvých mesiacov po ich narodení. Štatistiky vo Veľkej Británii, kde výchova reči patrí k základnej rodinnej výchove, toto naše konštatovanie len potvrdzujú. Z celkového počtu školských detí (medzi nimi sú aj žiaci osobitných škôl) je tam 12—14 % s chybnou rečou a detí s chybnou artikuláciou len asi 8.5 %.

Logopedická starostlivosť, ktorá zahrňuje na Slovensku nielen nápravu chybnnej reči, ale aj prevenciu (a to osvetou a výchovou rodičov, výchovných

* Prednesené na valnom zhromaždení Združenia slovenských jazykovedcov v Banskej Bystrici 17. decembra 1968.

¹ *Kultúra spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1967, 157.

pracovníkov v jasliach a v detských domovoch, učiteľov, najmä učiteľiek materských škôl), znižuje percento školských detí s chybnou rečou. Máme niektoré výsledky z posledného prieskumu na košických základných deväť-ročných školách z r. 1967. Tak napríklad v novom sídlisku na ZDŠ Mier I, ktorá je v blízkosti okresnej logopedickej poradne, bolo zistených už len 14.3 % detí s chybnou výslovnosťou.

Chceme tu opäť zdôrazniť, že porušovanie ortoepickej (ortofonickej) výslovnosti je priestupok proti spoločenskej norme, ale **chybná** (patologická) reč a teda aj **chybná výslovnosť** priamo narušuje vzťahy jednotlivca k spoločnosti, často ho zo spoločnosti vylučuje.

Asi 80 % všetkých porúch reči sú poruchy výslovnosti. Spolupráca logopédie s inými odborníkmi, najmä s fonetikou je vzájomne prospešná. Nejde len o otázky artikulácie, ale aj o problém vývinu a výchovy reči a prevencie porúch reči. Práce K. Ohnesorga o detskej reči u nás a iných fonetikov vo svete, predovšetkým vo Veľkej Británii, v severských štátoch a v USA to plne potvrdzujú.

Úzka spolupráca logopédie a fonetiky je už samozrejماً skutočnosť v mnohých krajinách. Svedčí o tom pravidelné účinkovanie popredných fonetikov na kongresoch Medzinárodnej spoločnosti logopédie a foniatrie a logopédov na fonetických kongresoch. Fonetické pracoviská vo vyššie uvedených krajinách majú vo svojom kolektíve kvalifikovaných logopédov. Tí s fonetikmi pracujú na teoretických aj praktických problémoch. Fonetický ústav prof. Fanta v Štokholme je toho dobrým príkladom. Preto nie div, že stimuly k mnohým otázkam fonetikom poskytujú práve logopédi. Teamovou spolupracou riešia sa tu dôležité teoretické otázky a ďalej v spolupráci s inžiniermi poznatky sa aplikujú v praxi. Sami si konštruujú rôzne aparáty pre výskum reči i pre nápravu reči a sluchu. Táto spolupráca fonetikov a logopédov je v spomínaných štátoch aj na príslušných univerzitných katedrách fonetiky.

Ako sa spolupráca fonetiky a logopédie prejavuje a vyvíja v Československu?

Predovšetkým je tu fonetický výskum detskej reči. Z tejto problematiky sú známe práce K. Ohnesorga. Výskum detskej reči sa robí aj na Slovensku.

Ďalej to bola potreba fonetického školenia logopedických pracovníkov v logopedických kurzoch, na doškolovaniach a seminároch. Týchto logopedických asistentov na Slovensku bolo vyškolených vyše tisíc.

Logopedická prax si vyžiadala výskum chybné výslovnosti. Fonetické prednášky o ortofonickej výslovnosti hlások pre logopedických pracovníkov boli potrebné a nevyhnutné. Stali sa však oveľa užitočnejšími, keď sme začali s výkladom chybných hlások, teda ich **patológie**, týkajúcej sa jednak artikulácie a jednak akustiky.

Výskumy z patofonetiky sme začali na logopedickom pracovisku Fakultnej nemocnice v Košiciach už v roku 1948 bez akejkoľvek tradície tohto výskumu v Československu. Bolo to ešte v období, keď takýto výskum nebol celkom samozrejím ani na veľkých svetových pracoviskách. K prvým vážnejším experimentálnym pokusom z toho času patril náš výskum podneбно-hltanového záveru. Vrátime sa k nemu na konci referátu v 2. časti.

Ako fonetik i logopéd v jednej osobe bol som často nútený učiť sa dívať na fonetické problémy aj z hľadiska logopedického a na logopedické problémy očami a metódami fonetika. Skutočnosť nás nútila, že sme museli poznávať normálne, keď sme chceli pochopiť patologické, nenormálne. Na druhej strane bolo treba skúmať aj patologické, aby sme lepšie pochopili normálne. Prevedčili sme sa, že fonetický výskum patologickej výslovnosti nie je prepychom, ale nevyhnutnosťou. Existencia fonetiky a patofonetiky je taká potrebná a opodstatnená, ako je opodstatnená napríklad existencia fyziológie a patológie alebo psychológie a patopsychológie.

Naše skúsenosti s tisícami objektov po dlhé roky ukazujú, že dnes každý fonetik musí byť oboznámený i s patofonetikou. Vyžadujú to aj potreby pri výskume slovenskej spisovnej výslovnosti i nárečí.

Táto potreba sa prejavuje predovšetkým pri voľbe objektov i pri hodnotení fonetického materiálu, lebo práve toto hodnotenie býva často až problematické. Naše domnienky potvrdzuje aj doterajšia skromná fonetická literatúra o výskume slovenskej výslovnosti.

Jana Dvončová vo svojom článku *Z experimentálneho výskumu slovenskej výslovnosti*² má medzi svojimi pokusnými osobami aj také, o ktorých sama na viacerých miestach hovorí, že „samy o odchylnej artikulácii nevedeli a zhodne tvrdili, že nikdy neboli svojím okolím upozornené ako na odchýlku alebo chybu“.

Domnievame sa, že o tom, či ide o odchýlku od normálnej výslovnosti, nárečovú zvláštnosť, alebo dokonca chybnú (patologickú) výslovnosť, má presne vedieť i rozhodnúť fonetik. A keď už ide o varianty artikulácie alebo akustické, o odchýlky individuálne alebo systémové, musí ich fonetik vysvetliť a odôvodniť.

V spomínanom obrázkovom materiáli sú niektoré problematické lingvogramy a palatogramy (napríklad lingvogram slova *vaša*, obrázok 86 objektu Sulíra z Podolinca). Podľa lingvogramu by sa dalo povedať, že tu ide o laterálny sigmatizmus. Autorka v súvislosti s tým hovorí (str. 145): „Akustický dojem

² Jazykovedný časopis XV, 1964, 138—153.

jeho spisovného s, š je mírně odechýlný, ale naprosto ne natolik, aby mohl být považován za **sigmatismus**. Posluchač sám tvrdí, že na odechýlnou výslovnost sykavek nebyl nikdy nikým upozorněn.“ Netvrdím, že v tomto případě muselo íst skutočne o sigmatizmus, teda o patologickú výslovnosť. Ale ako neskoršie vysvetlím, v každom prípade išlo o nevhodný objekt. A takých nevhodných objektov medzi uvedenými pokusnými osobami bolo viac. **Svedčia o tom** väčšie medzery medzi prvými rezákmi i jednotlivými zubmi (objekt Kl a Č) alebo veľký záhyb na jazyku (u objektov K, G, T). To len niekoľko prípadov, pokiaľ ich možno **vyčítať** z nejasného fotografického materiálu.

1. Za najdôležitejšie **považujem** zváženie všetkých anatomických súvislostí, ktoré pri výbere objektu treba mať na zreteli. Tu sme pri otázke, čo je normálna a čo je patologická výslovnosť a kde je hranica medzi normálnym a patologickým.

Už na začiatku svojho referátu som spomenul, že až 18 % školskej mládeže je s chybnou výslovnosťou. Spravidla ide tu o chybnú artikuláciu aj o chybný akustický dojem (chybnú akustiku hlásky). Logopedickí pracovníci to poznajú na prvé počutie. **Také objekty patria** do výskumu patofonetiky a **ako objekty normálnej** (ortofonickej) výslovnosti **neprihádzajú** vôbec do úvahy.

Pre reč ako komunikačný prostriedok je primárny a rozhodujúci zvukový signál (akustická stránka hlásky), a to predovšetkým pre príjemeu — pre osobu, ktorá počúva. Tento akustický signál je „normalizovaný“ pre určitý okruh spoločnosti, napríklad rodinu, obec, oblasť — a pokiaľ ide o spisovnú výslovnosť, je normalizovaný pre celú národnú pospolitosť. Otázka artikulácie príslušnej hlásky je až sekundárna. V dorozumie vacom procese je však **dôležitá**, najmä pre hovoriaceho, pravda, nie je bez významu ani pre počúvajúceho.

Medzi akustikou a artikuláciou hlások sú určité korelácie. Určitému zvukovému signálu zodpovedá príslušná artikulácia: postavenie a pohyb artikuláčnych orgánov. Medzi napätím rečových orgánov pri produkcii určitých hlások a ich zvukom vytvárajú sa vzťahy už od prvých mesiacov života človeka. Mohli by sme povedať, že ideálny prípad nastáva vtedy, keď akýsi „normalizovaný“ zvukový signál zodpovedá akejsi „normalizovanej“ artikulácii. Vzťahy svalových, kinestetických pocitov a zvukových obrazov v mozgu sa zautomatizujú. Až do obdobia medzi 6.—7. rokom sú tieto vzťahy dosť adaptabilné, upravujú sa a korigujú vo väčšine prípadov aj samy. Potom sa upevnia, fixujú. Fixujú sa aj nesprávne vzťahy. Ak sú tieto vzťahy nesprávne, treba ich potom vedome upravovať a korigovať. V mnohých prípadoch je potrebný logopedický zákrok. Ten spočíva už vo vytváraní celkom nových vzťahov medzi novými artikuláčnými pohybmi, kinestetickými pocitmi a novými zvukovými korelátmi. Tieto nové vzťahy treba drilom zmechanizovať a priviesť až k úplnému zautomatizovaniu. Len týmto spôsobom je možné odstrániť napríklad sigmatizmus laterálny alebo nazálny. **Nijaké korigovanie**

alebo iné upravovanie tu nevedie k úspechu. Ani nemožno očakávať, že tieto druhy sigmatizmu po istom období sa upravia samy.

2. Tu sa nám ponúka nová otázka a súčasne aj odpoveď na ňu: Ako je možné, že sa zdá, že v neskoršom veku a u dospelých je menej porúch výslovnosti ako u školskej mládeže na ZDŠ?

Pri niektorých druhoch nesprávnej artikulácie, napríklad pri sigmatizme medzizubnom alebo skríženom (nediferencuje sa s/š, z/ž, c/č, dz/dž) môže dôjsť k určitému stupňu korekcie aj bez logopedického zásahu i v neskoršom veku. Býva to väčšinou naozaj len určitý stupeň korekcie, ktorý hovoriaci dosiahne nejakou kompenzáciou. Tá však spravidla býva na ujmu artikulácie alebo akustického signálu, alebo aj oboch — a prenáša sa potom do dospelého veku.

Tu už nemožno hovoriť o normálnej výslovnosti, ale o výslovnosti **individuálnej**. Také objekty nemožno brať ako pokusné osoby pre výskum ortofonickej výslovnosti (či už spisovnej alebo nárečovej).

Aj táto individuálna výslovnosť môže mať široký rozptyl v rozdielnosti, pokiaľ ide o zvukový signál: od výslovnosti **patologickej** cez výslovnosť, ktorá od normálnej je už trochu odlišná a niekedy aj nápadná — až po výslovnosť, ktorá zriedkavo môže byť i celkom správna.

Čo spôsobuje túto individuálnu až patologickú výslovnosť? Podrobnejšie hovorí o tom môj príspevok *Základné problémy porúch výslovnosti*³. Tu by som chcel iba stručne vymenovať niektoré príčiny. Celkom ich možno zhrnúť jednak pod faktory **dispozičné** (ako sú odchýlky anatomické, pohybové, zmyslové a odchýlky intelektu) a jednak faktory **urýchľujúce a konzervujúce** (takými sú odchýlky prostredia, osobnosti a odchýlky emocionálne). Čím viac **predispozičných faktorov je prítomných**, tým väčšia bude príležitosť pre každého, aby sa faktor prostredia a emócie stal účinným.

Pre lepšie pochopenie vymenujem iba niektoré odchýlky anatomické: veľkosť a tvar ústnej dutiny, ďalej dutiny hltanovej a nosovej, veľkosť a tvar jazyka, dĺžka jazykovej uzdičky, tvar chrupu, postavenie a rozostavenie zubov, pomer medzi hornou a dolnou čelustou, veľkosť perí, dĺžka a tvar mäkkého podnebia, ba celého mechanizmu podneбно-hltanového sfinktra a celého hlasového mechanizmu v hrtane.

Dôležité sú aj odchýlky v lateralite a v **zmyslových orgánoch**. Hmatový, taktilný a kinestetický faktor, ďalej faktor zrakový, a nie naposledy aj sluchový, majú vzťah k percepcii a k funkčným poruchám artikulácie. Jednotlivci s tými zmyslovými odchýlkami majú menej alebo viacej citlivosti čo do polohy, pohybu a stupňa svalového napätia rečového mechanizmu. Je to napríklad nerovnaká sluchová ostrosť, schopnosť rozlišovať hlásky a sluchová pamäť. Ale nestačí len mať sluchovú schopnosť. Treba mať aj sluchové ná-

³ V zborníku Dyslalie, Praha 1960, 7—28.

vyky; teda zvyknúť si počúvať a rozlišovať hlásky reči, a to nielen iných ľudí, ale aj u seba, čo je dôležité pre spätnú väzbu.

Niektoré deti si neuvedomujú, že chybné vyslovujú napríklad hlásku *r*. Neuvedomujú si rozdiel vlastnej výslovnosti od druhých. V **tom prípade** dieťa sa riadi podľa navyknutých kinestetických vzorov. Iné deti si neuvedomujú nesprávnu výslovnosť u seba, ale poznajú, keď iná osoba vyslovuje chybné. Napríklad jedno dieťa povie: „Zavli dvele“. Druhé ho opravuje, poučuje a **potom** sa obráti k matke: „To sa ňepovie zavli dvele, ale zavli dvele, šag mama?“ V tom prípade s kinestetickou oblasťou sa ešte nespájajú vlastné zvukové vzorce, ale počuté od iných áno.

Teda nestačí len mať normálne rečové orgány, ale treba ich aj zvyknúť, aby správne fungovali. A to už ani nespomíname prípady celkom patologické, organické defekty, ako sú **rázštep** podnebia a iné výslovné anomálie orgánov, ktoré sa zúčastňujú artikulácie, ani zrejme sluchové defekty, ako je nahluchlosť či hluchota, teda príčiny výlučne organického charakteru.

Predstavme si, že pre niektorú z uvedených príčin jednotlivce **nesprávne nastrojí rečové orgány, napríklad jazyk**. Výsledkom toho môže byť iný zvukový signál, než aký sám chce vyprodukovať. Ale tento vzťah medzi postavením jazyka (medzi kinestetickým pocitom) a **zvukom** sa fixuje, vzniká chybná výslovnosť. **Ako** vieme, niektorí jednotlivci majú ostrejšiu sluchovú pozornosť a sami sa usilujú skorigovať akustický signál všetkými manipuláciami a kompenzáciami a nedosahujú ho **vždy** zvyčajným, „normalizovaným“ spôsobom. Prítom im to umožňujú **niekedy** nie celkom normálne podmienky. Napríklad pri sykavkách sa vytvorí nesymetrická až bočná (pričerna) úžina, ale obstojný, prípadne aj správny sykot **sa dosiahne** trebárs práve pre chybné rozostavenie zubov alebo iné **nenormálne** postavenie jazyka. Môže sa stať, že ostrý šum pri sykavkách a polosykavkách radu *s*, *z*, *c*, *dz* **sa nedosiahne** narážaním výdychového prúdu na ostrie dolných či horných rezákov, ale narážaním a prerázaním cez väčšie medzery medzi zubmi.

V takých prípadoch artikulačné obrazy hlások môžu byť patologické, ale akustický signál môže byť výnimočne aj celkom **správny, normálny**. Ako **sme** už spomenuli, tieto objekty nie sú vhodné pre výskum spisovnej výslovnosti.

3. Popri chybnéj a individuálnej výslovnosti **treba** ešte odlišovať tretiu kategóriu — artikulačné varianty. Ide tu o dva rozdielne spôsoby artikulácie, ale s totožným akustickým signálom. Veľmi jednoduchým príkladom artikulačných variantov sú napríklad bilaterálne a unilaterálne likvidy *l* a *l'*. Jeden z týchto variantov môže mať **ráz** individuálnej zvláštnosti (súvisiacej do istej miery s lateralitou jednotlivca), ale nie je obmedzený iba na užší okruh hovoriacich alebo na nejakú sociálnu alebo nárečovú oblasť. Obidva varianty **sa vyskytujú** po celom jazykovom území Slovenska.

Do tejto skupiny patrí aj dvojaká artikulácia slovenskej mäkkej spoluhlásky *l*, ktorá sa tvorí s končekom jazyka za dolnými alebo za hornými rezákmi. Rovnaký stupeň palatálnosti sa môže dosiahnuť obidvoma spôsobmi, ako som ukázal vo svojej práci *Slovenská mäkká spoluhláska l*.⁴

Do tej istej kategórie môžeme začleniť aj artikuláčné varianty tupých sykaviek a polosykaviek *š, ž, č, dž*. Jeden spôsob artikulácie je taký, že úžina alebo polozáver sa vytvára medzi končekom jazyka a alveolami, pričom je konček jazyka zdvihnutý hore. Druhý spôsob je ten, pri ktorom konček jazyka smeruje dolu, ale celý jazyk je stiahnutý viac dozadu a úžinu či polozáver vytvára predná časť jazyka a zadné alveoly, prípadne až predná časť podnebia. Oboma spôsobmi sa môže vytvoriť rovnaký akustický signál, a to práve kompenzáciou, že stiahnutím celej masy jazyka dozadu sa vytvorí rezonančná dutina takej veľkosti a tvaru, že výsledný sluchový dojem je rovnako hlboký (tupý) ako v prípade, keď konček jazyka je hore. Obidva spôsoby artikulácie sa vyskytujú po celej rečovej oblasti Slovenska a obidva varianty možno považovať za rovnocenné, ortofonické a vhodné pre ortoepickú výslovnosť.

Pokiaľ ide o frikatívy a afrikáty radu *š, ž, č, dž*, primárnym artikuláčným orgánom, ktorým sa vytvára hlboký šum, je jazyk. Podľa artikulujúceho orgánu sú to jazyčné spoluhlásky. Iba sekundárne sa tu na vytváraní hlbokého šumu zúčastňujú aj pery svojím slabým vyšpuľovaním.

Niekedy sa stane, že pri tvorení spoluhlások *š, ž, č, dž* konček jazyka je tesne za dolnými alebo hornými rezákmi. V ústnej dutine sa nevytvorí dostatočne veľký rezonátor a vzniká tak oveľa vyšší šum. Aby sa vytvoril hlbší šum, jednotlivce to dosahuje často kompenzáciou tak, že príliš vyšpúli pery, čím sa vytvorí značná dutina medzi perami a zubmi. Tým sa celkový rezonátor predĺži, zväčší a akustický signál sa zníži. Niekedy sa dokonca vyrovná obidvom uvedeným ortofonickým variantom. Hlavným artikulujúceim orgánom v tomto prípade nie je jazyk, ale pery. I keď akustický signál môže byť uspokojujúci alebo celkom dobrý, jednako podľa nášho názoru tento druh artikulácie je chybný, patologický. Prílišné vyšpuľovanie perí je nápadné a odporuje optickej (mimickej) norme. Nepovažujeme túto výslovnosť za ortofonickú a ortoepickú.

4. Patologický spôsob výslovnosti sa líši od afektovanej výslovnosti. Pri nej sa normalizované postavenie a pohyby rečových orgánov preháňajú až do krajnej pedantnosti, takže taká výslovnosť nevzniká prirodzene a takisto nepatrí ako podklad pri určovaní ortofonickej a ortoepickej normy.

5. A napokon spomenieme niektoré varianty výslovnosti, ktoré sa môžu síce vyskytovať systémovo, ale sú obmedzené len na určité jazykové územie a súvisia s nárečovým podkladom. Je to napríklad výskyt tvrdého *l*, ktoré sa

⁴ V zborníku Československá logopedie, Praha 1956, 114--126.

niekedy prenáša aj do spisovnej výslovnosti v niektorých okrajových oblastiach. Ani zvláštnosti nárečovej výslovnosti nepatria do výslovnosti ortoepickej.

Mohli by sme sem zaradiť aj nápadne tupé *š, ž, č, dž*, ktoré do spisovnej výslovnosti prenášajú niektorí príslušníci z gemerských nárečí.

Niekedy sa vyskytne nárečová výslovnosť dvojhĺasky *uo* ako *vo*, prípadne *o* (*kvoň, stvol; koň, stol*) u niektorých Stredoslovákov a Východoslovákov, alebo ako *vó*, prípadne *ó* (*kvóň, stvól; kóň, stól*) u niektorých príslušníkov zo západoslovenskej oblasti.

Výskum ukazuje, že nárečové artikulačné zvláštnosti **miznú zo spisovnej výslovnosti**. Menej sa to darí pri prozodických vlastnostiach: kvantite, prízvuku a melódii, kde nárečový podklad v spisovnej výslovnosti cítiť ešte dosť intenzívne.⁵

Naše fonetické výskumy v oblasti dyslálií, ktoré sme robili najprv zvyčajnými fonetickými metódami: palatografiou, lingvografiou, röntgenografiou a neskoršie aj spektroграфиou, záznamami osciloskopickými, melografickými a intenzitnými, sú pred dokončením. Doteraz boli publikované práce: *Rotacizmus*⁶, *Sigmatismus nasalis functionalis*⁷, *Slovenská mäkká spoluhláska l^h*, *Základné problémy porúch výslovnosti*³, *Logopédia a fonetika*⁸.

Skúbením fyziológie a patológie výslovnosti je moja posledná práca, pripravená už na vydanie. Nazýva sa *Slovenská spoluhláska r v normálnej a patologickej výslovnosti*. Táto rozsiahla práca modernými fonetickými metódami podáva artikulačný i akustický rozbor ortofonického *r* a jeho veľkého počtu patologických variantov. Autor na podklade fonetického výskumu vypracoval aj vlastnú metódu pre nápravu chybného *r*, ktorú tu tiež uvádza.

II

Druhým okruhom nášho dlhodobého výskumu boli problémy, ktoré poznáme pod názvom palatolália, alebo pod názvami rinofónia, nazálnosť — alebo jednoducho fuňavosť. Zaoberali sme sa výskumom reči pri rázštepoch podnebia, pri submukóznom rázštepe, kongenitálne skrátrenom mäkkom podnebí a po stavoch pri obrne. To sú organické príčiny palatolálií. Zaujímali nás aj funkčné poruchy, pri ktorých artikulačné orgány sú v riadnom stave, ale nevykonávajú normálne svoju funkciu. A v tejto súvislosti sme museli riešiť

⁵ Do ortoepickej výslovnosti pochopiteľne nepatrí výslovnosť prenesená z cudzích jazykov. Môžeme tu uviesť napríklad výslovnosť otvoreného *ε* za slovenské spisovné krátke *e*, ďalej veľmi zatvorenú výslovnosť dlhého spisovného *é* a výslovnosť zadného labializovaného *á* za slovenské spisovné *a* z maďarskej výslovnosti.

⁶ Vlastivedný zborník I, Košice 1956, 304—346.

⁷ Československá otolaryngologie VI, Praha 1957, 296—301.

⁸ V zborníku Aktuální problémy logopédie, Praha 1964, 9—15.

aj otázku takzvaného podneбно-hltanového záveru pri ortofonickej výslovnosti.

Práve konfrontácia normálnej a patologickej výslovnosti (reči) nám umožňuje dívať sa aj na otázku podneбно-hltanového záveru v inom svetle, ako **ho veľmi často rieši** cudzia i naša najnovšia literatúra. Tomu problému sa venuje celá väčšia práca Jany Ondráčkovej *Röntgenologický výzkum artikulace českých vokálů* (Praha 1964), ktorá chce byť analýzou rečových orgánov pri fonácii spievaných, hovorených a šeptaných samohlások na základe röntgenografických a röntgenokinematických snímok. Časopis *Slavica Slovaca* I, 1966, 26—37, prináša článok Ábela Kráľa *K otázce podnebnohltanového záveru pri výslovnosti samohlások v slovenčine v porovnaní s češtinou a inými jazykmi*.

Je známe, že v slovenčine — podobne ako v češtine — mäkké podnebie pri všetkých hláskach okrem nosových sa dvíha hore a dozadu a so zadnou stenou hltana a nosohltana tvorí tzv. podneбно-hltanový záver. Autori a medzi nimi aj J. Ondráčková i Á. Král zo svojich röntgenových snímok konštatujú, či ide o úplný (hermetický) záver, alebo či medzi mäkkým podnebím (prípadne aj čapíkom) a zadnou stenou hltana zostáva štrbina, ktorú presne vymeriavajú, ale iba z profilovej projekcie.

Ako ukazujú naše výskumy, je to len jedna časť problému, otázka nazálnosti sa tým nerieši úplne a niektoré závery Á. Kráľa sú v uvedenej práci problematické. Pokúsime sa aspoň veľmi stručne objasniť, prečo je to tak. Je pravda, že hlavnú prácu na oddelení ústnej dutiny od nosovej robí zdvíhanie mäkkého podnebia s čapíkom smerom k zadnej stene hltana a prípadne aj vychyľovanie sa zadnej steny nosohltana smerom dopredu spolu s Passavantovým valom, **ktorý sa** niekedy viac, inokedy menej aktívne zúčastňuje na vytváraní záveru.

Tu však treba hneď upozorniť, že **anatomické zloženie celej podnebenej klenby** (jej tvar a veľkosť), najmä dĺžka mäkkého podnebia a čapíka, ale aj jeho šírka a pohyblivosť sú u ľudí také rôznorodé, že od jednotlivca k jednotlivcovi sa líšia, a to niekedy dosť podstatne.

Ale najdôležitejšie na tom, ako sa oddeľuje ústna dutina od nosovej, je to, že sa na tomto úkone zúčastňuje nielen mäkké podnebie a zadná stena hltana (prípadne nosohltana), ale celý mechanizmus v ústnej a nosohltanovej dutine. To znamená, že sa na ňom zúčastňujú aj dva rady podnebných oblúkov, ústne mandle (tonzily) a kontrakcie celého mechanizmu, ktorému hovoríme palatofaryngálny sfinkter.

Ale ani tento sfinkter nefunguje, ani nemôže fungovať u každého jednotlivca rovnako, lebo aj tu sú anatomické i funkčné rozdiely vo veľkosti aj tvare ústnych mandlí, vo veľkosti i pružnosti obidvoch radov oblúkov a vo veľkosti a tvare nosohltanového prechodu. Tieto jednotlivosti sú medzi sebou adaptabilné, je medzi nimi určitá koordinácia, aj funkčná výmena a zastúpenie.

Preto aktivita mäkkého podnebia nemusí byť u každého rovnaká. Môže sa vytvoriť úplné oddelenie ústnej a nosovej dutiny aj bez toho, aby bol na profilovej projekcii röntgenových snímok úplný záver. Ale môžu sa vyskytnúť aj prípady, že na röntgenovej snímke je úplný profilový záver, ale výdychový prúd predsa prechádza do nosovej dutiny a vzniká nosová rezonancia, nazálnosť, fufňavá výslovnosť.

Toto naše tvrdenie dosvedčuje aj skúsenosť, keď sa pri vrodenom skrátanom podnebí urobí veloplastika, to znamená chirurgický zákrok, ktorým sa mäkké podnebie s čapíkom retrahuje a prišije k zadnej stene (noso)hltana. Tým sa vlastne urobí trvalý podneбно-hltanový záver, ktorý by sme podľa profilovej projekcie röntgenových snímok mohli nazvať úplným. Ale skutočnosť je iná. Nazálnosť sa tým neodstráni, lebo výdychový prúd pri fonácii prechádza do nosa okolo tohto záveru a tak nazálnosť trvá ďalej. Až zmobilizovanie činnosti celého podneбно-hltanového sfinktra oddelí ústnu a nosovú dutinu a odstráni nazálnosť.

Účelom fonetických referátov na valnom zhromaždení Združenia slovenských jazykovedcov je oboznámiť jazykovedcov aj so stavom a výsledkami fonetického výskumu na Slovensku. Ábel Král v Pravde P 24 z 22. novembra 1968 informoval o fonetike už aj našu širokú verejnosť. A pretože tam povedal, že u nás na Slovensku funguje doteraz jediné pracovisko toho druhu, a to Ústav fonetiky a štruktúrnej lingvistiky na Filozofickej fakulte UKo v Bratislave, treba k tomu poznamenať, že od roku 1963 i v Jazykovednom ústave Ludovíta Štúra Slovenskej akadémie vied v rámci oddelenia matematickej jazykovedy začalo sa budovať fonetické laboratórium na pracovisku v Košiciach. Tu sa robí výskum výslovnosti spisovnej slovenčiny i slovenských nárečí už niektorými najmodernejšími fonetickými metódami. Rozsiahlejšia práca o fonetickom rozbere sotáckych nárečí je už pred úplným dokončením.

Sú všetky predpoklady, aby sa práve tu v dohľadnom čase dobudovalo moderné fonetické laboratórium.

EXPRESÍVNE PREDPONY V SLOVANSKÝCH A ROMÁNSKYCH JAZYKOCH

JOHANN KNOBLOCH

Hláskové zmeny sa obmedzujú alebo na jeden jazyk, kde pôsobia vo viac či menej presne zistiteľnej dobe, alebo sú takého všeobecného a elementárneho rázu, že môžu vzniknúť kedykoľvek a kdekoľvek.

K **náuke** o tzv. expresívnosti hlások značne prispeli moravskí slavisti V. Machek a F. Liewehr. Expresívna môže byť nielen hláska, ale aj slabika a dvojslabičná predpona, ako to vidíme na týchto príkladoch: ruské *bala-lajka* súvisiaca s *lajať* („štekat“); ruské *bala-bajka* s tým istým významom, porov. české *bájka*; ruské *bala-bolka* („prívesok“) visiaci kvet, najmä zvonček, strapec; veľká visiaci bobuľa, ale tiež „vetroploch, táraj“.

Z týchto významov možno usudzovať, že príbuzné ruské sloveso *bolitať* je jednotné sloveso s dvoma významami: 1. „hojdať sa, knúsať sa“ a 2. „tárať“ a je teda svojím koreňom príbuzné českému *blábolit* (z praslovanského **bol-bol-*; porov. so stupňom *-e-* v nem. *bellen* „štekat“, angl. *bell* „zvon“) a s rus. nářečovým *baj-bolil* „pustosloviť“; rus. *bala-gur* „figliar, tlčhuba“, porov. rus. *gurkať* „hovoriť“; rus. *bala-mutiť* „plašiť, tárať“, *bala-mut* „škriepnik“; moravskočeské *bala-mutiti* „blabotať, hovoriť zo sna“, k rus. slovesu *mutit* „kalit“.

Predpona *bala-* tu zrejme vyjadruje zvuk, čo nás vedie k domnienke, že pôvodne patrila iba slovesu *blabotať* v plnohlasnej forme *bala-*, pričom tu, pravdaže, vznikla z reduplikácie kmeňa (**bol-bol-*).

Len čo sa však z nej vyvinula expresívna predpona, môžeme si vysvetliť jednoslabičný tvar *ba-* ako skrátený tvar. V. Machek ho vo svojom Slovníku pod heslom *baruchať* nazýva pejoratívnym tvarom, porov. moravskočeské *roz-ba-rúchat* „búrať“, *barúchat* „hrmieť“; sloven. *na-ba-dúriť* „poštváť koho“, porov. *durit* „hnať“.

Tu ide o deje, ktoré sa vykonávajú s hlučnosťou. Ale máme aj prípady, kde predpona stratila túto funkciu a zostáva len afektívna funkcia: rus. *bala-lužina*, disimiláciou i *bala-ružina*; čes. *ka-luže* „kaluž“; ukraj. *bala-guba* „cestovný voz“, „povožník“, „figliar“; *guljaty* „baviť sa“; rus. *bala-chvost* „leňoch“, *bara-chvost* „podpichovač“, *bala-chlyst* „zahálač“, *bala-chryst* „tulák“, ukraj. *bala-chrestyty* „žartovať“, rus. *bala-byzicha* „krasorečník“, *byzy* „pätolizačstvo“;

rus. *bala-boška* „mazanec, koláč“, *bara-baška* „malý chlieb váľaný v múke“, *bara-boška* „zemľanoje ili čertovo jablko“, „neporiadnik“; *bara-bolja* „zemiak“; ukraj. *barabolja*, *barabulja*, *barabil*, *garagolja*, *garabolja*, *galagoda*, *barabon(ja)*; príbuzné je i čes. *brambor*, *bambol*; ukraj. *bala-buch* „malý bochník, koláč, pečivo“; čes. *buchta*.

Jednoslabičné *ba-* pri slovách s takýmto významom nachádzame v čes. *ba-kule* „vec guľovitej podoby, guľa“, valaš. *ba-kuňa* „opasok“, porov. *kuna* „obruč zločincem na krk, okovy na ruky“; v rus. *ba-chvalit(sia)* „chváliť sa“ = *chvalitsia*; juhočes. *ba-struňk* „časť rybníka“, porov. slovn. *strunga*. ukraj. *strunka* „ohrada na salaši, do ktorej sa ovce zhromažďujú pred dojením“.

Blízke čo do znenia i významu sú iné jednoslabičné alebo aj dvojslabičné predpony s hrdelnými spoluhláskami na začiatku; Machek uvádza vo svojom Slovníku: *kobreat*, *škobreati* „potkýnavo ísť“, *kobrtati* „prehadzovať seno“, *kodrcati* „strkať“, *kolébatí* „hojdať“, *koprcati*: *prcati* „ísť drobným krokom“, *kostrbatý* „hrboľatý“.

Sem patrí aj slovin. *ko-bacati* „liezť“.

Dvojslabičné tvary majú na začiatku, ako sme už videli, alebo záverovú spoluhlásku, alebo hrdelnú úžinovú spoluhlásku: rus. *chala-bruj* „hľupák“, *cholo-buda* „chatrč“; čes. *hala-brána* „rozodraný kabát“, *hala-dryje* „šarlatánka“; valašské *chara-bura* „zlé jedlo“, „chorľavý človek“; sloven. *hara-burdie* „rárohy“; moravskočeské *hara-páky*, *šara-páky* „starý nábytok“.

* * *

Podobné expresívne predpony sa vyskytujú aj v latinčine a gréčtine, a to tiež v slovách z ľudovej reči, ktoré sčasti zrejme pochádzajú z iných zaniknutých jazykov, napr. gréc. *kala-minthé* meno rastliny: *minthé* „mäta“, lat. *cala-brix* „rešetliak“, galské *calo-catanos* „mak“, gréc. *kolo-kynthé* „tekvica“.

Keď takéto slovné tvary bývajú skôr v ľudovom jazyku než v písomných pamiatkach, možno očakávať, že sa zachovali vo väčšom množstve práve v románskych nárečiach. Je to skutočne tak a tendencia tvoriť ďalšie takéto zloženiny pokračuje až do našich čias. Jednoslabičné (*ka-*) alebo dvojslabičné (*kala-*, *kara-*) predpony sa vyskytujú dosť často; tu sa budeme zaoberať najmä prípadmi, kde vzniklo takéto emociálne *ka-* haplologiou z nociónálnej gréckej predložky *kata*. Táto predložka sa rozšírila do latinskej ľudovej reči (do vulgárnej latinčiny) v poklasickej dobe. Ako ukazuje Veikko Väänänen (*Introduction au latin vulgare*, Paríž 1963), vzniklo franc. *chacun* „každý“, špan. *cadauno*, tal. *ciascuno*, v ktorých sa spojilo gréc. *kata* a latinské *quisque unus*, práve z cirkevnej latinčiny, kde sa hojne používalo v distributívnom zmysle: *cata singulos ymnos vel antiphonas orationes dicunt* „ku každej hymne“. Okrem tohto osobitného distributívneho významu sa predložka *kata* používala najmä na označenie polohy dolu a smeru dolu.

Známy je kresťanský pôvod slova *katakomby*: keďže mŕtvy podľa kresťanskej viery iba spí, bol jeho hrob nazvaný *kata-cumba* „lôžko pod zemou“, čo je odvodené od slovesa *cubo*, -*āre* „ležať“; porov. sabínske *cumba* „nosidlá“.

Starošpanielske slovo *ca-huerco* tiež znamená „hrob“. Myslím, že je možný lepší výklad, než akým je spojenie s lat. *Orcus*. Ide predsa o kresťanskú dobu, a preto pochybujem o tom, že by tí ľudia boli hneď mysleli na peklo. Španielske slovo *cahuerco* vyložíme lepšie, keď ho odvodíme od latinského tvaru *cata-foricum* „miesto pod hrobom“. V Kalábrii sa zachovalo podobné pogréccke slovo *katafórkju* (z *cata-foricium*, variant nášho *cata-foricum*) popri *kafórkja* „jaskyňa“.

S jednoslabičným *ca-* (skrátеным dvojtvarem k dvojslabičnému *cata-*) sa stretávame aj pri iných románskych slovách, napr.: portugalské a okeitánske *ca-furna* „jaskyňa“, porov. portug. *furna* „dúpa“. V latinčine je len mužské *furnus* „pec“. Myslím, že z toho bolo odvodené sloveso *cata-furnare* „schovať v peci“ a iba z tohto slovesa vzniklo spätnou deriváciou podstatné meno *ca(ta)-furna* „skrýša, dúpa“.

Rovnakým spôsobom sa dá vysvetliť iné slovo z galicijského nárečia v Španielsku; totiž *cafúa* „chatrč“. Je to skrátene grécke *katafygē* „útulok“.

Latinský výraz *vēla pandere* „vystrieť plachty“ nám pomôže vysvetliť novým spôsobom slovo *pannus* „kus súkna“, ktoré nie je príbuzné s gótskym *fana* (porov. nem. *Fahne* „zástava“) alebo s gréckym *pénos*, lež je odvodené od slovesa *pandō*, -*ere* „rozprestrieť“ ako deverbatívne adjektívum **pandnos*. K *pannus* sa dá utvoriť sloveso **cata-pannare* „umiestiť pod plachtou“, ktoré sa so skrátenu formou predpony zachovalo vo francúzštine ako *cabaner* „prevrátiť loď spodkom navrch“. Latinské *capanna*, ktoré sa po prvýkrát vyskytuje u Izidora Sevillekého, je substantívum spätne derivované k tomuto slovesu. S ním súvisiace benátske *kavana* má ešte pôvodný význam „chata pre člny“.

Z podobných slov s významom „refugium, suffugium“ mohla vzniknúť afektívna predpona *ca-*, ktorá sa nachádza v mnohých francúzskych slovách s významom „chata“: provencalské *ca-bourno* „dúpa“; *bourno* s tým istým významom; Doubs *ca-borde* „kamenný dom vo viniciach“; francúzske *borde* „statok“; berišské *ca-bouinotte* „úkryt, jama“, berišské *bouinotte* „malá jama“; normanské *ca-loge* „psia búda“; francúzske *loge* „búdko“.

Nepravdepodobný je Wartburgov názor (v jeho *Úvode do metodiky jazykovedy*), že tu ide o kontamináciu všetkých týchto slov so susednými pojmi podla vzoru *cabourno* = *bourno* × *caverne* „dúpa“. Naopak, zachovaná predpona v talianskom *catapéchia* „chatrč“ svedčí o pôvodnom zmysle a vzniku takýchto zloženín.

Slovo s rovnakým významom pozná aj Du Cangeov *Slovník stredovekej latinčiny*: je to slovo *camansus*, ktoré autor vysvetľuje: *idem videtur quod*

caput mansi, id est domus praecipua. Myslím, že toto substantívum je odvodené od hybridného slovesa *cata-maneo*, ktoré by v latinskej ľudovej reči (pre vojaka je to potrebné slovo) zodpovedalo gréckemu *katamenó* „zostať“. Aj staroprovensalské *capmazil*, ktoré sa vysvetľuje ako **caput-mansionile*, bude skôr *cat(a) mansionile*, v ktorom sa asimiláciou zmenilo *t* na *p*. Sem patrí tiež *camanèla* „chatrč“ (Lago di Como).

Afektívna pseudopredpona *ca-* v týchto slovách je teda staršia a vznikla, ako to vyplýva z etymologického vysvetlenia slova *capanna*, zrejme z gréc. *kata*, ktoré sa v rýchlej reči zmenilo na *ca-*, a to už vo vulgárnej latinčine, ba už v samej gréčtine, ako to ukáže príklad, ktorý nasleduje.

V gréčtine je slovo *apéné* s významom „nákladný voz“ popri tesalskej forme *kapáná*. Správny výklad týchto tvarov našiel už A. Bezzenberger BB 27 (1902) 149: prvý má α copulativum (**sm- <s> pã-nã* „stiahnutý“), druhý skrátené *kata*, obidva možno teda preložiť „so stiahnutými plachtami“ a „čo je pod plachtou“. Ako ukazuje scéna u Sofokla, *Kráľ Oidipus* 753.803, vozievali sa na takých vozoch starci a ženy, a z toho je možné usudzovať na plachty, ktorými boli takéto povozy pokryté.

Kapanax je u Polydeuka 1, 142 „strecha nákladného voza“ (to *hyperanō tou harmatos perifragma*), ktorá sa žrdou (*rhabdos*) delí na ľavú a pravú časť. Žrdá sama sa nazýva *kapané* a dala svoje meno celému vozu. Aj to ukazuje na starý význam „pod“ spojený so slabikou *ka-*.

V portugalcine znamená *ca-furna* „jaskyňa“ práve tak ako samo *furna*. Slabika na začiatku je tu zvyšok nevyhnutnej a teda nociónálnej predpony *cata-*, ako sme to poznali z priebehu odvodu tohto substantíva. Ale v abruzskom *cat-abisso* „priepať“ a *cata-fosso* má gréc. *cata-* len zdôrazňujúcu funkciu a rovná sa tak francúzskej forme *abime* „priepať“, ktorá vznikla zo superlatívu **abyssimus* (vlastnosť, že afektívne substantívum môže tvoriť superlatív, je dosť významná).

Podobný význam má aj stredolatinské *catolla* „priekopa“. Pochádza z **cata-vella*, ale toto slovo nemôže byť nič iné ako *cavella*, zdobenina k lat. *cavea* „dutina“, *cavus* „dutý“. Tu teda po prvýkrát vidíme, že sa mylne obnovilo plné *cata-* zo začiatočnej kmeňovej slabiky, ktorá nemala vlastne nič spoločné s gréckou predložkou *kata*. Podobne sa dá vysvetliť i korzické *kavone* / *karavone* „dutina v strome“, lenže na predĺženie začiatku sa už pripojila iná slabika: *ka-*: *kara-*. V okeitánčine nájdeme *caravenc*, *calaven*, *calavenca* „stružka“; všetky tieto tvary sú len rozšírené **cavenca*, čo je utvorené z lat. *cavea* a nelatinskej prípony *-enca*. V taliančine je doložená iná podoba: románske *calavenca* sa tu v rýchlej reči skrátilo na *calanca* „príkro údolie, úzka zátoka“, ligurské *calanca* „zátoka“. Dante Olivieri vo svojom *Dizionario etimologico italiano* (Milano 1961) usudzuje na zvyšok stredozemného prajazyka a odvodeninu slova **cala* „skala“. Pod heslom *caravella* sa uňho vyskytuje iné stredozemné

slovo „skala“, a to **karra*. Derivácii talianskeho augmentatíva *carravóne* „hlboká priekopa“ lepšie porozumieme, keď porovnáme priamo spomenuté už okeitánske slovo *caravenc* „stružka“. Pomer *calavenca* : *calanca* sa tu opakuje, keď postavíme proti sebe okeitánske *caravenc* a sieilske *carrancu* „priepasť“.

Začiatok latinského slova na *ca-* (*cavus*) bol teda príčinou vzniku početného radu odvodenín, ktorých súvzťažnosť vyjde najavo, len čo si uvedomíme možnosť ľahkého tvorenia afektívnych odvodenín so zmeneným začiatkom: *ca(ta)-*, *ca(ra)-*, *ca(la)-*.

V dolnotalianskej gréčtine sa tiež striedajú tvary *kanimi* „nádoba na olivy“ a *katamínu* (s tým istým významom), obidva z neskorého starogréckeho *kaminion* „pec“. Zasa sa mylne obnovilo plné *kata-* zo začiatočnej kmeňovej slabiky, ktorá nesúvisí s gréckou predložkou *kata-*.

Aj z románskych zvyškov v tirolskej onomastike môžeme uviesť príklady afektívneho tvorenia slov. Zo štúdie Karla Finsterwaldera (v *Tiroler Heimat* 1966, str. 58) uvádzame meno údolia *Glaweintal* (na východ od Innsbrucku), *Calavena* v trinástich obciach, *Calven* (rétorománske *Calavaina*) v Ober Vintschgau. Nemôžem súhlasiť s vysvetlením, v ktorom Finsterwalder hľadá súvislosť s gréckym slovesom *chalan* „zostúpiť“. *Calavanea* (alebo *calavína*) sa zaiste musí skôr deliť na *ca(la)va-nea*, rozšírené *cavanea*, *cavea* a patrí teda k okeitánskym tvarom, ktoré sme skúmali.

Na nerozoznanie skomolené je rétorománske slovo v nemeckom tíroľskom *galmanna* f. „nádžka pri zavodňovacom násype“, tiež *karmánna*, *gramelle*. Poznáme v ňom naše *ca(la)vanea* s dubletou *ca-ra-vanea*, popri zdrobnenine *ca(ra)vella*. Z kmeňového *ca-* sa vyvinulo *cala-* ešte v týchto prípadoch: lat. *crábrō* „sršeň“ dalo prostredníctvom *cabrōne* tal. *calabrōne*, lombardské *galavrón* „sršeň“, tal. *cappio* „slučka, osídlo“ má dubletu *calappio* „pasca, osídlo“, gréc. *chamaidrýs*, v stredovekej latinčine *chamandros* je v taliančine *calamandrea*; tal. *coscione* „veľké stehno“ sá tak ľahko zmenilo na juhotal. *colascione*, *calascione* „veľká gitara (asi 2 m dlhá)“; mená strunových nástrojov majú často význam „stehno“, porov. nem. *Geige*, tal. *viola da gamba* s franc. *gigot à jambe*. Olivieri hľadá pre *calascione* spojenie s tal. *calatrōne* „vedro“.

Latinské podstatné mená s významom „obuv“ a „spodné šaty“ majú v ľudovom jazyku tiež skrátene gréc. *kata-*, pretože ide o slová z domácej alebo vojenskej reči. Gréc. *hypodéma* sa tak preložilo na lat. *ca(ta)liga*, porov. prezývku cisára *Caligulu*. Neskorolatinské *casubla* je skrátene *ca(ta)subúcula*, ktoré sa chápano ako deminutívum, takže sa z neho utvorilo *subicula*, fr. *souille* „obliečka na podušku“. Neporozumelo sa ani predpone *sub-*, ktorá sa vtedy obnovovala grékolatinským *cata-*. Koreň sa skrýl v dlhom *-ū-*, ktoré je totožné so slovan. *ob-u-l*, *vy-z-u-l*. Sem patrí aj stredolatinské *camallus* „humerale“. Miesto takejto šatky bolo predsa pod vlasmi, takže chápeme, že je to grécko-latinská zloženina **cata-mallus*: grécke *mallos* je „kučera, kader“.

Doložený variant *camale* je zaiste pokračovaním pravidelného grécko(latinského) tvaru *kata-mallis-idos*. Zachoval sa i vo fr. *camail* „zimná kňazská čiapka s pelerínou“, staroprov. *capmalh* „železná prilba“. Hlásku *p* tu možno vysvetliť ako asimilovaný zvyšok z *cat-*, ako sme to videli pri slove *capmazil*.

Nie je ľahké posudzovať neskorolatinské označenie „košele“ *camisia*. Tvrdí sa, že pochádza z galčiny, ale Kelti vraj majú svoje slovo z germánskeho nárečia. Spojenie germánskeho **hamithia* „obal“ so staronórskym *hamr* „podoba, obal“ je na prvý pohľad dosť presvedčivé; takýto útvar možno dobre odôvodniť; starohornonemecké slová na *-idi* sú odvodené od podstatných alebo prídavných mien a majú kolektívny význam, ako napr. *gitregidi* „výťažok“, *jukhidi* „záprah“. Ale ako si máme predstaviť prechod tohto slova s germánskym *h* do keltských nárečí? O tom, že sa toto stalo a že výsledkom zúženia germánskeho a podobného keltského slova *camisia* bolo akési **hamisia*, svedčia tvary s *h-* v nárečí kymerskom (*hefys* „ženská košela“), starocornwallskom (*hevis*, popri *cams* „rúcho novokrstencov“ prevzatom z latinčiny) a bretónskom (*hiviz* popri *kamps* „omšové rúcho“ tiež z cirkevnej latinčiny). Keltské nárečia majú teda alebo kresťanské slová pochádzajúce z latinčiny, alebo označujú všednú košelu slovom germánskeho pôvodu. Keď teda pôvodné keltské slovo nie je zachované, právom si môžeme klásť otázku, či skutočne existovalo. Lat. *camisia* možno teda pokladať za pôvodný, i keď neskorolatinský útvar. Rimania privyknutí na talianske podnebie obliekali si v Galii za zlého počasia spodný odev (*tunica subūcula*), ktorý sa v gréckom marsilskom ovzduší mohol nazývať *tunica ca(ta)missia* (porov. francúzske *mettre un habit* „vziať si odev, obliecť sa“).

V reči námorníkov sa často nachádzajú grécke slová, ktoré prechádzali i do latinčiny: *girāre* „zahnúť; novoprovensalské *ca girá* „mettre en haut ce qui est en bas; tordre le cou à qn.“ bude teda tiež *ca(ta)girare*. V novogréckej reči námorníkov nájdeme naopak *kavantzárō* „predbiehať“, čo tiež môžeme vysvetliť formou *ka|t|avantzārō*. Iba afektívny komponent predpony zostal vo francúzskych slovesách *car-fouiller*, v nárečí *ca-fouiller* „presnorit“ z *fouiller* (latinské *fodiculare* „ryť“).

Olivieri pokladá talianske *calettare* „spojiť“ za nejasné. Výklad musí vychádzať z tal. *cataletto* „máry“, zloženého teda z predpony *cata-* a z lat. *lectus* „postel“. V sardskom nárečí sa zachoval druhý, ale zrozumiteľný význam *kadalettu* „podstavec na syr“ (lešenie vedľa obytného domu). Tal. *caletto* znamená tiež „malý núdzový prístav“. Fr. *châlit* je „postel“. *Ca(ta)lectus* znamenalo teda najprv jednoduchý podstavec vyrobený spojením niekoľkých dosiek.

Tal. *camuffare* „zakukliť“ a fr. *camouflet* sú slovesné odvodeniny substantíva *muffa* a jeho odvodeniny *muffula* „kožušinové rukavice“ zo stredovekej latinčiny. Ako možno usudzovať z fr. *moufflard* „baeulaté dieťa“, mohlo toto slovo

znamenat azda i „maska“ a odvodené **cata-muffare* by potom bolo „skryť pod maskou“. Talianske *camuffo* skutočne znamená „cappuccio (che coprova tutto il volto) per nascondersi“.

Keď sa skrátene *cat-* asimilovalo k nasledujúcemu *f-*, dalo *cap-* a to sa mylne pokladalo za *cap* „hlava“. Takéto vysvetlenie sa dá však doložiť, keď sledujeme názvy „podstavcov na polená v kozube“ v knihe Paula Benoita *Die Bezeichnungen für Feuerbock und Feuerkette im Französischen, Italienischen und Rätoromanischen* (Halle a. S. 1925), kde nachádzame poznámku opisu kuchyne v Pávii z r. 1320: *Habent etiam ab utroque latere ignis instrumenta ferrea, pluribus necessitatibus apta, quae quia sub igne ponuntur, Graecè ypopiria, vulgariter autem ibi Brandanalia vocantur. Stredovekolatinské brandanale, korzické brandal(i), lombardské brandinál je „podstavec pod polená“; prvá časť je germánska a je aj v tal. dial. (Sillano) *arinali* (brand „poleno“; „požiar“; staroisl. *arinn* „kozub“). Ale grécke *hypopyrium* sa preložilo do staroprovensalského jazyka ako *capfoc* (< **cata-focium*); doložená je i latinizovaná forma *unum cabfocum*, raz i *capafoc* z roku 1490, čo prešlo do taliančiny v podobe *capifuoco. capofuoco*, v 16. stor. *un paro de capofochi*. Tu sa zrejme *capo-* chápalo ako „hlava“ a z toho sa utvorilo v Arezzo i *capitone*. Ale iný tvar, *trefoüel* (*< *transfocale* „cez čeň“), svedčí o tom, že *cap-* sa pôvodne rovnalo gréc. *cata* = *hypo-*. Podľa známeho vzoru alternáciou predpony *ca-* sa utvorilo tiež staroprovensalské *carfoc* (čo Benoit vysvetľuje kríženním s lat. *carbo* „uhlie“). Význam pôvodne gréckych slov v kuchynskom názvosloví dosvedčuje i názov reťaze na kotly vo francúzštine *crémaillère* z gréc. *krémastér*.*

V tomto príspevku som sa pokúsil vyriešiť starý problém románskej jazykovedy. Zistil som, že to, čo bolo do istej miery záhadné v rozvoji francúzštiny z latinčiny, totiž vznik expresívnej predpony *ca-*, v skutočnosti sa dá vysvetliť porovnaním s podobnými predponami v slovanských jazykoch. V oboch prípadoch ide o nociónálne prvky, ktoré sa rozšírili z istých slov, kde patria ku kmeňu alebo sú azda predložkou, do skupiny takých slov, ktoré označovali afektívne pojmy. V nich sa často pripájala druhá slabika.

ROZHLADY

O MERANÍ PODOBNOSTI JAZYKOV

VIKTOR KRUPA

Tento článok sleduje viac-menej informatívny cieľ; kladie si za úlohu **podaf** v stručnosti prehľad najzaujímavejších pokusov merať podobnosť jazykov exaktnými metódami.

Podobnosti medzi jazykmi sú v podstate dvojaké, a to

- (1) podobnosti medzi prvkami (či už materiálové alebo štruktúrne),
- (2) podobnosti katenačné alebo kombinatorické (v spájaní prvkov do vyšších celkov, morfológických alebo syntaktických).

To je takrečeno typologická klasifikácia podobností medzi jazykmi. Keďže sa podobnosti, či už katenačné alebo v prvkoch, vyskytujú medzi všetkými jazykmi, logicky sa tu vynára otázka príčin týchto podobností. Výstižne ich zhrnuje H. A. Gleason¹. Podľa pôvodu rozoznáva podobnosti vyplývajúce

- (1) z jestvovania jazykových univerzálií,
- (2) z metódy jazykového opisu,
- (3) z náhodného vývoja,
- (4) z historických vzťahov medzi jazykmi.

K podobnostiam prvého typu patrí napríklad rozlišovanie samohlások a spoluhlások v najrozličnejších jazykoch sveta. Ako príklad druhého typu podobností by sme mohli uviesť kategóriu času v latinčine a v angličtine. Medzi náhodné podobnosti môžeme zaradiť hoci perzské a anglické označenie vlastností „zlý“ ako *bad* (vôbec tu nejde o geneticky príbuzné slová). Štvrtá kategória podobností sú podobnosti podmienené historickými vzťahmi medzi jazykmi. Je to najpočetnejší a z hľadiska porovnávacej jazykovedy najzaujímavejší typ. Pochopiteľne, treba tu rozlišovať podobnosti podmienené spoločným pôvodom jazykov od podobností podmienených interferenciou, teda od výpožičiek.

¹ H. A. Gleason, Jr.: *Genetic Relationships Among Languages*. Proceedings of Symposium in Applied Mathematics XII. Structure of Language and Its Mathematical Aspects. Providence 1961, 179—189.

Porovnávacia jazykoveda sa zaoberá hlavne podobnosťami medzi prvkami (už menej podobnosťami katenačnými), a to predovšetkým podobnosťami podmienenými spoločným pôvodom jazykov. Naproti tomu typológia si všíma podobnosti bez ohľadu na pôvod. Do zorného poľa typológie patria teda napríklad aj podobnosti vyplývajúce z existencie jazykových univerzálií. Všeobecne hovoriac, pri porovnávaní jazykov narábame vždy s rozličnými stupňami a druhmi podobnosti, ktoré sa pohybujú v intervale od totožnosti až po úplnú odlišnosť. Špeciálnym prípadom podobnosti medzi geneticky príbuznými jazykmi (presnejšie medzi ich geneticky príbuznými prvkami) sú korešpondencie. Korešpondencia predpokladá historickú kontinuitu porovnávaných prvkov v porovnávaných jazykoch. To znamená, že predpokladáme stav, keď boli tieto prvky totožné. Teda korešpondencia dvoch alebo viacerých prvkov v rozličných jazykoch znamená ich historickú identitu. Pri určovaní korešpondencie medzi dvoma prvkami v dvoch jazykoch sa správame do istej miery intuitívne. Explicitne sa pokúsil vyjadriť tieto objaviteľské postupy H. A. Gleason². Ak by sme mali použiť jeho terminológiu, povedali by sme, že pracujeme s kritériom fonetickej prijateľnosti a s kritériom rekurencie. Inakšie povedané, najprv sa zameriame na zistenie foneticky podobných a významovo podobných prvkov, a keď ustanovíme korešpondencie v „najpriehľadnejších“ prípadoch, môžeme prejsť na zisťovanie korešpondencií medzi foneticky nepodobnými alebo vzdialene podobnými prvkami na základe ekvivalenčných pravidielností. Typologická podobnosť, na rozdiel od genetickej, nepredpokladá historickú identitu. Ako sme už spomínali, typologická podobnosť môže vzniknúť aj z iných príčin. Nezávislosť tejto podobnosti od času potvrdzuje i to, že typologická podobnosť môže po časovej osi aj rásť (alebo sa zmenšovať), kým genetická podobnosť sa v čase len zmenšuje.

Ak vychádzame z jednotlivých jazykových rovín, zistíme, že najčastejšie sa na ustanovovanie podobností medzi jazykmi využíval slovník, zriedkavejšie fonológia a ešte zriedkavejšie morfológia, o syntaxi ani nehovoriac. Najmä pri štatistickom zisťovaní podobnosti hrá slovná zásoba oveľa dôležitejšiu úlohu ako iné jazykové roviny. Je to pochopiteľné, lebo lexikálne jednotky sa pomerne ľahko zisťujú a nie je problém získať dostatočne veľký výber. Naproti tomu vo fonológii pracujeme nanajvýš s niekoľkými desiatkami prvkov a v gramatike je zase ťažšie určiť jednak hranice jednotiek a jednak významovú ekvivalentnosť v rozličných jazykoch.

V minulosti sa kvantitatívnymi metódami pri zisťovaní podobnosti (alebo príbuznosti) jazykov zaoberal C. D. Chrétien a A. L. Kroeber³, v Európe

² H. A. Gleason, Jr.: cit. dielo, 181—182.

³ A. L. Kroeber — C. D. Chrétien: *Quantitative Classification of Indo-European Languages*. Language 13, 1937. — A. L. Kroeber — C. D. Chrétien: *The Statistic Technique and Hittite*. Language 15, 1939. — A. L. Kroeber: *Statistics, Indo-European*

najmä J. Czekanowski, B. Collinder a H. K. J. Cowan⁴. Pravdaže, nesmieme zabudnúť na Swadeshovu glotochronológiu, ktorá je zo všetkých mier príbuznosti najznámejšia, hoci sa o jej spoľahlivosti právom najviac pochybuje. Vychádza z pomýlených predpokladov, podľa ktorých sa vraj všetky jazyky menia približne rovnako rýchlo. Rovnako otázne je, či možno apriórne vymedziť základný slovný fond pre všetky jazyky sveta. Matematickú bázu glotochronologickej metódy podrobil presvedčivej kritike C. D. Chrétien⁵. Ak sa vzdáme predpokladu o konštantnosti retencie a ak sa vzdáme vypočítavania času, pred ktorým sa skúmané jazyky od seba odštíepili, dostaneme lexikostatistiku. Táto metóda nám môže poskytnúť isté orientačné poznatky o vzťahoch medzi príbuznými jazykmi, ale nič viac.

Fundovanejšie pokusy merať stupeň blízkosti jazykov vychádzajú z korelačnej teórie. Najpodrobnejšie si všimneme metódu, ktorú rozpracoval Alvar Ellegård⁶. Koreláciu medzi dvoma súbormi údajov meriame tak, že si dáta usporiadame do tabuľky so štyrmi poľami

| | B | nie B | Spolu |
|-------|-------|-------|-------|
| A | a | b | a + b |
| nie A | c | d | c + d |
| Spolu | a + c | b + d | N |

Z tejto tabuľky, kde *A* a *B* sú dva jazyky, *a*, *b*, *c*, *d* sú zistené počty prvkov, sa vypočíta korelačný koeficient podľa známeho vzorca

$$r = \frac{ad - bc}{\sqrt{(a+b)(a+c)(c+d)(b+d)}}$$

Touto metódou sa pokúšali preskúmať vzťahy medzi indoeurópskymi jazykmi Kroeber a Chrétien, ale nezískali uspokojivé výsledky. Z *r*, ktoré oni označujú

and Taxonomy. Language 36, 1960. — C. D. Chrétien: *The Quantitative Method for Determining Linguistic Relationships*. UCPL 1, 1943. — C. D. Chrétien: *Culture Element Distributions: 25. Reliability of Statistical Procedures and Results*. UCAR 8, 1945. — C. D. Chrétien: *Word Distributions in South-Eastern Papua*. Language 32, 1956.

⁴ Jan Czekanowski: *Na marginesie recenzji P. K. Moszyńskiego o książce Wstęp do historii Słowian*. Lud, 2, séria 2, 1928. — H. K. J. Cowan: *A Note on Statistical Methods in Comparative Linguistics*. Lingua 8, 1959. — H. K. J. Cowan: *Statistical Determination of Linguistic Relationship*. Studia linguistica 16, 1962, 57–96. — B. Collinder: *La parenté linguistique et le calcul des probabilités*. Uppsala Universitets Arsskrift 1948.

⁵ C. D. Chrétien: *The Mathematical Models of Glottochronology*. Language 38, 1962, 11–37.

⁶ Alvar Ellegård: *Statistical Measurement of Linguistic Relationship*. Language 35, 1959, 131–156.

ako V , ešte vypočítavajú mieru korelácie $Q_6 = \sin\left(\frac{\pi}{2} \cdot V\right)$. Signifikantnosť vypočítaného Q_6 sa testuje ako $\chi^2 = N \cdot V^2$. Túto mieru **podobnosti použili** D. W. Reed a J. L. Spicer na porovnávanie idiolektov v prechodnej oblasti. Ellegård rozoberá nedostatky, na ktoré upozornili Chrétien a Kroeber, a vidí ich príčinu v tom, že negatívnym zhodám (d) dáva model väčšiu váhu ako pozitívnym (a). Ellegård to napráva tak, že kladie počet prvkov d (t. j. tých, ktoré nie sú ani v jednom jazyku) rovný nekonečnu. Je to krok aj z jazykovedného hľadiska plne oprávnený, lebo počet prvkov, vlastností, ktoré sa môžu vyskytovať v rozličných jazykoch sveta, je teoreticky neohraničený. Takto sa dostávame ku koeficientu r_n , ktorý sa vypočítava ako

$$r_n = \frac{a}{\sqrt{(a+b)(a+c)}}$$

Ako uvádza Ellegård, koeficient r_n má niekoľko výhod. Po prvé, ľahšie sa vypočítava ako r , po druhé, pohybuje sa v intervale $\langle 0; 1 \rangle$, kým r sa pohybuje v intervale $\langle -1; 1 \rangle$ a po tretie, dá sa ľahko interpretovať, pretože a , b , c označujú prvky alebo vlastnosti skutočne zistené v porovnávaných jazykoch, kým d vyjadruje nekonečný počet vlastností, aké sa môžu vyskytnúť v rozličných jazykoch, hoci sa práve v dvoch skúmaných jazykoch nevyskytujú. Koeficient r_n má oproti r ešte tú výhodu, že sa dá použiť aj pri porovnávaní jazykov, ktoré nie sú geneticky príbuzné. Naproti tomu r dáva prijateľné výsledky len vtedy, ak porovnávame jazyky, o ktorých vopred vieme, že sú príbuzné geneticky a že sa vyvíjali rovnako rýchlo.

Treba si uvedomiť, že táto metóda, tak ako aj všetky štatistické metódy, má isté hranice, takže platnosť výsledkov nemôžeme bez všetkého rozširovať aj na údaje, ktoré sme nebrali do úvahy. Ak napríklad porovnávame jazyky na základe slovníka a dospejeme tak k ich klasifikácii, nie je vylúčené, že by sme dostali iné výsledky, keby sme klasifikáciu založili na fonologických alebo gramatických dátach. A konečne si treba uvedomiť, že v našom prípade je vhodnejšie hovoriť o podobnosti alebo o blízkosti, nie však o stupni príbuznosti. To preto, lebo nevieme odpovedať na otázku, či sú jazyky A a B menej príbuzné, ak sa vyvíjali rýchlejšie a oddelene od seba, ako jazyky C a D , ktoré sa vyvíjali pomalšie a prípadne sa vzájomne ovplyvňovali.

Veľmi podobnú mieru podobnosti navrhol J. J. Levin⁸. Nech A a B sú dva jazyky, nech s sú vlastnosti, ktoré sú obidvom spoločné a nech k sú vlastnosti jazyka A a l sú vlastnosti jazyka B . Potom miera podobnosti

⁷ D. W. Reed — J. L. Spicer: *Correlation Methods of Comparing Idiolects in a Transitional Area*. Language 28, 1952, 348—359.

⁸ J. J. Levin: *Ob opisanih sistemy lingvističeskich objektov, obladajuščich obščimi svojstvami*. Voprosy jazykoznanija 1964, 112—119.

$$\sigma_{A,B} = \frac{s^2}{k \cdot l}$$

Keď si uvedomíme, že Levinovo $s =$ Ellegårdovo a , Levinovo $k =$ Ellegårdovo $a + b$ a Levinovo $l =$ Ellegårdovo $a + c$, zistíme, že medzi obidvoma mierami platí vzťah $\sqrt{\sigma_{A,B}} = r_n$. To znamená, že r_n dáva vyššie hodnoty ako Levinova miera podobnosti.

Ellegård konštruuje aj postup, ako zisťovať signifikantnosť rozdielu medzi dvoma hodnotami r_n . Konkrétnejšie, keď vypočítame r_n pre dvojicu jazykov A, B a pre dvojicu A, C , chceme vedieť, či sa obidva koeficienty od seba signifikantne líšia, slovom, chceme vedieť, či je napr. jazyk A bližší k B ako k C alebo tu niet rozdielov. Postupujeme tak, že si vypočítame t . Pri hladine signifikantnosti 5 %

$$t = 1.96 \sqrt{\frac{abc}{ab+ac+bc}}$$

Keď takto vypočítame limity signifikantnosti pre obidve dvojice jazykov, dostaneme rozdiel medzi dvoma r_n podľa vzorca

$$k = \sqrt{l^2 + m^2},$$

kde l a m sú limity signifikantnosti pre obidve dvojice jazykov. Ak je k väčšie ako rozdiel medzi dvoma r_n , nejde o signifikantný rozdiel. Ak je k menšie ako $r_{n1} - r_{n2}$, máme do činenia so signifikantným rozdielom. Ak vypočítame k pre r_n , vyjadrujúce stupeň podobnosti medzi všetkými jazykmi nejakej jazykovej skupiny, môžeme ju rozčleniť na podskupiny, a to práve na základe signifikantnosti rozdielu medzi každými dvoma koreláciami.

Subklasifikácia sa dá uskutočniť aj inakším, menej náročným spôsobom. Vypočítame miery podobnosti a ku každému jazyku priradíme všetky ostatné jazyky skupiny tak, že ich zoradíme podľa veľkosti miery podobnosti s daným jazykom. Takéto sekvencie zostavíme pre všetky jazyky skupiny a jednotlivé sekvencie potom medzi sebou porovnávame pomocou niektorej neparametrickej korelačnej techniky, napríklad pomocou Kendallovho *tau*. Ak vykazujú dva jazyky signifikantne podobné sekvencie, patria do jednej podskupiny⁹.

Doteraz spomínané miery podobnosti berú do úvahy len prítomnosť alebo neprítomnosť nejakého znaku v jazyku. Dajú sa však skonštruovať aj testy založené na stupni podobnosti jednotlivých príznakov. Ako príklad uvedieme postup, ktorý navrhol J. E. Grimes a F. B. Agard¹⁰. Ich štúdiá predstavuje

⁹ V. Krupa: *A Contribution to the Comparison of the Polynesian Languages*. Asian and African Studies 5 (v tlači).

pokus vyjadriť stupeň blízkosti románskych jazykov na základe artikulačných vlastností foném. Autori obsiahli celý fonologický inventár porovnávaných jazykov a jednotlivé fonémy klasifikujú podľa šiestich artikulačných kritérií (a to podľa miesta artikulácie, stupňa konštrikcie, druhu centrálnej konštrikcie, druhotného formovania, akým je napríklad palatalizácia alebo labializácia, podľa účasti véla a podľa účasti larynxu). Každá z týchto šiestich premenných môže nadobúdať niekoľko hodnôt, ktoré sa označujú číslami. Napríklad pri mieste artikulácie rozoznávajú autori tieto hodnoty: 1 bilabiálna artikulácia, 2 labiodentálna artikulácia, 3 interdentálna artikulácia atď.

Takto sa dá každá hláska vyjadriť ako vektor pozostávajúci zo šiestich zložiek. (Ak je niektorý príznak pre konkrétnu hlásku nerelevantný, započítava sa 0.) Rozdiel medzi dvoma hláskami v dvoch jazykoch sa potom zisťuje tak, že sa príslušné zložky dvoch vektorov odčítajú a rozdiely sa spočítajú. Pre španielske *b* (v slove *kábo* „koniec“) a pre talianske *p* (v slove *kápo* „hlava“) dostaneme:

| | | | | | | |
|----------|-------------------------|---|---|---|---|---|
| <i>b</i> | 1 | 2 | 3 | 0 | 0 | 1 |
| <i>p</i> | 1 | 1 | 3 | 0 | 0 | 2 |
| Rozdiel | 0 + 1 + 0 + 0 + 0 + 1 = | | | | | 2 |

Grimes a Agard uskutočnili tieto výpočty pre celý súbor korešpondujúcich slov a na základe získaných výsledkov vypočítali priemerný stupeň rozdielnosti pre všetky dvojice románskych jazykov. Potom utvorili ku každému jazyku sekvencie podobnosti a porovnávaním sekvencií dospeli k subklasifikácii románskych jazykov, ktorá sa vcelku kryje s tým, čo sa doteraz vedelo o členení týchto jazykov. Škoda, že autori netestujú signifikantnosť rozdielov, hoci uznávajú, že by to bolo veľmi užitočné.

Nezaškodilo by zistiť, či by sa nedali kvantifikovať Austinove kritériá fonetickej podobnosti vychádzajúce zo spôsobu a miesta artikulácie¹¹.

Doteraz uvedené miery podobnosti boli buď synchronické alebo achronické, pravda, s výnimkou glotochronológie, ktorej význam pre historicko-porovnávací výskum sa ukazuje ako otázný. Oveľa skromnejšie úlohy v diachronickom výskume si kladie J. A. Koňus¹². Vo svojej práci vypočítava signifikantnosť rozdielu medzi relatívnymi frekvenciami dvoch prvkov z dvoch rozličných štádií vo vývoji jazyka, a to podľa vzorca

¹⁰ Joseph E. Grimes — Frederick B. Agard: *Linguistic Divergence in Romance*. Language 35, 1959, 598—604.

¹¹ William M. Austin: *Criteria for Phonetic Similarity*. Language 33, 1957, 538—544.

¹² J. A. Koňus: *Prímenenije statističeskogo metoda v istoričeskoj leksikologii*. Voprosy jazykoznanija 1964, 89—98.

$$t = \frac{P_1 - P_2}{\sqrt{P(1-P) \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2} \right)}}$$

P_1 a P_2 sú pozorované relatívne frekvencie (v percentách) skúmaných prvkov v dvoch časove odlišných ukážkach textu, pričom P_1 je väčšie ako P_2 . P je ich vážený priemer a konečne n_1 a n_2 sú počty pozorovaní v prvej a druhej ukážke. Koňus ilustruje svoju metódu na porovnávaní frekvencie anglických spôsobových slovies *may* „smieť“ a *can* „môcť“ a prichádza k záveru, že *can* sa v porovnaní s *may* vyskytuje v súčasnom jazyku signifikantne častejšie ako v jazyku W. Shakespeara. Koňusov model by sa dal použiť nielen pri lexikologickom výskume, ale aj na iných jazykových rovinách.

Pri porovnávaní jazykov nemusíme postupovať vždy tak, že vypočítavame mieru podobnosti. Jazyky môžeme porovnávať aj tak, že vypočítame vzdialenosť medzi nimi, a to podľa známeho geometrického vzorca

$$d(x, y) = \left[\sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2 \right]^{\frac{1}{2}},$$

kde d je vzdialenosť dvoch jazykov x a y . Za x_i dosadzujeme hodnoty jednotlivých meraných vlastností v jazyku x a za y_i hodnoty im zodpovedajúcich vlastností v jazyku y . Túto metódu použil G. Altmann vo svojej recenzii knihy *Some Aspects of the Relative Efficiencies of Indian Languages*¹³ a V. Krupa v práci o štruktúre morfémy v oceánických jazykoch¹⁴.

Na záver treba poznamenať, že keby sme chceli získať úplne spoľahlivú a reprezentatívnu mieru podobnosti dvoch jazykov, museli by sme brať do úvahy to, že prvky v dvoch jazykoch sa môžu podobať materiálovo, funkčne i frekvenčne. Treba si uvedomiť, že doteraz navrhované miery podobnosti sú zväčša dvojhodnotové: Dva prvky sa berú buď ako podobné alebo ako nepodobné. Skutočnosť je taká, že jednému prvku v jednom jazyku môže zodpovedať viacej prvkov v druhom jazyku, pričom sa delia o primeranú funkciu v nerovnakej miere (frekvencii). Úplne vyčerpávajúci konfrontačný model by nemal zanedbávať ani podobnosti katenačné čiže kombinatorické, pri ktorých by sa takisto mala brať do úvahy aj frekvenčná stránka. Pokiaľ nie sme z rozličných dôvodov schopní vyjadriť všetky tieto aspekty podobnosti exaktne, musíme štatisticky vypočítanú mieru podobnosti niektorých jazykových rovin dopĺňať výsledkami kvalitatívneho porovnávanía jazykov.

¹³ V Jazykovednom časopise 17, 1966, 109—111.

¹⁴ V. Krupa: *The Phonemic Structure of Bi-Vocalic Morphemic Forms in Oceanic Languages*. The Journal of the Polynesian Society 75, 1966, 458—497.

MORRIS SWADESH A VÝVINOVÉ PERIPETIE
AMERICKEJ JAZYKOVEDY

ŠIMON ONDRUŠ

Medzi množstvom a hmotnou váhou vedeckých kníh na jednej strane a duchovnou hodnotou vedeckých ideí a metód na druhej strane platí často nepriama úmera. Preto oprávnene zvolal s rozhorčením jeden pravý vedec, keď mal odporúčať na vydanie viacstí stranový rukopis: Kedy ten autor pracoval myslou, keď stačil toľko napísať rukou?

Morris Swadesh bol z rodu tých vedcov, čo pracujú viacej hlavou ako rukou.

Keby boli dejiny jazykovedy hlavne dejinami množstva a hrúbky kníh, Morris Swadesh by sa do takto chápaných dejín jazykovedy ani nedostal. Ale pretože história lingvistiky je predovšetkým dejinami lingvistických ideí a metód, má v nich Swadesh svoje pevné miesto. Zaujímal ho viacej idey a metódy než množstvo napísaného a publikovaného.

Šesťdesiatiny by bol oslávil 22. januára 1969. Ale aj jeho, ahasverského pútnika modernej americkej jazykovedy, predčasne skosila moderná smrť. Srdečný úder zaútočil neúprosne 20. júla 1967. Aj týmto skorým skonom sa podobá svojmu ľudskému i vedeckému učiteľovi, Leibnizovi americkej jazykovedy Edwardovi Sapirovi, ktorému osud nedožičil ani takéto priblíženie k šesťdesiatke (1884—1939). Druhému jeho učiteľovi, Newtonovi americkej jazykovedy Leonardovi Bloomfieldovi, bolo dožičené prekročiť šesťdesiaty mílnik iba o dva roky (1887—1949).

Tieto skoré skony koryfejov americkej lingvistiky sú zaiste potvrdením poznania, že intenzívna mysliteľská aktivita spaľuje životnú energiu oveľa skôr než extenzívne remeselné písanie. Príčina nemôže byť iba v pretechnizovaných podmienkach amerického života. Oni si totiž technikou zamorené mestá často nahrádzali pobytom v až príliš prirodzených prostrediach indiánskych dedín. Reč Indiánov bola pre nich miazgou, ktorá mala obĕrstvovať život aj vedu. Životu jazykovedy táto miazga pomohla, životu jazykovedcov nie veľmi.¹

¹ K životopisu a charakteristike vedeckého diela porov. G. C. Lepschy, *La linguistique structurale*, Paris 1968 (preklad z talianskeho originálu *La linguistica strutturale*, Torino 1967), 101—119.

Lingvistická tvár Morrisa Swadesha sa formovala na univerzitných štúdiách koncom dvadsiatych a začiatkom tridsiatych rokov. Bolo to obdobie veľkého zlomu vo vývine americkej aj európskej jazykovedy. Rozdiel bol iba v tom, že staré lady sa začali v Amerike lámať trochu skôr, pretože neboli také staré a také silné ako staré lady v jazykovede európskej.

Úlohu lámača starej tradície prevzal na seba od začiatku svojej existencie časopis *Language*, orgán Americkej lingvistickej spoločnosti, založenej r. 1924. Už v prvom ročníku *Language* z r. 1925 sú uverejnené dve štúdie, ktoré boli zárodkom pre vznik dvoch hlavných smerov vo vývine modernej americkej jazykovedy.

Edward Sapir publikuje štúdiu *Sound Patterns in Language* (*Language* I, 1925, 37—51). Touto štúdiou sa kladú základy mentalistického štrukturalizmu v americkej jazykovede, ktorý má mnoho spoločných črt s tou odrodou európskeho štrukturalizmu, ktorý na Saussurových ideových základoch budovala pražská lingvistická škola. Mentalistický ho nazývame preto, že ontologicky rozkladá komplexný fenomén jazyk na dve formy existencie, na vonkajšiu formu fyziologicko-fyzikálnu a na vnútornú formu psychickú, resp. mentálnu. Ide v podstate o prijatie Saussurovej antinómie *langue — parole*. Atribút štrukturalizmu mu právom prislúcha, pretože chápe jazyk ako organizovaný celok, ako systém, ktorého komponenty sú vo vzťahu vzájomnej závislosti.

Mentalistický a štrukturalný charakter Sapirovej koncepcie jazyka, resp. jeho zvukovej roviny najvýraznejšie ukazuje táto časť jeho štúdie:

„The speech sound *wh* is one of a definitely limited number of sounds... which nevertheless belong together in a definite system of symbolically utilizable counters. Each member of this system is not only characterized by a distinctive and slightly variable articulation and a corresponding acoustic image, but also — and this is a crucial — by a psychological aloofness from all other members of the system. The relational gaps between the sounds of a language are just as necessary to the psychological definition of these sounds as the articulations and acoustic images which are customarily used to define them. A sound that is not unconsciously felt as „placed“ with reference to other sounds is no more a true element of speech.“²

Sapir, obdobne ako Saussure, nepoužíva ešte dnes bežný termín štruktúra, ale systém. Celá štúdia však jasne svedčí o štrukturalnom videní jazyka. Explicitne sa tu ešte nepoužíva termín fonéma, ale celý spôsob interpretácie zvukovej roviny jazyka je fonologický. V Európe postavil takúto jasnú fonologickú interpretáciu zvukového plánu jazyka až o niekoľko rokov neskoršie Trubeckoj ako hlavný predstaviteľ pražskej fonologickej školy.

² Citované podľa Martina Joosa, *Readings in Linguistics I. The Development of Descriptive Linguistics in America 1925—1956*, Chicago and London 1967, 20.

Hneď za Sapirovou programovou štúdiou bola v prvom ročníku časopisu *Language* publikovaná, pravdepodobne z iniciatívy Bloomfieldovej, krátka, ale principiálna stať A. P. Weissa, hlavného predstaviteľa behavioristickej psychológie, pod názvom *Linguistics and Psychology* (*Language* I, 1925, 52—57). Weiss v nej postavil axiomatiku behavioristickej psychológie a jej dosah pre chápanie jazyka, resp. jazykovedy. Skrížením týchto zásad behaviorizmu v psychológii so starším pozitivistickým poňatím jazykovedy vytvára Leonard Bloomfield druhý hlavný smer modernej americkej jazykovedy, pre ktorý je najvhodnejšie označenie behavioristický neopozitivismus. Jeho zásady podal Bloomfield lakonickou formou v štúdiu *A Set of Postulates for the Science of Language* (*Language* II, 1926, 154—164). Na rozdiel od Sapirovej koncepcie jazyka a jazykovedy je Bloomfieldova koncepcia programovo antimentalistická.³ Pretože sa vylučuje zo skúmania mentálna forma existencie jazyka ako vedecky neprístupná, neguje sa aj antinómia *langue — parole*. Vedecky skúmatelná je iba fyziologicko-fyzikálna, vonkajšia existencia jazyka, čiže *parole* v terminológii Saussurovej. Ako ucelenú doktrínu vybudoval Bloomfield svoju behavioristickú koncepciu jazyka a jazykovedy o sedem rokov neskoršie v knihe *Language* (1933).

V štádiu formovania mentalistickej lingvistickej koncepcie na jednej strane a behavioristickej koncepcie na druhej strane začína vstupovať do jazykovedy Morris Swadesh. Spoznáva učenie Sapirovo aj doktrínu Bloomfieldovu. Ako viacročný žiak Sapira sa prikláňa k ideológii mentalistickej jazykovedy. Viacej mu vyhovuje svojim širším antropologickým založením, pretože neizoluje jazyk od myslenia a od kultúry jazykového spoločenstva. Širšie antropologické založenie Sapira bolo pre jeho vedeckú orientáciu na rozdiel od „čistého“ jazykovedca Bloomfielda veľmi typické.⁴ Swadesh už ako univerzitný poslucháč vydáva so svojim učiteľom Sapirom typologicky orientovanú štúdiu *The Expression of the Ending-point Relation in English, French and German* (vyšla ako desiaty monografia časopisu *Language* r. 1932). Ako doktorskú dizertáciu obhajuje na Jalskej univerzite r. 1933 amerindianologickú prácu *The Internal Economy of Nootka Word* (zostala v rukopise, nebola publikovaná).

Do dejín americkej a tým aj svetovej jazykovedy patrí Swadesh najmä dvoma časťami svojho jazykovedného diela: 1. budovaním základov fonológie na americkom kontinente, 2. glotochronologickou lexikálno-štatistickou hypotézou.

³ Obsárnny výklad genézy Bloomfieldovej jazykovednej doktríny na základoch behavioristickej psychológie podáva najnovšie Ervin A. Esper v knižnej publikácii *Mentalism and Objectivism in Linguistics*, New York — London — Amsterdam 1968, 246.

⁴ Porov. posmrtné vydanie Sapiroových antropologických štúdií v publikácii Edward Sapir, *Culture, Language and Personality*. Selected Essays edited by A. G. Mandelbaum, Berkeley and Los Angeles 1966.

Pri skúmaní indiánskych jazykov si Swadesh mučivo uvedomoval to, čo si mučivo uvedomoval pri štúdiu kaukazských jazykov Trubeckoj: akútnu potrebu vybudovania zásad systematického lingvistického, nie prírodovedného (fyziologicko-akustického) opisu hláskovej sústavy jazyka. Stará mladogramatická jazykoveda totiž takúto systematiku vôbec neposkytovala. Ideovým východiskom sa Swadeshovi stala Sapirova prelomová stať *Sound Patterns in Language*. Tá však dávala iba ideovú osnovu, programový smer, ako sa má takáto systematika vybudovať. Na túto úlohu sa podujal Swadesh štúdiou *The Phonemic Principle* (Language X, 1935, 117—129).

Chápanie fonémy je v tejto štúdii, obdobne ako u Sapira a Trubeckého, mentalistické: „The phonemes of a language are, in a sense, percepts to the native speakers of the given language, who ordinarily hear speech entirely in terms of these percepts.“⁵ Toto mentalistické chápanie je však späté, obdobne ako u Trubeckého, s určovaním fonémy ako funkčne dinšiktívnej jednotky: „The phoneme is the smallest potential unit of difference between similar words recognizable as different to the native.“⁶

Swadesh rozlišuje voľné varianty fonémy — free variants (v neskoršej terminológii nezávislé, fakultatívne varianty), ktoré ďalej delí na partikulárne a všeobecné (particular — general), a podmienené varianty fonémy — conditional variants (v neskoršej terminológii závislé, kombinatórne varianty), ktoré opäť člení na partikulárne a všeobecné (tieč ďalej na foneticky podmienené a štrukturálne podmienené).

V pomere s dovtedy existujúcimi štúdiami s fonologickou problematikou predstavujú najoriginálnejšiu časť Swadeshovej state jeho pravidlá na určovanie foném. Uvádza ich šesť:

1. Kritérium konzistencie slova: slovo i pri fonetickej variabilite má tendenciu zachovávať tú istú fonematickú stavbu (make-up).

2. Kritérium parciálnej identity: v rade hláskove blízkyh slov jeden hláskový typ je signifikantným elementom (t. j. fonémou): bit-pit, late-latent.

3. Kritérium konštantnej asociácie: Ak sa rad fonetických elementov vyskytuje iba spolu, predstavuje fonematicky komplexnú jednotku.

4. Kritérium komplementárnej distribúcie: Ak sa dva podobné typy hlások vyskytujú tak, že jeden vystupuje v určitom fonetickom okolí a druhý v inom fonetickom okolí, predstavujú podtypy (t. j. varianty) tej istej fonémy.

5. Kritérium modelovej zhody (pattern congruity): Fonematická povaha dvoch foneticky blízkyh hlások je daná celkovým fonematickým modelom daného jazyka.

6. Substitučný test: Ak si príslušník daného jazyka neuvedomuje rôznu

⁵ Citované podľa *Readings in Linguistics I* (pozri pozn. 2), 32—37.

⁶ Podľa *Readings in Linguistics I*, 34.

výslovnosť toho istého stavebného elementu slova, ide o **varianty** jednej fonémy.

V porovnaní s pravidlami určovania foném, ktoré podal o štyri roky neskoršie v *Grundzüge der Phonologie* Trubeckoj, nemajú ešte Swadeshove kritériá tú logickú presnosť a homogénnosť, ale je to predsa prvý závažný pokus o určenie postupu pri identifikácii foném jazyka.

V spolupráci s Ch. F. Voegelinom položil Swadesh aj základy morfonológie v americkej lingvistiky, a to v štúdiu *A Problem of Phonological Alternation* (Language XV, 1939, 1—10). Na morfematickom materiáli jazyka tübalulabal (aztécky jazyk v Kalifornii) určili autori morfematicky podmienené alternácie foném. Túto časť analýzy a opisu jazyka na rozdiel od Trubeckého morfonológie nazývajú fonológia, kým pre pojem fonológie v našom zmysle používajú termín fonematika.⁷

Na základe uvedených (a ďalších) štúdií možno Swadesha pokladať vedľa Sapira za osovateľa tej koncepcie fonológie v americkej jazykovede, ktorá je veľmi blízka európskej fonologickej škole reprezentovanej Trubeckým a Jakobsonom (v období pred r. 1939).

Tento smer v americkej jazykovede sa však postupne už v tridsiatych rokoch dostával do úzadia a hegemoniu nadobúdal antimentalistický smer Bloomfieldov. Prvý „úder“ tomuto smeru v oblasti fonológie zasadil r. 1935 W. Freeman Twadell kritikou štúdiu *On Defining the Phoneme* (Language Monograph č. 16, 1935). Mentalistická koncepcia fonémy a jazyka vôbec sa tu kategoricky hodnotí ako nevedecká, a to z principiálnych metodologických dôvodov. Mentálne entity sú vedeckými metódami neskúmateľné: „In so far as he occupies himself with psychically, non-material forces, the scientist is not a scientist.“⁸

Vzrastajúca nátlaková hegenómia distribucionalistického materializmu v jazykovede ako vedecký motív a vojenská služba cez druhú svetovú vojnu (Swadesh písal praktické učebnice exotických jazykov pre potreby amerických vojakov) ako občiansky moment pravdepodobne spôsobili, že Swadesh od druhej svetovej vojny nepokračoval v teoretických fonologických štúdiách v zmysle predchádzajúcich prác. Podľa vzoru svojho učiteľa Sapira orientuje svoju lingvistickú pozornosť na širšiu antropologickú a kultúrnu problematiku. Bránou do tejto problematiky je sémantika jazyka, najmä lexikálna sémantika, resp. slovná zásoba jazyka vôbec. Na rozdiel od behavioristických materialistov, ktorí vylučujú z jazykovedy sémantiku, pretože má „mentálnu“ povahu, koncentruje Swadesh svoj ostrý vedecký pohľad práve v tomto smere. Z pozorovania indiánskych a iných jazykov sveta bez písomnej tradície prichádza

⁷ Podľa *Readings in Linguistics I*, 88—92.

⁸ Podľa *Readings in Linguistics I*, 57.

na ideu, že všetky jazyky bez ohľadu na kultúrny vývinový stupeň daného jazykového etnika obsahujú určitú úzku pojmovo-lexikálnu vrstvu, ktorá je v každom jazyku v podstate rovnaká a ktorá sa v priebehu dlhých vývinových období jazyka mení minimálne, pričom táto minimálna zmena má značnú pravidelnosť. Tieto pozorovania úzkej bazálnej vrstvy slovnej zásoby v mnohých jazykoch sú Swadeshovi východiskom pre jeho dnes už vo všeobecnej, najmä historickej lingvistiky klasickú známou lexikálno-štatistickú metódu zisťovania glotochronológie. Prvýkrát publikuje svoju hypotézu v štúdiu *Lexico-statistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts* (Proceedings of the American Philosophical Society, zv. 96, 1952, 452—463). Swadeshova glotochronologická hypotéza na jednej strane má veľký ohlas v americkej i európskej jazykovede, a to najmä v tom zmysle, že ju množstvo lingvistov začína aplikovať na ďalšie skupiny príbuzných jazykov. Na druhej strane sa stretáva aj s ostrou kritikou, a to opäť hlavne zo strany príslušníkov Bloomfieldovej jazykovednej doktríny.⁹ Čiastočne pod vplyvom tejto kritiky robí Swadesh určité korektúry na svojej teórii, napr. redukuje rozsah bazálnej slovnej zásoby z počtu 200 na 100.¹⁰

I pri rozpornosti názorov, ktorú táto originálna Swadeshova hypotéza vyvolala, stala sa v posledných rokoch takmer záväznou súčasťou teoretických kompendií všeobecnej, najmä historickej a komparatívnej lingvistiky. Aj takí lingvisti, ktorí stoja ideologicky a metodologicky na inom fronte ako Swadesh, prijímajú túto hypotézu do svojich syntetických prác,¹¹ hoci nie ako dogmu, ale ako ideu, ktorá v súčinnosti s inými ideami dáva plašiu možnosť výskumu jazykového vývinu. A práve tým dostáva meno autora tejto hypotézy, Morrisa Swadesha, pevné miesto v dejinách jazykovedného myslenia.

Ešte pred svojim predčasným skonom mohol byť Swadesh svedkom zmŕtvychvstania mentalizmu v americkej jazykovede, o ktoré sa zaslúžila v poslednom desaťročí skupina výbojných mladých lingvistov združených pod zástavou generatívnej gramatiky okolo svojho duchovného vodcu Noama Chomského. Tak ako v tridsiatych rokoch Bloomfieldova doktrína zatlačala iné prúdy americkej jazykovedy do kúta, obdobne šesťdesiate roky znamenajú vstupovanie širšej filozoficko-metodologickej koncepcie príslušníkov generatívnej gramatiky do centra lingvistického diania v Amerike, kým bývalí bloomfieldovskí centralisti sú postupne zatlačaní na perifériu. Generatívna koncepcia obnovuje saussurovskú opozíciu langue — parole, hoci pod inou

⁹ Porov. napr. Charles F. Hockett, *Linguistic time—perspective and its anthropological uses*. International Journal of American Linguistics, XIX, 1953, 146—152.

¹⁰ V druhej glotochronologickej štúdiu *Towards greater accuracy in lexicostatistic dating*. International Journal of American Linguistics, XXI, 1955, 121—137. Preklad obidvoch Swadeshových štúdií v sovietskej chrestomatii *Novoje v lingvistike, I*, Moskva 1960, 23—87.

¹¹ Porov. napr. Charles F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, 20. vydanie, New York 1967, 526—535.

terminologickou etiketou. Mentálna čiže „langová“ forma existencie jazyka sa nazýva „linguistic competence“, „parolová“, vonkajšia, fyziologicko-fyzikálna forma existencie sa nazýva „linguistic performance“. Veľmi lapidárne to vyjadril Jerrold J. Katz: „This distinction between linguistic competence and linguistic performance is parallel to the distinction between language and speech, where by speech we understand an observable phenomenon with physiological, behavioral, and acoustic aspects and by language we understand a certain mental reality underlying observable speech phenomena“.¹²

Alebo podľa samého Chomského: „Robíme podstatný rozdiel medzi jazykovou kompetenciou poznania vlastného jazyka u hovoriaceho i počúvajúceho a jazykovou performanciou (aktuálne používanie jazyka v konkrétnych situáciách).“¹³

Obnovením antinómie langue, resp. linguistic competence ako mentálnej entity a parole, resp. linguistic performance ako fyziologicko-behavioristicko-akustickej entity vstupuje späť do jazyka a jazykovedy sémantika, ktorá bola v Bloomfieldovej jazykovednej doktríne „na indexe“, pretože má mentálnu povahu.

Ontologicko-filozofická koncepcia jazyka v učení generatívnej gramatiky nadväzuje na staršiu Sapirovu a Swadeshovu jazykovednú orientáciu v Amerike a na racionalistickú líniu vo vývine jazykovedy v Európe od karteziánskej univerzálnej gramatiky cez Humboldtovo učenie až po Saussura a pražskú lingvistickú školu. Tým sa opäť potvrdzuje, že delenie jazykovedy z hľadiska jej vnútorných vývinových zákonitostí na „americkú“ a „európsku“ je nevedecké, že veda na svete je iba jedna. Snaha Bloomfieldovej školy izolovať americké lingvistické myslenie od jazykovedy v Európe bola v pozadí motivovaná aspa aj obavou, aby sa príliš neodkryli jej korene v európskej pozitívistickej psychológii a jazykovede z konca 19. a zo začiatku 20. storočia.

¹² Jerrold J. Katz, *The Philosophy of Language*, New York and London 1966, 116.

¹³ Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, M. I. T., New York 1965. Citované podľa nemeckého prekladu *Aspekte der Syntax-Theorie*, Frankfurt am Main – Berlin 1969, 14.

DISKUSIE

NAD PRÁCOU A. V. ISAČENKA
SPEKTROGRAFICKÁ ANALÝZA SLOVENSKÝCH HLÁSOK

Á. KRÁE

V minulom roku vyšla významná práca prof. A. V. Isačenka *Spektrografická analýza slovenských hlások*. (Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1968, strán 263.) Táto práca pozoruhodným spôsobom odstraňuje jednu časť disproporeí v rozvoji slovenskej jazykovedy a razom uvádza slovenskú fonetiku do dnešného pohybu fonetických vied vo svete.

Po prvej elementárnej práci o fonetike slovenčiny z r. 1929, ktorá bola vykonaná s dobovým (dnes už čiastočne historickým) technickým aparátom (B. Hála, *Základy spisovné výslovnosti slovenské*. Praha 1929) a po menších doplnkoch v niektorých neskorších prácach (J. Stanislav, *Liptovské nárečia*, T. Sv. Martin 1932, a J. Stanislav, *Slovenská výslovnosť*, Martin 1953) dostávame až dnes moderne spracovanú akustickú časť segmentálnej fonetiky slovenčiny.

Pred poznámkami a pripomienkami, ktoré uvedieme v tomto príspevku, chceme zdôrazniť, že je to veľmi cenná práca — cenná nekonvenčným prístupom k mnohým problémom všeobecnej jazykovedy, fonetiky a fonológie, pozoruhodná **vynikajúcimi** analýzami, pozorovaniami a originálnymi riešeniami, typická isačenkovsky prekvapujúcim pohľadom a presvedčujúcou argumentáciou.

K obsahu práce

Materiálovým jadrom Isačenkovej práce je akustická analýza hlások spisovnej slovenčiny. Tento výber fonetickej problematiky súvisel asi (okrem iného) s týmito okolnosťami: 1. O artikulácii slovenských hlások už boli isté vedomosti vďaka spomenutej práci B. Hálu, prácam J. Stanislava a niektorým menším prácam z ostatného času. 2. Práve akustická analýza dáva nateraz najviac aktuálneho materiálu pre úvahy o jazykovom systéme a o princípe jazykového fungovania rečového signálu. Pritom otázky jazykového systému sú stále živé, veľmi aktuálne a mimoriadne zaujímavé.

Pravdaže, u nás chýba príprava pre konzumovanie fonetickej časti tejto problematiky a chýba aj študijná literatúra z fonetiky. Preto je pochopiteľné, že autor zaradil pred špeciálne časti rozsiahlejšiu kapitolu, v ktorej prebral základné pojmy z akustiky i z artikulačnej fonetiky. Tým celá práca nadobudla charakter príručky akustickej fonetiky. To zaiste netreba pokladať za negatívnu črtu práce, no zdá sa, akoby sa bol pôvodný zámer autora pri výskume menil a v šírke tejto problematiky čiastočne zahmlil. Okrem toho si zasvätený čitateľ môže položiť otázku, či si autor nezvolil rýchle pracovné tempo, ktoré mu nedovolilo v slovenskom materiáli viac vyťažiť z postojov, ktoré vyjadril pri analýze niektorých teórií a hypotéz. Tým sa v nijakom zmysle neposudzuje vykonaná práca, vyjadruje sa len záujem o to, čo autor najmä originálnym prístupom k problematike naznačil, ale explicitne vo vlastnej teórii a v analýze materiálu potom nedopovedal.

Knižka sa skladá z dvoch častí: z úvodnej (*Všeobecná časť*, str. 17—98) a zo špeciálnej (*Špeciálna časť*, str. 99—248). Preberá sa v nej široký okruh fonetických problémov od základných akustických pojmov cez otázky artikulačných predpokladov pre produkciu zvukov reči a akustických modelov hlasového traktu, cez problémy segmentácie rečového signálu a percepcie reči, až po podrobnú spektrografickú analýzu slovenských hlások a systematickú (fonologickú) interpretáciu zistených fonetických faktov, a to vždy v konfrontácii s klasickou i najnovšou svetovou literatúrou.

Na práci možno považovať za charakteristické, že autor neprekračuje násilne hranice vlastného materiálu. Svoje fonologické závery dôsledne opiera o fonetické fakty. Možno diskutovať o tom, či sú jednotlivé fonetické kritériá stanovené optimálne, no nemožno namietat, že by jeho fonologická systematika — kde sa o ňu pokúsil — nebola foneticky podložená. Tam, kde bol materiál neúplný alebo obmedzený, menej spofahlivý alebo protirečivý, vyhýbal sa zovšeobecňujúcim záverom a formulovaniu definitívnych súdov. Okrem iného aj objektívny postup a snaha rešpektovať fonetické fakty spôsobili, že sa autor nakoniec nepokúsil podať na základe definovania súboru v slovenčine vystupujúcich dištingtívnych vlastností úplný systém foném spisovnej slovenčiny. V závere práce to sám odôvodňuje takto: „Vzdávame sa celkovej klasifikácie slovenských foném na základe akustických príznakov. Dokiaľ nebudeme mať istotu, že slovenské hlásky sa identifikujú na základe určitých akustických príznakov, je takáto klasifikácia predčasná“ (str. 255).

Dôležité a pozoruhodné sú najmä mnohé **Isačenkove** úvahy o vzťahoch artikulácie, akustiky a percepcie reči, smerujúce k analýze mechanizmov fungovania reči (v tradičnej formulácii a na inej rovine: úvahy o vzťahoch fonetiky a fonológie). Metodologicky je táto práca obohatená aj o dimenziu preverovania záverov generatívnymi a distributívnymi postupmi.

Isačenkova práca prináša mnoho fonetického materiálu o slovenčine s kri-

tickou analýzou niektorých fonologických teórií (harwardská škola), najmä v zmysle neuspokojujúcej zhody medzi objektívne zisťovanými fonetickými faktami a spôsobmi ich zovšeobecňovania pri konštruovaní fonologickej systematiky a tvorbe fonologickej teórie. V tomto bude zaiste inšpirovať mnohé diskusie.

Na komplexnú analýzu tejto práce by bol potrebný rozsiahly príspevok a muse-la by sa urobiť aj materiálová konfrontácia. Vzhľadom na nedostatok fonetickej literatúry u nás je takáto analýza osobitne aktuálna. Bude to však úlohou analytických prác slovenskej fonetiky, ktoré budú z Isačenka spoľahlivo vychádzať. K jednotlivým faktom sa bude musieť naša fonetika a fonológia v ďalšej práci vracieť, na mnohých zisteniach sa bude ďalej stavať a s niekto-rými budeme aj polemizovať.

K všeobecne fonetickej problematike

a) Problematika foneticko-fonologickej korelácie

Jednou z kardinálnych otázok fonetických vied je otázka korelácie medzi časťami rečového prúdu a fonémami, v širšom zmysle otázka fungovania zvukového signálu reči pri jazykovom dorozumívaní.

Súhlasíme s A. V. Isačenkom v kritike akustickej teórie percepcie reči založenej na dištinktívnych zvukových príznakoch, pokiaľ je nedostatočne podložená objektívnymi fonetickými faktami. Nie sme však úplne skeptickí v otázke invariantných príznakov foném alebo presnejšie v tom, či možno očakávať úspech pri hľadaní takých prvkov zvukovej štruktúry signálu reči (v našom chápaní najmä v jeho explicitnej forme), ktoré by sa či už priamo alebo cez nejaký prevodový systém mohli (podľa istých pravidiel) korelovať so zistenými prvkami jazykovej štruktúry — s fonémami. Nechceme globálne popierať platnosť motorickej teórie percepcie reči, no pripisovali by sme jej skôr funkciu pomocného alebo v krajnom prípade prevodového systému medzi fyzikálnymi veličinami zvukového signálu prijímanými sluchovým aparátom a percepčne „zrozumiteľnými“ (percipovateľnými) kvalitami signálových impulzov.

Otázky tejto korelácie sú komplikované a zďaleka nie sú vyriešené. Preto by sme považovali za užitočné prijať najprv také metodické zásady, aby sa mohla vykonať cielavedomá príprava na ich riešenie. Napr. istú ťažkosť spôsobuje terminologický chaos vznikajúci prenášaním pojmov z jednej oblasti do druhej, nedostatočné rešpektovanie rovín a stupňov rečového signálu a ich hraníc.

Podľa nášho názoru, ak je „fonematická klasifikácia založená nie na akus-tických, ale na artikulačných vlastnostiach rečových prvkov“ (interpretácia

motorickej teórie percepcie reči na str. 82), treba v artikulačných pojmoch vyjadriť vlastnosti foném. Ale aj potom by bolo možné i osožné vyjadrovať vzťahy medzi nimi, resp. medzi akustickými invariantmi aj v akustických pojmoch, pravda, vtedy by bolo akustické definovanie foném z hľadiska percepcie a z hľadiska komunikačného fungovania nepriame — vyžadovalo by si pravidlá na prevod do artikulačnej roviny. K takémuto paralelnému definovaniu fonematických vlastností v akustických i artikulačných termínoch smeruje aj A. V. Isačenko, ktorý si dobre uvedomuje nezameniteľnosť jednotlivých stupňov rečového signálu a vo vysokej miere túto zásadu i rešpektuje. (Porov. napr. jeho kritiku Paulinyho klasifikácie slovenských šumových spoluhlások na str. 223 a posledný odsek kapitoly 7 na str. 94.)

Dnes ešte prevláda taký stav, že sa najmä vo fonologických prácach, ktoré sa neopierajú o vlastnú fonetickú analýzu materiálu, miešajú pojmy z oblasti artikulácie i akustiky a pojmy z iných sústav. Fonologické pojmy sa definujú termínmi z rôznych sústav aj vtedy, keď sa výslovne postuluje zásada, že sa prihliada na zvukové vlastnosti. V práci A. V. Isačenka je príkladom na to základná klasifikácia hlások príznakmi formantovosti a šumovosti na jednej strane a príznakom slabičnosti na druhej strane (str. 97—98, 252). Tak je síce obsah protikladu vokálov a konsonantov dosť zreteľný, no vznikajú nové ťažkosti, lebo je foneticky nedostatočne podložený rozdiel medzi dvoma druhmi *r*, *l* (porov. str. 98).

Diferencie v systematike hlások podľa artikulačných a akustických kritérií nemusia byť ešte direktívou pre revíziu starších názorov na artikulačné vlastnosti hlások podľa akustických faktov, kým nemáme dôkazy o tom, ako a na podklade akých fyzikálnych parametrov sa uskutočňuje percepcia. (Porov.: „... akustika nás núti od základu revidovať vžitú názory na artikulačné vlastnosti vokálov“, str. 71; alebo na str. 53: „Tzv. vokalické trojuholníky sa hodia azda na pedagogické ciele; z akustického hľadiska sú pomýlené.“) Rozpor medzi týmito kritériami vzniká až vtedy, keď z oboch vzájomne nesúhlasných (nekorrespondujúcich a produkčne nezávislých) klasifikácií usudzujeme na spôsob fungovania rečového signálu, na jeho percepčnú štruktúru, t. j. na percepčné hodnoty a jazykové vlastnosti. Percepcia hlások však tvorí osobitnú problematiku, ako ju tvorí aj artikulácia a akustika. Na také zjednotenie klasifikačnej terminológie hlások, ktoré by nám umožnilo stopercentnú paralelnosť klasifikácií na všetkých troch signálových stupňoch a ktoré by dovolilo vytvoriť stopercentne paralelný fonetický a fonologický klasifikačný systém, sa dnes ešte nemožno podujímať.

„Rozpor“ medzi artikuláciou a akustikou závisí od toho, aké kritériá použijeme. Ak by sme napr. pre samohlásky použili artikulačné kritérium „najväčšieho priblíženia“ artikulačných orgánov, potom by vznikol istý rozpor medzi artikuláciou a akustikou samohlások. Lenže toto artikulačné kritérium nie je

ediné možné. Už také kritérium, ako „poloha najvyššieho bodu profilu jazykového oblúka v ústnej dutine“ sa zdá **podstatne** lepšie vyhovovať bežne uvádzanému usporiadaniu samohlások z **akustického** hľadiska. Ak by sme považovali akustické kritériá za rozhodujúce vzhľadom na fungovanie signálu, museli by sme si **pre naznačenie systémových** vzťahov na artikuláčnom stupni signálu vybrať tie artikuláčné kritériá, ktoré optimálne vyhovujú predpokladom akustického fungovania a akustickému systému. Bez týchto výhrad nemôžeme súhlasiť s názorom, že nás akustika núti od základu revidovať **vžit**é názory na artikuláčné vlastnosti hlások. Ak boli artikuláčné vlastnosti určené z hľadiska artikuláčnych procesov adekvátne, ak stanovené artikuláčné vlastnosti objektívne reprezentujú artikuláčné procesy pri produkcii zvukov, sú artikuláčne správne a s akustickými rovnocenné. Ich výber pre isté ciele bude závisieť od nášho prístupu k signálu, totiž od toho, čo v ňom považujeme za relevantné, a ak chceme vyjadriť súvislosť akustiky a artikulácie, bude závisieť od skutočnej **produkčnej** závislosti akustiky **od artikulácie**. Preto považujeme za foneticky odôvodnené i užitočné klasifikácie hlások podľa všetkých tých kritérií, ktoré sú na danom stupni zreteľne definované (napr. na artikuláčnom stupni artikuláčnými faktami). Nazdávame sa, že **prípadné** diferencie v triedach hlások vytvorených podľa artikuláčnych a akustických kritérií nemusia byť ešte dôvodom na zavrhovanie tých alebo oných. Samozrejme, ak klasifikujeme samohlásky podľa polohy najvyššieho bodu profilu jazykového oblúka v ústnej dutine a ak sa táto klasifikácia odlišuje od akustickej, znamená to, že medzi artikuláčným a akustickým kritériom nie je vzťah priamej závislosti. Za dôležitú smernicu zjednocovania kritérií triedenia a prehodnocovania významu existujúcich klasifikácií by sme považovali iba objektívne zistené fakty o percepčných hodnotách foném. (Takéto zjednotenie by si potom vyžiadalo aj jednoznačnejšie definovanie vzťahov foném a hlások.) Výslovne v tomto zmysle možno prijať aj Isačenkov záver k frikativám (str. 224): „Dokiaľ naša klasifikácia nebude overená auditívnymi testmi so syntetickou rečou, zostane hypotetickou (podobne ako všetky ostatné pokusy o akustickú klasifikáciu frikativ)“.

Foneticko-fonologická korelácia sa niekedy robí aj tak, že sa pre lingvisticky zistenú štruktúru hľadá náplň a spojenie s fonetickým materiálom práve na tých miestach, ktoré sú v istom čase (prínajmenšom zdanlivo) ľahšie korelovateľné. Mohlo by sa napr. zdať, že motorické komplexy sú podstatne jednoduchšie a jednoznačnejšie než sám akustický signál, takže ich môžeme úspešnejšie priradovať k fonémam než segmenty akustického signálu. Treba si však uvedomiť, že naše vedomosti o povahe istého javu závisia od dokonalosti metód analýzy, od množstva informácií, ktoré o nich máme. Usudzujeme, že v súčasnosti už kvantitatívne značne prevažujú akustické informácie o reči nad artikuláčnými. Dnešné metódy akustickej fonetiky sú dokonalejšie ako

fonetické metódy na výskum artikulácie. Preto sa môže zdať, že je komunikačný proces na artikuláčnom stupni jednoznačnejšie korelovateľný s jazykovou segmentáciou a s jazykovou interpretáciou signálu než na akustickom stupni.

Hoci sa niekedy prijíma názor, že na dekódovaní signálu reči sa zúčastňuje aj syntetická artikuláčna zložka, predsa platí, že výlučným podkladom analytických procesov počúvania a percepcie reči je to, čo prichádza do sluchového orgánu prijímateľa, t. j. zvuky reči. To zdôrazňuje aj A. V. Isačenko: „Samozrejme zostáva jediným objektívne daným nositeľom informácie pri rečovej komunikácii fyzikálna udalosť kmitania vzduchových častíc“ (str. 82). Všetko, čo sa pri analýze rečového signálu odohráva, vzniká na tomto základe. Len z neho môžu vychádzať aj tie procesy zúčastňujúce sa na dekódovaní signálu, ktoré neprichádzajú externým komunikačným kanálom, ako sú doplňujúce informácie o kombinatórnych pravidlách a iné korekcie event. nejednoznačných alebo neúplných informácií zvukového signálu. Zvukový signál však musí byť v normálnej komunikačnej situácii a aspoň pri existencii explicitnej formy artikulácie dostatočne diferencovaný a dostatočne jednoznačný na vyvolanie procesu dekódovania. Ani vtedy, ak by mal byť zvukový signál iba stimulátorom iného, napr. artikuláčného rozhodovania o totožnosti segmentov signálu, nemohol by sa tento dej odohrať na podklade nediferencovanosti jednotlivých akustických segmentov.

Predpokladajme však, že pre jazykové dekódovanie správy treba prejsť z roviny akustiky na rovinu artikulácie a že pri danom komunikačnom akte nie sú k dispozícii iné pramene externej informácie (mimika, mimojazykový kontext a pod.), iba sám akustický signál. V takomto prípade musí platiť, že sa prevod z akustiky do artikulácie uskutoční výlučne podľa akustických údajov. Napr. ak by bol istý segment akustického signálu diferencovaný len do stupňa L, ktorého obsah by tvorili hlásky [p t k], treba sa pýtať, ako by sa akustická informácia pripúšťajúca možnosť výberu ktorejkoľvek z týchto hlások mohla transformovať do takej podoby, v ktorej by sa už jednoznačne uskutočnil výber niektorého (a len jediného) z nich. Nemožno predsa očakávať že by sa takýto zvukový segment mohol stať podkladom pre neakustické, diferencné rozhodovanie, ktorého výsledkom by bolo rozoznanie (identifikovanie) niekoľkých artikuláčnych prvkov v hraniciach tohto akusticky ďalej nediferencovaného zvukového segmentu. Vzniká otázka, z čoho by prijímateľ správy dekodoval príkaz, že istý akustický znak, napr. šumové „cvaknutie“, treba v danom prípade spojiť s akustickým miestom labiál, alveolár alebo velár. Ak to signalizujú iba formantové prechody susednej samohlásky (čo tiež nemožno očakávať v každom prípade), možno ich interpretovať ako akustické znaky, ktoré spolu s „cvaknutím“ konštituuju príslušný segmentálny prvok, ebo nesú o ňom dištinktívnu informáciu. Pravdaže, to by si vyžiadalo takú

fonetickú interpretáciu segmentov, ktorá by rátała s rámcom väčších jednotiek, napr. s rámcom slabík. (Autor na str. 97 upozorňuje na podceňovanie významu slabiky v súčasnej jazykovede.) V našom kontexte je však dôležité najmä to, že aj v takomto prípade je základná informácia reálne zakódovaná do zvukového signálu. (Opodstatnená je však otázka, ktorý stupeň stojí bližšie k percepcii: artikulačný či akustický.)

Ak by rozhodujúca úloha pripadala distribučnému činiteľovi, bolo by už aj artikulačné rozhodovanie nadbytočným. Informácia pre tento typ rozhodovania neprichádza tým istým kanálom ako zvukový signál. Je to informácia vyplývajúca zo štatistických faktov, ktoré možno pomerne jednoducho opísať. Pri modelovaní komunikačného procesu by sa mohol tento kanál realizovať ako kanál kontrolnej alebo doplňujúcej informácie, vlastný každému účastníkovi rečovej komunikácie a patriaci skôr ku kódu než k signálu. Jeho obsahom by boli informácie o kombinatórnych pravidlách daného jazyka.

Ak teda pri praktickej komunikácii zvukovou rečou (hlavne v jej explicitnej forme) stačí pre bezporuchovú komunikáciu ako externý činiteľ jediný spojovací kanál — kanál pre prenos zvukového signálu, tento kanál musí prinášať také informácie, z ktorých možno (či už cez prevodový systém alebo bez neho) navodiť celý dekódovací proces, a teda aj vyvodiť jazykovo (komunikačne) relevantné prvky.

Ostatne ak je pravda, že dnes s dostatočnou presnosťou poznáme kód jazyka a napriek množstvu informácií o akustickej skladbe signálu sa nám nedarí nájsť paralelu medzi zistenou štruktúrou zvukového signálu a štruktúrou jazyka, nemôžeme postulovať iba jediný záver — že je to pre nekorelovateľnosť segmentov zvukového signálu a prvkov kódu. Musíme uvažovať aj o tom, či sú naše metódy štúdia rečového signálu svojmu predmetu adekvátne a naše vedomosti o ňom presné a úplné. Treba sa zamýšľať aj nad tým, či niektoré roviny dorozumievacieho procesu neimplikujeme fiktívne vlastnosti a hlavne — treba uvažovať o tom, či sú naše predstavy o type korelácie reálne a či je teória dopracovaná na stupeň pripúšťajúcej korelácie.

Treba vyvodiť všetky dôsledky zo skutočnosti, že obsah prvkov signálu a kódu nie je zhodný a že je nie zhodná ani ich vnútorná štruktúra. Preto by sa najprv mala podrobne preštudovať štruktúra signálu a potom mechanizmy prevodov oboch sústav na úroveň korešpondencie. Doterajšie spájanie fyzikálnej a abstraktnej roviny je nadmieru hypotetické, lebo dnes ešte niet dostatok psycholingvistických informácií o jazyku a jeho fungovaní. (Tento stav sa podľa nášho názoru prejavuje aj v dualistickom ponímaní fonémy v Pražskej škole.) V každom prípade je potrebné a aj odôvodnené ďalej študovať signál reči na všetkých stupňoch, teda aj na akustickom stupni. Takýto je aj záver A. V. Isačenka: „... ani nastolenie motorickej teórie percepcie reči nelikviduje akustickú fonetiku, ba skôr ju nabáda k novým objavom“ (str. 82).

Treba upustiť aj od zjednodušujúcej predstavy absolútnej paralelnosti štruktúry týchto rovín v hierarchii a inventári prvkov. Reálnejšie je hľadať konštantný súbor prichádzajúcich realizácií jednej fonémy a nie iba znaky jediného invariantu každej fonémy. Až jednotlivé členy týchto súborov by boli invariantnými realizáciami foném. Tak by istá fonéma mohla mať nie jeden invariant, ale množinu invariantov. V slovenčine by napr. takúto množinu invariantov fonémy /n/ reprezentovali hlásky [n n̥ ŋ].

V tejto súvislosti treba poukázať i na protirečenie jednej z téz motorickej teórie percepcie reči, ktorú cituje A. V. Isačenko takto: „Človek priraduje rozličné akustické signály vznikajúce pri vyslovovaní tej istej spoluhlásky v rôznych slabikách k tej istej fonéme nie preto, že tieto hlásky majú určité akustické vlastnosti spoločné pre všetky varianty, ale preto, že pri produkovani týchto signálov sa používajú tie isté komplexy artikulačných pohybov. Ak by človek nevedel, že tieto signály sa tvoria tým istým spôsobom, nemal by dôvody spájať ich do jednej skupiny.“ (Koževnikov—Čistovičová; podľa A. V. Isačenka na str. 82.) Protirečenie je v domnienke, že „tým istým spôsobom“ sa neprodukuje „ten istý zvuk“. Možno totiž produkovať rozličným spôsobom rovnaké zvuky (kompenzácia), ale nemožno „tým istým spôsobom“, t. j. bez akejkoľvek artikulačnej zmeny produkovať iný zvuk. Tieto formulácie by mali opodstatnenie len potiaľ, kým by sme artikulačne „to isté“ chápali ako menšiu schopnosť rozoznávať diferencie na artikulačnom stupni rečového signálu ako na akustickom stupni.

V tomto kontexte možno ešte uviesť, že by bolo užitočné rozlišovať dištingtívne vlastnosti hlások (invariantné vlastnosti) a relevantné vlastnosti foném. Potom by, pravdaže, nebolo dôvodu považovať za jeden z hlavných nedostatkov klasifikácie hlások podľa akustických príznakov „nevyjasnenosť vzťahu medzi fyzikálnymi vlastnosťami signálu a percepciou“ (str. 110).

Z nášho postoja vyplýva dôležitý praktický záver: Je potrebné ďalej študovať vlastnosti zvukového signálu reči s cieľom dospieť k takému opisu tohto signálu, ktorý by nám umožnil konštruovať (prinaajmenšom s istými obmedzeniami fungujúci) fonémový detektor pre istý jazyk. Takéto zariadenie by zaiste muselo obsahovať mnohé doplňujúce a korekčné stupne a väzby, ktoré by zabezpečovali účasť takých činiteľov na dekódovacom procese, akými sú aj kombinatórne pravidlá. Absolútnym základom takéhoto zariadenia by bola akustická analýza signálu reči. Považujeme za samozrejmé, že by takéto zariadenie nemohlo dekódovať akúkoľvek správu (napr. správu v neexplicitnej forme).

b) Artikulačná problematika

Pretože autor sám nekonal artikulačný výskum slovenskej výslovnosti, musel sa opierať o tie údaje o artikulácii slovenských hlások, ktoré sú v niektorých starších prácach. A pretože opis artikulácie slovenských hlások nie je v týchto prácach komplexný a úplný a nie je vždy ani správny, nemohli byť ani Isačenkove artikulačné údaje spoľahlivé. Preto sa tu s artikulačnými údajmi Isačenkovej práce zaoberáme len potiaľ, pokiaľ sa týkajú väčších okruhov alebo majú všeobecnejšiu fonetickú platnosť.

Autor nerozlišuje „najvyšší bod jazyka“ a „najväčšie zblíženie“. Neplatí vždy, že „body najväčšieho zblíženia artikulátorov (= najvyššie body na jazyku)“ (str. 53), napr. nie ani na schéme, ktorá sa podáva na tom istom mieste. Preto sú nepresné aj niektoré iné formulácie (napr. o tvorbe akustických modelov samohlások — str. 65 — a o zostavovaní vokalických artikulačných schém — str. 66).

V kapitolke 3.6 sa autor dotýka otázok koartikulácie a programovania artikulácie hlások. Podľa jeho poňatia sa labializácia konsonantu obyčajne začína „ešte pred začatím vlastnej artikulácie tohto konsonantu, ak má nasledovať labializovaný vokál“ (str. 59), čiže labializácia sa v súvislom texte prekrýva už s výslovnosťou hlásky stojacej pred týmto konsonantom a zasahuje dve predchádzajúce hlásky. Z formulácie vyplýva, že sa tu neberie do úvahy ani slabičná hranica.

Túto otázku treba ešte skúmať a treba ukázať, v ktorých hláskových kombináciách sa vyskytuje takáto miera anticípácie. Autor ďalej hovorí: „všetky artikulačné pohyby, ktoré sú potrebné na artikuláciu skupín C + V (konsonant + vokál), sa realizujú súčasne. Výnimku tvoria iba pohyby, ktoré sa navzájom vylučujú“ (str. 59). Ďalej cituje Koževnikova—Čistovičová: „Sú však vážne dôvody predpokladať, že aj antagonistické artikulačné pohyby sa programujú súčasne, ale realizujú sa v časovej postupnosti“ (tamtiež). Už skutočnosť, že pri plozívach jazyk do okamihu explózie nedosiahne vrcholové postavenie nasledujúcej samohlásky, iba sa k nemu priblíži (Á. Král, *Činnost jazyka pri artikulácii slovenských perných spoluhlások v súvislej reči*, Jazykovedný časopis 16, 1965, 11), svedčí o tom, že „súčasnosť“ programovania nemožno chápať ako „bodovosť“, že programovanie hláskových kombinácií obsahuje aj údaj o postupnosti, časovej následnosti artikulačnej výstavby daného komplexu. V tých prípadoch, keď sa v komplexe nevyskytujú antagonistické pohyby, dochádza účinkom orientácie na postup artikulačnej výstavby k anticípácii (koartikulácii), takže sa pohyby uskutočňujú „súčasne“. Pri antagonistických pohyboch vznikne asi ako dôsledok orientácie na postup výstavby napätie medzi následne programovanými antagonistickými pohybmi, takže sa viac alebo menej zachová programovaná následnosť a aj artikulačná

samostatnosť pohybov. Inak ťažko vysvetliť, prečo by sa antagonistické pohyby, ktoré boli programované simultánne, realizovali v časovej postupnosti práve v tej a nie v inej, to znamená aj v opačnej následnosti.

Z jednotlivostí týkajúcich sa výslovnosti slovenských hlások upozorňujeme na tieto: Pri zaradovaní hlások [š ž č dž] a [t, d, n, l,] nemožno argumentovať s prítomnosťou väčšieho rezonátora pred miestom artikulácie pri oboch skupinách (str. 58). Pravdepodobne aj podľa artikuláčného materiálu, ktorý mal autor k dispozícii, by bolo správnejšie vytvoriť z hlások spisovnej slovenčiny namiesto skupiny dentál skupinu alveolár (str. 58). Je tiež problematické, či je odôvodnené hovoriť v slovenčine o palatálnych hláskach [k, g, x,] a o hláske [ʔ] (str. 57 a inde). V hodnotení hlások [k, g, x,] je protirečenie, lebo raz sa zaradujú medzi palatálne (str. 57), inokedy medzi velárne (str. 58). Na takéto klasifikačné zmeny nieto dôvodu ani pri zjednodušení, o ktoré autorovi na tom mieste ide. Nemôžeme potvrdiť ani autorovo pozorovanie, že sa pri frikatívach zužuje a rozširuje záver (sic!, str. 211, 218). Podľa našej mienky autor zjednodušené chápe význam prvotného a druhotného šumového zdroja pri spoluhláskach (porov. str. 45).

Na druhej strane nemožno prehliadnúť vynikajúci cit autora pre štúdium artikuláčnych detailov.

K analýze slovenského materiálu

V druhej časti knihy je systematická akustická analýza slovenských hlások podľa sonografických analýz v špeciálne pripravených textoch u troch osôb (od tretej osoby mal autor čiastočne odlišný materiál). Za ortoepicky spoľahlivejší považujeme materiál od prvých dvoch osôb (v knihe označených ako H a Hi). Autor zostavil svoje texty tak, aby získal dobre porovnateľný materiál o výslovnosti hlások vo všetkých dôležitých hláskových kombináciách. Aj keď sú reprodukcie analýz málo kvalitné, je zrejmé, že mal k dispozícii technicky dobrý materiál. Interpretácie niektorých sonagramov však nevyučujú, že dozvuk v nahrávacej miestnosti, v ktorej sa vykonali nahrávky textov, a aj nestabilne výrazný záznam nulovej línie sonagramu (pokiaľ rezanie zrkadlového obrazu sonagramu je presné) predsa len spôsobili isté ťažkosti.

Pri analýze a fonologickej systematike samohlások pracuje A. V. Isačenko iba s dvoma formantmi. Na základe výpočtov $F_2 - F_1$, $F_1 + F_2/2$, $F_2 : F_1$ a podľa polohy F_1 určuje tieto vlastnosti slovenských vokálov: vysoká tonálnosť (prednosť), nízka tonálnosť (labializovanosť) a nízka poloha F_1 (úzkosť); v inventári krátkych samohlások po perných spoluhláskach pracuje s vlastnosťou koncentrovanosti, ktorú určuje pomerom $F_2 : F_1$. Aj keď akustické diferencie, ktorými sa určujú tieto vlastnosti, nie sú vždy výrazné (napr. „nízky F_1 “, „koncentrovanosť“), klasifikáciu slovenských samohlások podľa

týchto vlastností možno považovať za úspešnú. Nejasné sú však niektoré definície vlastností podľa číselných pomerov. Napr. pri výpočte $F2 : F1$ treba hovoriť o pomere číselných hodnôt, nie o vzdialenosti formantov (str. 127). Vzdialenosť bezprostrednejšie vyjadruje údaj $F2 - F1$ (porov. kap. 11.7.1, str. 112).

Štúdium materiálu sťažujú neprijemné nejasnosti v číselných údajoch o samohláskach. Ťažko zistiť, akú súvislosť majú číselné údaje o formantoch na súhrnnej tabuľke krajných hodnôt, zistených u všetkých troch osôb (str. 104), s niektorými ďalšími číselnými operáciami na str. 112 a 113 a údaje na tabuľke 6 (str. 119) s výpočtami na str. 126, 127.

Autor detailnejšie študoval výslovnostné varianty [ä] (kap. 12.3). Pravda, materiál o tejto hláske, ktorá si vyžaduje väčšiu pozornosť aj zo slavistického hľadiska, bol obmedzený len na dve osoby, z ktorých prinajmenšom jedna nemá — podľa nášho úsudku — výslovnosť [ä] zautomatizovanú. S touto okolnosťou by bolo treba rátať pri formulovaní záverov.

Autor okrem iného konštatoval, že [ä] je diftongoid. Pozoruhodné je, že túto vlastnosť nechápal ako fonematický konštituent, hoci sa ňou [ä] líši od všetkých ostatných slovenských samohlások.

Podľa nášho názoru neposúdil A. V. Isačenko náležite tú skutočnosť, že pri jeho pokuse so sluchovým hodnotením jednotlivých segmentov [ä] poslucháči identifikovali práve prvý segment ako [e] a až ďalej prehodnocovali počiatočný segment záznamom grafémou [i], resp. [j] (str. 123). Ak by si táto hláska vyžadovala v slovenčine palatalizovanie predchádzajúcej spoluhlásky toho stupňa, ako sa domnieva autor, je nepravdepodobné, že by sa mohla sluchovo interpretovať vo svojej prvej fáze ako *e*-ová výslovnosť. (Porov. k tomu rozporné tvrdenie na str. 125.) Domnievame sa, že v prehodnocovaní prvého segmentu po jeho predĺžení sa mohlo prejaviť to, čo obyčajne vyjadrujeme pojmom „fonematický sluch“: v okamihu, keď už bol segment [ä] taký dlhý, že sa percipovala jeho diftongoidnosť, priradoval sa k najbližšej existujúcej hláske podobného charakteru, totiž k dvojhláske [ia], resp. ku kombinácii [j] + [a] (v „úzkej“ fonetickej transkripcii testujúcich osôb ako [iä]), hoci charakter počiatočného segmentu sa stotožňoval s hláskou [e]. Táto interpretácia (s prvkom [e]) je v zhode s naším opisom artikulácie [ä]: Je to tzv. pohybová samohláska, ktorej polárne segmenty možno najskôr porovnávať so samohláskou [e] a [a]. Lenže treba zdôrazniť, že na začiatku artikulácie jazyk nedosiahne polohu samohlásky [e] a na konci artikulácie polohu [a]. Podľa svedectva týchto artikuláčnych faktov ťažko očakávať, že by sa na začiatku artikulácie mohol objaviť akustický element *i*-ového charakteru. Náš materiál nepripúšťa taký opis artikulácie tejto hlásky, ako ho podáva A. V. Isačenko. Neobstojí ani tvrdenie, že pri palatálnych spoluhláskach i pri výslovnosti [ä] sa objavuje podobná konfigurácia faryngálnej dutiny (rozšírenie), čoho dôsledkom by

v slabikách so samohláskou [ä] bola palatalizácia predchádzajúcej spoluhlásky. Podstatu palatalizácie treba hľadať inde. Autor sám na inom mieste uvádza aj protichodný údaj, že miesto maximálneho zúženia pri výslovnosti [ä] je vo faryngálnej dutine.

Aj fonologická systematika krátkych samohlások má slabé miesto v hodnotení tejto hlásky. Autorom definovaná vlastnosť koncentrovanosti [ä] a opozície [ä] k [i e] by sa ťažko obhajovala. Svedčí o tom už vizuálne hodnotenie rozloženia akustickej energie samohlások podľa obrazu 11-16 (str. 128). Aj číselné výpočty F2 : F1 (str. 127) ukazujú, že postupnosť hodnôt v poradí [ä] — [a] — [o] — [u] — [e] je plynulá. Pritom je nejasné, z ktorých hodnôt získal autor číselné výsledky výpočtu koncentrovanosti [ä]. Podľa nášho prepočtu je minimálna vzdialenosť [ä] — [e] iba 0,9, maximálna vzdialenosť 1,5. Je možné, že sa po doplnení materiálu od ďalších osôb ukáže potreba hľadať iné riešenie.

Nepresvedčivá sa nám vidí špecifikácia hlások [i] a [i]. Hlásku [i] definuje A. V. Isačenko ako „i-ovú hlásku so značne zníženou intenzitou“ (str. 144 — podľa záveru b) na str. 155). Zrejme je to hláska bez šumov, lebo autor sa odvoláva na príklad, kde šumová zložka skutočne nie je prítomná. O hláske [i] hovorí, že „ide o oslabený vokál bez akejkoľvek šumovej zložky“, o „vokál s oslabenou kresbou“ (str. 146). Uvádza sonagramy slov *pijak*, *pijavica*, *lejak*, *majú* (obr. II-34), o ktorých konštatuje: „V týchto slovách vidíme medzi vokálmi oslabenie celkovej energie (najmä F2) a posun F1 a F2 o 100 až 200 c/s smerom k extrémnym polohám (polarizácia)“ (str. 146). Bezprostredne ďalej píše: „V slovách *bijú* ... *majú* je intervokálny segment dosť výrazný, prvé tri formanty sú veľmi slabé, všade však zostáva glotický tón. Môžeme teda i v transkripcii rozlišovať slová typu [pi^hak], (l, e^hak) na jednej strane a slová typu [biju:], [maju:] na druhej strane“.

Považujeme za málo reálne rozlišovať také hlásky, z ktorých jedna má „značne zníženú intenzitu“, realizuje sa ako „intervokálny segment dosť výrazný“, ale „prvé tri formanty sú veľmi slabé“, druhá je „oslabený vokál bez akejkoľvek šumovej zložky“. Konečne autor sám zhrňuje: „To, čo spája varianty [i i] (sic!) a [i], dá sa zhrnúť do týchto bodov: (1) neprerušovanosť; (2) účasť hlasivkového zdroja (znelosť); (3) formantová štruktúra i-ového typu; (4) zoslabenosť celkovej energie ... Tretí šum, ktorý sa objavuje v niektorých variantoch, nie je podstatný pre identifikáciu tejto hlásky“ (str. 147; podč. Á. K.). Vôbec v používaní symbolov fonetickej transkripcie v kapitole o [j] je viacej nepresností, ktoré sa mali pri korektúre odstrániť. Bez vykonania čitateľskej korektúry je táto pasáž ťažko zrozumiteľná.

V štúdiu týchto hlások treba pokračovať. Treba vykonať sériu sluchových testov, rozšíriť materiál o ďalšie kombinácie a pokúsiť sa aj o porovnávaciu analýzu výslovnostných variantov /j/ a /v/.

Analýzu dvojhlások poznačil nedostatok materiálu. Autor venoval najväčšiu pozornosť dvojhláske *ia*, ktorú porovnával s nediftongickým spojením *i — a*. Takéto porovnávacie štúdium dvojhlások je v slovenčine nevyhnutné.

V súvislosti s dvojhláskami sa autor, pravdaže, dotýka aj problematiky slabiky. Konštatuje, že „neexistuje ... jednoslabičná a dvojslabičná výslovnosť samohláskových skupín, ale iba jednoslabičné alebo dvojslabičné hodnotenie týchto skupín“ (str. 154), čo je v zhode s **klasickým konštatovaním**. **Zdá sa však, že si táto otázka v slovenčine tiež zasluhuje väčšiu pozornosť**. Sám Isačenko uvádza také akustické vlastnosti diftongov a heterosylabických vokalickejých kombinácií, ktorými sa tieto skupiny zreteľne od seba líšia. „Spektrálne vlastnosti diftongu *ia* sa výzrane líšia od spektrálnych vlastností dvojslabičných spojení [i] + [a] v slovách ako *dialóg*...“ (str. 156). Pravda, to platí hlavne pre postavenie v prvých prízvučných slabikách (str. 157). „Ak stojí diftong v neprvej slabike slovného spojenia, strácajú sa niektoré charakteristické črty.“ No ako sám hovorí ďalej, aj v týchto **pozíciách sa zachovávajú niektoré diferencie, napr. rozdielna dĺžka kvázistacionárneho segmentu a prechodu od *i* k *a***. „Na základe týchto predbežných pozorovaní možno tvrdiť, že v neprízvučnom postavení dochádza k stieraniu spektrálnych rozdielov medzi diftongom *ia* a dvojslabičným spojením [i] + [a]. V našom materiáli sa, pravda, zachovávajú ešte kvantitatívne rozdiely, podľa ktorých sa diftong dá odlíšiť od dvojslabičnej skupiny. Ale v bežnej reči treba bezpodmienečne počítať s tým, že ... úplne splyvajú...“ (str. 157). Bolo by treba vedieť, či sa tu bežnou **rečou označuje neexplicitný štýl**, a či azda aj niektoré prejavy v explicitnom štýle možno hodnotiť ako „bežnú reč“. Podľa toho (ak vyjdeme iba z faktov, ktoré uvádza autor) mení sa aj obsah a zmysel otázky, či existuje alebo neexistuje dvojslabičná výslovnosť samohláskových skupín.

Slovenské dvojhlásky sú zaujímavé aj z hľadiska kvantity. Isačenko zistil, že pri dvojhláskach je kvantita menej ustálená ako pri dlhých samohláskach. „Rovná sa často trvaníu krátkych monoftongov, čo v explicitnej výslovnosti **nebýva pri fonologicky dlhých vokáloch**“ (str. 154). Táto vlastnosť dvojhlások si vynucuje skúmanie, či treba bifonematicky hodnotiť slovenské dvojhlásky i dlhé samohlásky. Uvedený fakt, ako aj skutočnosť, že sa v dvojhláskach prvý (z fonologického hľadiska) „vokál“ oslabuje a skracuje, že z artikulačného hľadiska existuje istý poriadok vo výstavbe dvojhlások, ktorým sa vyčleňujú ako samostatné a od iných odlišné hlásky, a konečne aj to, že ani v rytmickej zákone nemajú také pevné postavenie ako dlhé samohlásky; núti nás uvažovať o tom, či bifonematické hodnotenie slovenských dvojhlások je dostatočne podložené faktami.

Osobitne sa treba zmieniť o dvojhláske *ó*. Autor reprodukuje jej akustickú skladbu **buď** ako [wuo] alebo [uwuo]. Podľa jeho opisov rozdiel medzi hláskami [w] a [u] je v ich energetických súhrnoch, t. j. rozdiel v sile zvuku (na

záznamoch analyzátorov v slabšom vykreslení formantov pri [w]). Nám sa pri segmentovaní dvojhĺasky *ó* len v nerozhodujúcom počte prípadov podarilo identifikovať takú skladbu *ó*, ako uvádza A. V. Isačenko. Konštatujeme plynulý prechod od [u] k [o], pričom sa nevyskytuje segment, ktorý by sa na rozdiel od [w] mal transkribovať ako [u]. Okrem toho poukazujeme na skutočnosť, že podľa artikulačných vlastností treba [w] lokalizovať medzi [u] a [o]. V súvislosti s inými neočakávanými realizáciami usudzujeme, že v Isačenkovom materiáli mohlo ísť o hyperkorektnú (event. o „rozhlasovú“) výslovnosť.

V tejto časti sú niektoré interpretácie sonagramov nejasné. Napr. na obr. II-49 v slove *rôzny* má ten segment diftongu *ó*, ktorý autor interpretoval ako [u], takú polohu F2, ktorá nás oprávňuje považovať ho za segment patriaci k spoluhláske [r], v druhom prípade zasa naopak, treba — v zhode s autorovou interpretáciou iných sonagramov — segment bezprostredne nasledujúci po [l] interpretovať ako [u], ako v slove *kôra* na sonagrame obraze II-47.

Domnievame sa, že aj v iných prípadoch spôsobila hyperkorektná alebo „rozhlasová“ výslovnosť (resp. technická úroveň nahrávky) interpretačné ťažkosti. Autor totiž píše, že záverové fázy niektorých neznelých spoluhlások nasledujúcich po nazálnych spoluhláskach boli vyplnené nazálnym mrmotom. („Záverová fáza plozivy [k] je vyplnená nazálnym mrmotom“, str. 194; „V skupinách typu [mp nt nk] zostáva často i v záverovej fáze plozív typický nazálny pruh“, str. 225, pozn. 55; „V spojeniach [nt nd] ... celá záverová fáza alebo jej časť je vyplnená nazálnym mrmotom... Spojenia [nt nd] sa často realizujú ako predĺžené nazály končiace sa apikoalveolárnou explóziou. To znamená, že ani pri neznelých plozívach nemáme v skupinách [nt nt] ozaistnú fázu ticha“, str. 228.) Artikulačne to autor vysvetľuje tak, že „mäkké podnebie (zostáva) spustené aj v záverovej fáze plozivy“ (str. 228), že nazálny pruh je „dôsledok nedostatočnej synchronizácie zdvihnutia mäkkého podnebia“ (str. 225).

Za hyperkorektnú považujeme výslovnosť [odcestovala], [podstropom] (str. 159). Podľa nášho názoru sem patrí prinajmenšom časť príkladov tzv. voľného pripájania konsonantov v slovenčine, ako ich uvádza autor. (Pozri str. 228—229.)

Ak by autorova interpretácia záznamov bola správna, mohli by sa príslušné „neznelé“ plozivy transkribovať vlastne aj ako znelé. V týchto prípadoch by sme totiž museli rátať aj s prítomnosťou hlasivkového tónu. Podľa nášho náhľadu by sa musela v celom trvaní nazálneho mrmotu vidieť príslušná nosová spoluhláska. Ak by sme hranice trvania nazálnych spoluhlások pri akustických analýzach neurčovali podľa prítomnosti a trvania ich formantov, ako inak by sme určili ich hranice, keď **explóziívny šum** nie je badateľný? Preto nemožno obísť ani otázku, či tu nejde o dozvukový fenomén.

Komplikovanú problematiku predstavujú v slovenčine hlásky radu *v*. Treba

ešte preskúmať, či sa v slovenčine nevyskytuje aj ďalšia hláska tohto typu (variant *v*), napr. v pozíciách na začiatku slabiky pred spoluhláskou, ako je v slove *vdova*. Zdá sa totiž, že je v tomto prípade miera šumu značne vyššia ako pri výslovnosti [v] v intervokalikom postavení. Vtedy by bolo treba na fonetickej rovine rátať s týmto inventárom hlások radu *v*: [v v w]. Neznelé [f] by vystupovalo ako znelostný protiklad hlásky [v]. Otvorenou zostáva aj otázka, ako by sa event. mala táto skutočnosť odraziť vo fonologickej interpretácii. Tu by sa zrejme mala vziať do úvahy známa skutočnosť, že „variant“ [w] „na rozdiel od iných kombinatórnych variantov sa aj uvedomuje v jazykovom vedomí“ (Paulíny, *Fonológia spisovnej slovenčiny*, 2. vyd., 95). Potom by sa v inom svetle ukázali aj niektoré závery A. V. Isačenka (pozri str. 206—207) i autorova otázka, čo sa vyslovuje v imperatívne slova *trafme* (str. 205).

Podľa reprodukovovaných dokladov nemožno posudzovať, či autorovo hodnotenie výslovnosti [r] na začiatku slova (výslovnosť bez záverovej fázy) je správne. Nápadné je, že záverová fáza [d] na reprodukcii sonogramu na obr. II-48 sa vlastne nelíši od predvokalikého záznamu [r] na obr. II-49. V takýchto prípadoch treba vychádzať najmä z akustického miesta podľa F2. Okrem toho treba uvážiť, že výslovnosť [r] v slove *rôzny* sa uskutočnila na začiatku fonácie a nemožno vylúčiť, že sa záver síce uskutočnil, ale fonácia sa začala neskoršie.

A. V. Isačenko sa podrobnejšie zaoberal s nasadzovaním frikatívneho šumu pri afrikátach. Ostrosť nasadenia frikatívneho šumu pri afrikátach možno označiť aj termínom „tvrdé“, no podľa našich dokladov nemožno ho definovať jednoznačne tak, že sa „objavuje naraz a má od začiatku svoju maximálnu intenzitu“ (str. 201; podobne str. 46). Konečne aj A. V. Isačenko udáva, že „maximálna intenzita frikcie sa dosahuje za 10—20 msec“ (str. 239, 243).

Artikulačný rozdiel „tvrdého“ nasadenia afrikát a „mäkkého“ nasadenia frikatív je v tom, že pri frikatívach rastie sila vzduchového prúdu tak, ako sa zmenšuje priečiodový otvor, pričom sa postupne môže zvyšovať aj absolútny tlak vzduchu v nadhrtanovom priestore, kým pri afrikátach je tlak vzduchu maximálny už pri nasadení frikatívneho šumu, teda od samého začiatku, lenže zrušenie záveru nie je explozívne, ale postupné a plocha trenia vzduchového prúdu sa postupne zväčšuje. Práve tieto okolnosti rozhodujú o tom, že nasadenie trecieho šumu pri afrikátach je síce náhle, ale svoj intenzitný vrchol dosahuje obyčajne až po istom čase. Možno by bolo užitočné nahradiť pri afrikátach termín „tvrdé nasadenie“ termínom „drsné nasadenie“ a iba pri tzv. pulzových hláskach hovoriť o tvrdom nasadení. Tak by sa terminologicky podchytili objektívne rozdiely nasadenia šumovej zložky pri týchto skupinách slovenských hlások. (K tomu porov. str. 246—247.) Treba však vyzdvihnúť správne pozorovanie A. V. Isačenka: „Dá sa predpokladať, že záver pri [č dž] sa nezrušuje mechanicky nadtlakom v nadhrtanových dutinách, ale sa uvoľ-

ňuje spomaleným otváracím pohybom artikulátorov. O tom svedčí i okolnosť, že po zrušení záveru sa udržuje konstriekcia, čo predpokladá centrálnu riadenú artikuláciu“ (str. 239).

Za dištinktívnu vlastnosť afrikát možno považovať okrem tvrdości nasadenia frikatívneho šumu aj jeho trvanie. Tým sa afrikáty odlišujú jednak od frikatív, jednak od plovív.

Komplikovanejšiu problematiku reprezentuje manifestácia vlastností konsonantov mimo ich hraníc, čiže charakteristický ohyb formantov susedných samohlások s ich smerovaním do istého bodu (tzv. hub, locus, úbežník, akustické miesto). Isačenko nejednotne využíva akustické miesto spoluhlások pre fonematickú systematiku. Podľa akustického miesta zaraďuje totiž spoluhlásky [š ž] medzi palatály (str. 213) rovnako ako [t, d, n, l, k, g, x,] (str. 246). V tomto prípade považuje akustické miesto za dištinktívnu (a relevantnú) vlastnosť. Lenže by sa malo vysvetliť, prečo sa táto akustická črta nevyužíva aj pri iných spoluhláskach, napr. pri nazálach. Vtedy by totiž bolo možné rozlíšiť nielen dve triedy nazál, ale všetky slovenské nazály.

V súvislosti s tým treba ďalej posúdiť, či by sa mohlo zhodné akustické miesto tupých afrikát a hlások [t, d, l, n, k, g, x,] označiť termínom „palatálnosť“.

Okrem toho sa využitie akustického miesta pre fonologickú klasifikáciu dotýka — podľa nášho úsudku — aj otázky, čo je základnou artikulačnou jednotkou, alebo v akej najmenšej artikulačnej jednotke (v akom rámci) treba konať analýzu.

Súhlasíme však s využívaním palatálnosti pre konštituovanie osobitnej fonematickej (relevantnej) vlastnosti spoluhláskového systému slovenčiny (u A. V. Isačenka je to „palatalizovanosť“; str. 246). Za takéto riešenie sme sa vyslovili už dávnejšie. Súhlasíme i s Isačenkovou kritikou využívania protikladu svetlosti — temnosti pri klasifikácii foném /t/ — /t̪/ a /s/ — /š/ (str. 246).

Aj otázku znelosti treba preskúmať na väčšom materiáli. A. V. Isačenko konštatuje: „Veľmi často pozorujeme na našich záznamoch, že hlasový pruh frikatív a afrikát, ale i plovív, ktoré hodnotíme ako znelé, je značne oslabený alebo vôbec nie je prítomný“ (str. 197), najmä v šumovej fáze afrikáty [dž] (str. 241). Neočakávané je zistenie, že znelé [ž] má dlhšie trvanie ako neznelé [š] (str. 213). Autor tiež zistil, že najmä pri [h] je neprítomnosť hlasivkového tónu v slovenskej výslovnosti bežná: „... hlasivkový tón sa pri [h] neobjavuje pravidelne ako pri ostatných znelých frikatívach“. V jeho materiáli bola na začiatku slova väčšina prípadov s neznelým [h°] (str. 220). Na inom mieste píše: „Slovenské [h], o ktorom sa tvrdí, že je znelé, sa i v explicitnej výslovnosti realizuje na začiatku slova často ako neznelé [h°]“ (str. 251). Náš materiál nepotvrďuje, že by neznelé [h°] malo v slovenčine vysokú frekvenciu. Sloven-

ské [h] hodnotíme ako znelé aj na začiatku slova po pauze. Pravda, hlasivkový tón má inú kvalitu ako pri ostatných znelých spoluhláskach. Najmä na začiatku artikulácie [h] sú to nepravidelné kmity veľmi nízkej frekvencie. Ich periódy sa postupne skracujú a postupne rastie aj intenzita tónu, ktorý sa takto produkuje. Tento tón je vždy sprevádzaný šumovou zložkou, ktorá sa veľmi často začína skôr, než nasadí kmitanie. Trvanie šumu pred nasadením hlasivkových kmitov je však vo väčšine našich dokladov krátke a má malú intenzitu.

Konečne musíme vysloviť polutovanie, že sa korektúra tejto cennej práce nevykonala dôkladnejšie a že sa neodstránili niektoré štylistické nejasnosti (pozri predposledný ods. na str. 80, 5. ods. na str. 95, 1. ods. na str. 172,

3. ods. na str. 214) a drobné nepresnosti (napr. vysvetlenie vzorca $f = \frac{1}{T}$ na str. 21; označenie F1, F2 na obr. I-34; na str. 90, 141, 182 namiesto „mikrosekúnd“ má byť „milisekúnd“; z výpočtu foném slovenčiny na str. 250 vypadli /m/, /n/, /ň/, z hlások vypadlo [ŋ]; na str. 138 sa autor odvoláva na odsek 12.3.7, ktorý v texte nie je; nejasnosti sú v údají o trvaní [1] — [1] v texte a na tabuľke na str. 178; nejasnosti sú v citáte na str. 197 a v príklade *dbať — pchať* na str. 204). Polutovanie musíme vysloviť aj nad tým, že sa neodstránili mnohé tlačové chyby.

* * *

Ako sme na začiatku povedali, *Spektrografická analýza slovenských hlások* je neobyčajne podnetná práca, ktorá prináša veľké množstvo materiálu, dotýka sa mnohých špeciálnych problémov viacerých jazykovedných disciplín a je poňatá tak, že je skutočne preniknutá myšlienkou motta, ktorým ju autor uvádza.

Slovenská fonetika má v nej vynikajúci základ pre ďalšiu prácu a inšpirujúci príklad pre kritický pracovný postup. Je vari zákonité, že práve takáto práca inšpiruje k mnohým úvahám, evokuje ďalšie myšlienky a v tom najlepšom zmysle slova provokuje. Potom je aj samozrejmé, že otvára možnosti pre polemiky.

Ak sme vo svojich poznámkach zaujali stanoviská k viacerým problémom a k viacerým formuláciám tejto práce, splnili sme azda i zámer samého autora: pohnúť aj s názormi, ktoré sa pričasto iba prijímajú.

K SPORNÝM OTÁZKAM FONOLÓGIE

LUDOVÍT NOVÁK

1. Pri riešení pomeru medzi fonológiou a fonetikou treba vychádzať z definície fonémy. Pri začiatkoch formovania fonológie bolo prirodzené, že sa postupovalo z fonetiky ako východiska a mnohé formulácie problémov mali charakter akýchsi prepočítavaní faktov fonetických na hodnoty fonologické. A to sa javilo i v rozličných pokusoch o definíciu fonémy, keď sa i pri nich vychádzalo z rozlišovania fonémy a kombinátorného (pozičného, resp. akéhokoľvek iného) variantu. Tu však je práve kameň úrazu: i keď takéto, povedzme, kombinátorne varianty ako nesporné skutočnosti z hľadiska organogenetickej fonetiky ako isté fyziologické fonačné úkony jestvujú, predsa ich akustický korelát, hoci podobne jestvuje ako fakt z hľadiska prírodovedného, **nejestvuje ako hodnota jazyková**. Preto ak takúto zvukovú skutočnosť nazveme príslušným hláskovým menom, už to robíme zo stanoviska niektorého jazyka, kde príslušný akustický korelát má hodnotu jazykovú, teda fonologickú, čiže je fonémou. Tak aby sme uviedli celkom školský príklad, velárne η **nejestvuje ako jazyková, fonologická hodnota ani v slovenčine ani v češtine**, a preto názov „velárne“ **môžeme** mu ako zvukovému faktu dať len zo stanoviska tých jazykov, kde **toto velárne η** je samostatnou fonémou (spisovná angličtina, nemčina, fínčina a i.). Preto teda v definícii fonémy nemožno vychádzať z variantov a prisudzovať im jestvovanie per analogiam z iných jazykov a tak ich jestvovanie stavať na tú istú úroveň ako jestvovanie foném ako hodnôt skutočne v jazyku jestvujúcich (výroky typu: hláska, ktorá má funkciu, sociálnu hodnotu a pod.). Diskutujúci upozorňuje preto znova na svoj návrh definície fonémy, ktorá by nenarážala na túto ťažkosť a ktorú prof. J. Kořínek nazval vo svojej štúdií o definícii fonémy v kodanských Acta Linguistica (I, 1939, 90—94, špeciálne 93: *Zur Definition des Phonems*) toho času **najlepšou** definíciou fonémy. Ide o definíciu: „*Fonémy sú najmenšie, ďalej nedeliteľné prvky jazyka, ktoré sa vydelujú priesečníkmi všetkých jazykových funkcií na jazykovej forme.*“ Definícia bola prvý raz uverejnená v Zborníku Matice slovenskej (XV, 1937, 2—23) v štúdií *K základným otázkam štrukturálnej jazykovedy* a vo francúzskom preklade v štúdií *Projet d'une nouvelle définition du phonème* v Travaux du Cercle linguistique de Prague VIII, 1939, 66—70. Naše stanovisko uvítal svojho času prof. L. Hjelmslev v recenzii spomenutej štúdie v Acta Linguistica

(II, 1940—41, 64—65) ako oprávnenú kritiku učenia Pražskej školy. Prof. J. Vachek v recenzii citovaného zväzku Travaux CLP v Listoch filologických (LXVIII, 1941, 415) je toho náhľadu, že síce uvedená definícia vyhovuje formálne, ale nie je definíciou pracovnou, akú vraj fonológia stále ešte potrebuje. Ale jednak — do všetkých dôsledkov domyslené — dá sa i pri bádateľskej práci dobre používať a jednak zo stanoviska metodológie vied (konkrétnej logiky) definície sa nemôžu formulovať, resp. posudzovať len z hľadiska akýchsi praktických potrieb, keďže musia naopak zachycovať podstatu vecí, a to s ustavičným zreteľom na triedenie vied. Z hľadiska, ktoré zastáva diskutujúci, nieto miesta pre fonetiku ako samostatnú vedu popri fonológii v samotnom triedení vied, keďže fonetika je aplikovanou disciplínou, spájajúcou v sebe isté znalosti a metódy fyziológie s istými znalosťami a metódami akustiky, ďalej ich rozvíjajúc vo väčšej-menšej spojitosti s problematikou vlastnej jazykovedy.

2. V súvislosti s otázkou grafického znázorňovania fonologických vokalic-
kých systémov, oprávnenosť čoho už v zásade sa brala čiastočne i u nás z nedorozumenia do pochybnosti, diskutujúci zdôraznil znova potrebu, aby sa upustilo od grafického označovania trojuholníkový-štvoruholníkový systém alebo naopak v prípade nezhody medzi sústavou dlhých a krátkych, prízvučných a neprízvučných a pod. vokálov. Ak totiž má tento grafický spôsob vhodne názorne zachycovať štruktúru timbrových protikladov ako protikladov vo vokalickej systéme najelementárnejších, musí graficky zachytiť ako trojuholníkový alebo štvoruholníkový základný systém práve ten, ktorý má väčší počet prvkov vokalickejho inventára a ktorý zároveň určuje povahu timbrových protikladov (napr. pri kvantite niekde — a to obyčajne — je to systém krátkych vokálov, niekde však naopak systém dlhých vokálov). Toto stanovisko, ktoré diskutujúci podrobnejšie rozviedol najmä v štúdiu *Quelques remarques sur le système phonologique du hongrois* v *Études Hongroises* (Paris, XIV—XV, 1936—37, 218—234; aj osobitne), prijíma s výslovným odvolaním sa na cit. štúdiu najnovšie v súvislosti s rozborom timbrových protikladov v maďarčine spisovnej a najmä nárečovej P. Hajdú v štúdiu *Adalékok a magyar magánhangzók rendszérében* (Príspevky k sústave maďarských samohlások, v periodickom zborníku *Nyelvtudományi Közlemények* LXIII [za rok 1951], 1952, 220—225).

3. Proti predstave o nevyhnutnosti aplikácie všeobecnej tézy o pozvoľnom pribúdaní kvantity a o náhlej premene na novú kvalitu na každý jednotlivý prípad historickej fonologickej zmeny, ktorá sa zdala vyplývať z úvodnej prednášky prof. K. Horálka, treba upozorniť na to, že niekedy vzniká v jazykovom povedomí nová fonéma nie tým, ako by sa podľa posudzovaných výkladov zdalo, že by sa kombinatórny variant stal zvukovo výraznejším a tak pre jazykové povedomie hovoriacich spozorovateľným a funkčne využi-

teľným, ale iba nepriamo tým, že sa uskutočnila nejaká iná zmena. (Školský príklad: anglické dvojice typu *sing — sin, king — kin* s protikladom velárne *-ŋ — prelingválne -n* vznikli zo starších prípadov s výslovnosťou *ŋ + koncová spoluhláska* v prípadoch *sing, king* atď., kde v čase vyslovovania *g* bolo pôvodne *ŋ* len kombinatórnym, pozičným variantom, nepovšimnutým jazykovým povedomím až do chvíľe zániku konceovej spoluhlásky, keď sa *ŋ* stalo zreteľným jazykovému povedomiu, lebo samo v protiklade s prelingválnym *n* prevzalo funkciu rozlišovať podobné, významovo rozlíšené slovné dvojice.)

4. V súvislosti s Horáľkovým pokusom o aplikáciu marxisticko-leninskej teórie odrazu na pomer medzi fonetikou a fonológiou sa diskutujúci pýta, ako vyloží prednášajúci fakt, že ten istý fyziologicko-akustický skutočnosťný jav by sa mal odrážať vždy rovnako v jazykovom povedomí, kým v skutočnosti sa predsa len často odráža rozlične, t. j. má v rozličných jazykoch rozličnú fonologickú hodnotu.

5. K otázke možnosti rozlíšiť pojmy od seba fonológiu a fonetiku pomocou pojmovej dvojice *langue — parole*, medzi jazykovedcami nie celkom jednotne ponímanej, diskutujúci pripomína, že nie je správne, ak sa *parole* charakterizuje v celom rozsahu analogicky podľa štylistiky, hodnotenej bežne ako náuka o výbere slov. zameranom na cieľ jazykového prejavu. Treba totiž uvážiť, že pre isté konkrétne situácie sú v každom jazykovom prostredí hotové celé vetné kľíše, kde je vylúčený akýkoľvek voľný výber slov. To platí do veľkej miery i o obligátnom terminologickosyntaktickom rúchu až celých ideologických sústav vedeckých, filozofických, náboženských, právnych, technických atď. Všeobecne teda číselný pomer štylisticky v najširšom zmysle ustálených, teda viazaných prípadov k tým, čo sú štylisticky takrečeno voľné (expresivity, niektoré apelové prípady ap.) a čo práve predpokladajú ustálenosť normálnych prípadov ako nevyhnutného pozadia pre dosiahnutie nových štylistických účinkov (staršie rozlišovanie automatizácia — aktualizácia), vyznieva v prospech ustálených prípadov celovetných kľíše a často i dlhších kontextových útvarov vyšších. Analógiu voľnejšieho výberu fonetických realizácií foném v *parole* k voľnosti výberu štylistických prostriedkov treba takto brať len *cum grano salis*.

6. Proti Horáľkovým pochybnostiam o existencii slabičnej mäkkostnej korelácie jednak vo všeobecnosti, jednak v praslovančine diskutujúci obhajoval túto existenciu v oboch prípadoch, poukazujúc na staršie práce v tomto smere. Pokým ide o praslovančinu, predpoklad existencie mäkkostnej slabičnej korelácie môže nám lepšie vysvetliť práve základnú rozdielnosť vo vývine mäkkostných javov na rozličných oblastiach nových sídel Slovanov vždy nenáhodne, t. j. v spojitosti s inými jazykovými útvarmi, zároveň prítomnými v rozličných sociálnych formách v príslušných dobách na tých istých oblastiach. Podrobné štúdium dejín jednotlivých slovanských jazykov tento pred-

poklad len potvrdzuje. Diskutujúci uvádza ako presvedčujúci doklad rozbor dejín slovenčiny v jej niekoľkých rozdielnych nárečových typoch, ako to rozviedol vo väčšej rukopisnej práci *K najstarším dejinám slovenčiny*. V jednom z podrobných posudkov tejto práce prof. E. Pauliny správne zdôrazňuje, že ďalšie bádanie — i jeho vlastné — potvrdzujú medziiným aj tento predpoklad v dejinách tej formácie praslovančiny, z ktorej sa postupne vyvinuli jednotlivé slovanské nárečia.

7. K prudkému útoku proti údajne jednostranne idealistickému a zjavne kozmopolitickému pôvodu i charakteru fonológie zo strany R. Kliského upozornil diskutujúci na isté nedorozumenie, ktorého obeťou sa stali názory menovaného. V priateľskej diskusii s ním krátko po pravopisnej konferencii v Bratislave v júni 1953, teda ešte pred celoštátnou pražskou fonologickou konferenciou, mal možnosť diskutujúci zistiť, že prudko odmietavé stanovisko menovaného slovenského literárneho vedca s filozofickými sklonmi zakladá sa na tomto nedorozumení: rozlišovacia funkcia významová patrí vraj slovám ako celkom, nie jednotlivým hláskam ako takým. Fonológia však v skutočnosti, i keď nezanedbáva celostný pohľad celoslovný, študuje medziiným i dištingtívnu funkciu foném, vychádzajúc práve zo skutočných alebo podľa zákonov spojovania foném možných slovných dvojíc, kde popri fonémickej zhode je práve ešte v jednej protikladnej dvojici foném rozdielnosť; napokon na tomto základe študuje potom vzájomný pomer jednotiek takto zisteného fonologického inventára, t. j. stanoví príslušný fonologický systém a štruktúrne zvláštnosti v pomere foném k celostnému systému i v pomere foném vzájomne. Diskutujúci v závere svojho prejavu zdôraznil potrebu základnej revízie otázky jazykového znaku v spojitosti s teóriou odrazu a stručne naznačil vlastné ponímanie znakového charakteru jazyka, charakteru, uznávaného novšie i v sovietskej jazykovede.

POZNÁMKA. Tieto diskusné príspevky mali byť pôvodne uverejnené v materiáloch z jednodennej *Československej diskusie o fonológii*, ktorú o otázkach fonetiky a fonológie zorganizovali Československo-sovietský inštitut a Ústav pro jazyk český ČSAV 17. júna 1953 v Prahe. No potom sa uverejnili iba dva hlavné referáty (K. Horálka a Št. Pečiara) a z diskusií iba sumárna správa na necelých dvoch stranách v časopise *Slovo a slovesnosť* XV, 1954, č. 1, na str. 29—48, diskusie na str. 46—48, s celkovými charakteristikami alebo čiastkovými zmienkami o skutočne prednesených diskusných príspevkoch z pera Evy Tlustej.

V roku 1968, na ktorý pripadlo 60. výročie narodenia prof. E. Nováka, uplynulo 15 rokov od spomenutej Československej diskusie o fonológii. Uverejňujeme dodatočne Novákovu diskusnú príspevky vo výťahoch, ako boli vtedy v Prahe odovzdané, iba s drobnými redakčnými úpravami. Majú totiž podnes svoj význam nielen pre vývin jeho jazykovedných náhľadov, ale aj pre dejiny slovenskej účasti na bojoch o správne hodnotenie téz Pražskej školy i jeho vlastných teórií a tak i pre dejiny slovenskej jazykovedy.

Red.

SPRÁVY A POSUDKY

ZA PROFESOROM FRANTIŠKOM KALDOM

Vo veku 85 rokov nás dňa 7. mája 1969 potichu navždy opustil nestor československej a zakladateľ slovenskej germanistiky profesor PhDr. František Kalda, dlhoročný profesor Univerzity Komenského v Bratislave. Československá veda v ňom stratila vedca všestranne rozhladeného, vedca s rozsiahlym poľom pôsobnosti. Ukazuje to pestrosť tematiky jeho vedeckých prác siahajúcej od dejín nemeckej a nizozemskej literatúry cez komparatistické lingvistické práce až po dejiny škandinávskych jazykov.

Z jeho lingvistických komparatistických prác, ktoré sú dodnes aktuálne, treba spomenúť *Over den ontwikkelingsgang van de verbuiging der germaansche naamwoorden* (1923), *Praeterito-praesentia v němčině a v nizozemštině* (1936), *Indikativ a konjunktiv v němčině a nizozemštině* (1939) a *Zeit und Zahl des neuhochdeutschen und neuholländischen Verbums* (1956). Nespornú bádateľskú hodnotu má aj jeho spis *Infinitiv dnešních spisovných jazyků germánských* z r. 1929.

Trvalé zásluhy o rozvoj slovenskej filológie si prof. Kalda získal priekopníckou vedec-kou činnosťou v oblasti nederlandistiky. Jeho práce s touto tematikou sú dodnes ojedinelé. Germanistom sú známe jeho lingvistické štúdie *Druhá osoba v systéme slovesné flexe nizozemskej* (1940), *Zum System der niederländischen Mutae* (1941) i jeho publikácie z dejín nizozemskej literatúry *Das niederländische Drama* (1914) a *Das flämische Schrifttum und sein Verhältnis zum Niederländischen* (1939). V oboch naostatok menovaných prácach obracia prof. Kalda pozornosť československej filologickej verejnosti na literatúru a jazyk holandských kolonistov v Južnej Afrike. Prekladá okrem toho básne Louisa Leipoldta, analyzuje jeho dielo a píše stručnú, ale priekopnícku gramatiku afrikaans. Široké vedecké záujmy prof. Kaldu dokumentujú aj jeho práce *Historický nástin severských řeči* (1929) i štúdie venované jazykovej praxi: *Ortoepie a ortografie samohlásek a dvojhlásek v němčině a nizozemštině* (1931), *Vereinfachte Rechtschreibung oder vereinfachte Schriftsprache* (1939 až 1940) a iné príspevky so širokou tematikou.

Prof. František Kalda za svojho dlhoročného pôsobenia na Slovensku položil základy slovenskej germanistiky. Jeho vytrvalá pedagogická a organizačná činnosť priniesla svoje ovocie. Za to všetko ho vždy budeme s vdakou spomínať.

R. Gelecan

NOAM CHOMSKY, *SYNTAKTICKÉ STRUKTURY* (český preklad Z. Hlavsa, F. Daneš, E. Benešová, Praha 1966, str. 209). Doslov k českému prekl. P. Novák. Bibliografia literatúry o generatívnej koncepcii jazyka.

Recenzovať oneskorene Chomského *Syntaktické štruktúry* z r. 1957 a pripojené štúdie *Logický základ teórie jazyka* (z r. 1964) a *O pojme „gramatické pravidlo“* (z r. 1961) je v prípade generatívnej koncepcie jazyka skôr výhodou ako nedopatrením alebo zanedbaním. Okolo tejto koncepcie, aj keď si rýchlo získala rozhodných prívržencov na celom svete, sa totiž dost dlho rozpačito mľalo, ba boli aj ostré kritické hlasy proti nej. Pritom sama teória sa medzitým dost značne menila, čo sa tiež neprijímalo vždy pozitívne. Uvedené štúdie pochádzajú zo „stredného“ obdobia Chomského koncepcie. V každom prípade bude práve po rozličných peripetiách generatívnej gramatiky zaujímavé pouvažovať nad teoretickým jadrom, a to najmä v súvislostiach so súčasnou situáciou a s perspektívami v našom domácom výskume.

Keď čítame Chomského minuciózne výklady o abstraktných východiskách a o matematicky podložených postulátoch každej jazykovednej teórie, musí sa nám zdať doterajší lingvistický výskum ako metodologicky „bezstarostný“, „prostoduchý“ a „naivný“. Toto konštatovanie môže šokovať tým viac, že operajúc sa o platformu štrukturalizmu, mohli sme sa cítiť na „výšni“ vedeckosti v jazykovede. Je pravda, štrukturalizmus znamenal proti pozitivizmu priam prevrat v tomto smere (hoci, ako to bol u nás svojho času príhodne pripomenul Š. Ondruš, ani pozitivizmus nebol metodologicky sterilný a o mnohom, čo sa neskoršie stalo heslom dňa, v podstate vedel), ale na pozadí metodologických ambícií generatívnej gramatiky vyzerajú jeho vedecké nároky skromnejšie, ako sa to mohlo donedávna zdať.

Pravda, metodologické prednosti generatívnej koncepcie jazyka nechceme merať len podľa jej vlastných deklaratívnych — a v polemickom rozbehu trochu doktrinársky ladených — odsudkov „tradičnej“, „taxonomickej“ štruktúrnej analýzy. Aj „tradičný“ štrukturalizmus toho vedel nemálo a bez mnohého z toho sa generatívna gramatika bude vedieť ťažko zaobiť, ak sa chce vyhnúť istému regresu. Domnievame sa však, že generatívna teória „vychytila“ v neprebernom bohatstve súčasného výskumu niekoľko zdanlivo parciálnych poznatkov a objavov a vedela v nich rozpoznať prvky zásadného dosahu pre ďalší rozvoj jazykovedy.

Prvým z nich je predstava o učení sa jazyku napr. v detstve. Toto učenie neprebíha podľa N. Chomského empiricky, z kroka na krok, „naslepo“, cestou nejakých skusmých analógií a korektúr (v tomto ohľade Ch. ostro kritizuje F. C. Skinnera), ale relatívne — vzhľadom na náročnosť úlohy, dobu učenia a dĺžku ľudského života — veľmi rýchlo a obdivuhodne priamočiara. Z toho sa dá usudzovať, že jazyk je veľmi racionálne zariadenie: ... „každý prirodzený jazyk je jednoduchou a vysoko systematickou realizáciou nejakého zložitého a komplikovaného modelu s vysoko špeciálnymi a jedinečnými vlastnosťami“ (160).

Štruktúra jazyka musí teda byť nejako veľmi „naporúdzi“ pre učiaceho sa. Bolo by nelogické, keby sme to nepredpokladali aj vzhľadom na vedecké poznanie. Tento fakt nás oprávňuje v jazykovede viacej a skôr ako v iných vedách vychádzať z deduktívne ucelených hypotetických teórií. Nie div, že Ch. sa neskoršie, pri hľadaní metodologických predchodcov svojej koncepcie vracia do racionalistického 17. storočia, k R. Descartovi, k *Racionálnej gramatike* Port-Royalu a k W. Humboldtovi (v dnešných reláciách by sme Chomského metodologický prístup k jazyku mohli charakterizovať ako fenomenologický).

Neprekvapuje ani to, že Ch. úzko spojil problém lingvistických axiém s matematikou. Z nej, z teórie automatov, vlastne bol aj vyšiel. V prvej z recenzovaných štúdií rozoberá Ch. tri modely „jazykového automatu“: gramatiku s konečným počtom stavov, frázovú gramatiku a gramatiku spájajúcu frázovú štruktúru s transformáciou.

Druhou vlastnosťou vychádzajúcou z toho istého empirického predpokladu ako deduktívnosť je ucelenosť lingvistickej teórie. Veta podľa Ch. obsahuje všetko, všetky

roviny jazyka, súhrn viet tvorí jazyk, štruktúra vety je to isté ako štruktúra jazyka, jej opis, syntax, je gramatika, ako teoretický výsledok analýzy, ale i ako pragmatické zariadenie, generátor, u hovoriaceho i počúvajúceho, ktorý dovoľuje tvoriť vety a rozumieť im. Ch. teda posúva obsah a rozsah pojmov *jazyk, gramatika, syntax, veta* proti tradičnému úzu.

Deduktívnosť a ucelenosť teórie pokladáme — na svojom mieste a v svojom čase — za progresívne princípy. Dovoľujeme si však tvrdiť, že ich absolutizácia môže byť škodlivá. Deduktívnosť veľmi urýchľuje „vyhľadávacie“, heuristické štádium výskumu a má veľkú orientačnú dôležitosť. Teda pracovne si ju treba vysoko ceniť. Ale pozdvihnutá na výsledok bádania môže sa ľahko stať prekážkou a viesť k mechanickej aplikácii (podľa nás v praxi k tomu skutočne aj dochádza; porov. mechanicke využívanie tzv. transformačnej metódy; Ch. sa proti tejto možnosti bráni námietkou, že teóriu možno kedykoľvek prebudovať — 50 —, čo Ch. konečne niekoľkokrát skutočne aj urobil). Možnosťou prebudovať teóriu sa táto ťažkosť rieši uspokojivo, niečo však tu trvale prekáža. S pojmom deduktívnosti je predsa len vždy spojená črta istej definitívnosti, čo sa potom bije s prípadnými zmenami a môže znižovať dôveru k teórii. Požiadavku koherentnosti a uzavretosti teórie bude nepochybne vždy plodné uplatňovať v plnej miere, len vzápätí bude vždy treba nástojiť i na požiadavke pružnosti a prípadnej plurality i variantnosti teórie.

Pokiaľ ide o ucelenosť teórie, je namieste, ale škoda by bolo pritom stratiť to nové, ktoré priniesol štrukturalizmus, totiž špecifickosť jednotlivých rovín jazyka (najmä syntaxe v užšom zmysle; pravda, štrukturalizmus zase nedokázal dosť dobre zjednotiť jednotlivé plány do celkového systému; lexikálnu rovinu a s ňou aj sémantiku dokonca dosť podcenil). Podľa našej mienky sa v generatívnom modeli vety, aj keď sa sám nazýva syntaktickým modelom, zanedbala práve špecifickosť samej syntaxe (z koncepcie vypadli vetné členy; v prehĺbení syntaktickej roviny sa pritom dá podľa nás ísť dokonca ďalej, než to robil štrukturalizmus, a to uznaním abstraktných syntaktických funkcií — popri vlastných vetných členoch — ako osobitných syntaktických kategórií; dôvodom pre to je sám princíp bezprostredných zložiek, *immediate constituents* — IC, o ktorom ešte budeme hovoriť).

Z faktu učenia sa jazyku a problémov okolo toho vyplýva ešte jedna zaujímavá stránka generatívnej koncepcie, o ktorej Ch. vykladá na rozličných miestach v recenzovaných štúdiách. Je to rozdiel medzi teóriou jednotlivých konkrétnych jazykov (konkrétnou gramatikou) a medzi teóriou jazyka vôbec (univerzálnou gramatikou). Aj pre univerzálnu gramatiku predpokladá Ch. pragmatický pendant v podobe akéhosi *supergenerátora* — generátora gramatiky u dieťaťa v období osvojovania si gramatického systému materského jazyka: „... ľudský organizmus má pri osvojovaní si nejakého konkrétneho jazyka sám k dispozícii vysoko reštriktívnu charakteristiku nejakej triedy generatívnych systémov (potenciálnych teórií), z ktorých sa na základe predkladaných lingvistických dát vyberie jeho gramatika“ (160).

Druhým zásadným prvkom, ktorý dal tejto koncepcii aj meno, je pojem *generatívnosti* a *generovania*. Ch. sa v tejto veci odvoláva na Humboldta. Priamo však vyšiel z amerického deskriptivizmu a z americkej tradície vôbec pri vetnom rozbere. Proti predstave, že veta vzniká naraz, že je útvarom, ktorého prvky ležia na tej istej rovine, z princípu bezprostredných zložiek, ktorý Ch. dôkladne rozviedol v svojej praxi, vyplýva „postupnosť“, „procesuálnosť“ vetnej štruktúry, postupné tvorenie vety drobnými krokmi tak, že každý novovzniknutý prvok je zreteľne vymedzený. Genetický a štruktúrny aspekt sú teda v generatívnej predstave vety totožné.

Je temer paradoxné, že Ch. frázovú gramatiku, ktorá buduje v podstate len na IC,

pokladá za nedostačujúcu na adekvátny opis jazyka a že za svoj vlastný prínos pokladá predovšetkým transformačný princíp. Chomského koncepcia sa zvyčajne aj volá *generatívnou a transformačnou*, s dôrazom na druhom atribúte. Podľa nás — najmä vzhľadom na skúsenosti s priamou aplikáciou tejto metódy na slovenský materiál (pripravovaná publ. *The Generative Structure of Slovak Sentence, Adverbials*), pojem generatívnosti sa nám zdá byť nadradený — transformácia je len zložkou pri generovaní vety. Jadro tejto metódy vidíme hlavne v princípe bezprostredných zložiek. Práve tento princíp totiž žiada 1. isté poradie v analýze vzhľadom na hierarchiu analyzovaných prvkov, 2. úplnosť analýzy a v jej rámci 3. uznanie aj tzv. abstraktných, sprostredkujúcich kategórií (akou je napr. i východisková kategória pri generovaní, t. j. *veta — S*). Domnievame sa, že princíp *IC* je v Chomského koncepcii plodnejšie a dôslednejšie využitý ako v teórii, z ktorej ju Ch. prevzal. Sám Ch. hovorí však o tom v recenzovaných prácach málo. Zdôrazňuje tu naopak hlavne transformačnú metódu, hoci neskoršie jej zástoj a význam redukoval a užšie ju včlenil do frázového ukazovateľa medzi základné, tzv. formačné pravidlá.

Málo hovorí Ch. aj o ďalších prvkoch, ktorými podstatne obohatil štruktúrny opis vety: o *rekurzívite* (cyklickom opakovaní) niektorých pravidiel (cyklicky sa zavádza napr. prívlastok do vetnej štruktúry), ďalej o *fakultatívnych* a *alternujúcich* členoch a komponentoch v generatívnych pravidlách a napokon o *obmedzujúcich podmienkach* plynúcich z kontextu pre platnosť istého pravidla. Tieto prvky značne zjemnili štruktúrny opis vety a rozšírili generatívnu kapacitu gramatiky.

So zavedením alternujúcich členov súvisí podľa nás jedna zásadná vec. Ch. ostro odsúdil klasický štrukturalizmus a iné lingvistické smery, pretože uprednostňujú *taxonomický, klasifikačný* prístup k jazykovému materiálu pred vlastným, ozač *štruktúrnym* prístupom. Táto kritika sa nám zdá byť oprávnená len čo do hierarchie obidvoch prístupov. Je pravda aj to, že štrukturalizmus a tradičná lingvistika vôbec dávali prednosť paradigmatickému pohľadu na jazyk — flektívne jazyky, na ktorých rástla európska lingvistika, tu neboli zaiste bez vplyvu. Pritom je paradoxné, že štrukturalizmus sám pojem štruktúry vlastne nechal na okraji svojich záujmov (pojem syntagmy tu neznamenal veľa!). V anglosaskej oblasti, kde chudobná morfológia angličtiny nedávala materiál pre paradigmatickú manipuláciu, bolo prirodzené, že na prvý plán sa dostal syntagmatický, t. j. vlastný štruktúrny aspekt.

Paradigmatický aspekt však nemožno odpísať z jazykovej reality. Potvrdil to nepriamo aj Ch. tým, že zaviedol do formačných pravidiel systémové alternácie, teda paradigmatický moment. Zdá sa ďalej, že ani v otázke slovníka nebude možné ostať pri formulácii, že je to „zásoba“ (je to v podstate provizórny, teoretický „neosvojený“ pojem). Aj slovnú zásobu bude treba paradigmaticky začleniť do štruktúry jazyka (čo sa vlastne prakticky už aj robí).

Je však očividné, že štruktúrny (syntagmatický) aspekt je základný, rámcový aspekt. Predovšetkým v ňom sú stelesnené konštitutívne črty jazyka. Paradigmatický aspekt je len jeho doplnením. Tieto veci sa, mimochodom, v doterajšej generativistickej literatúre ešte výslovne nekonštatovali.

Neodmysliteľnou stránkou generatívnej metódy je symbolická notácia. S tým potom súvisí prax tzv. implicitnej definície pojmov-symbolov ich príslušným umiestnením vo frázovom ukazovateli.

Otázka symbolov, to je podľa nás predovšetkým otázka abstraktnosti, t. j. otázka vybudovania opisu vetnej štruktúry nezávisle od konkrétnej lexikálnej reprezentácie vety. Práve vďaka algebraickej zoznačovacej technike mohol Ch. dobre realizovať svoju

myšlienku o opise vety ako o jej postupnom zobrazovaní na rozličných abstraktných úrovniach.

Až na druhom mieste prichádza pri symbolickej notácii do úvahy otázka exaktnosti (tá je podľa nás možná aj v slovnej formulácii), prehľadnosti a ľahkej manipulovateľnosti s celými vetnými štruktúrami a s ich časťami.

Vcelku majú Chomského štúdie, ktoré na úžitok čs. lingvistickej obce vyšli v českom preklade, propedeutický charakter a nie sú detailným rozvinutím vlastnej generatívnej gramatiky. Pokiaľ sa v nich stretneme s konkrétnou generatívnou a transformačnou analýzou niekoľkých anglických konštrukcií, má výklad vždy skôr ilustratívny než zásadný charakter.

Preto sme nepokladali za potrebné podrobne referovať o náplni knihy, ani sa pridržovať pri problémoch poriadku, v akom v knihe za sebou idú.

Hlavnú váhu vo všetkých štúdiách majú veľmi všeobecné úvahy o matematických a logických predpokladoch metodológie štruktúrneho opisu, ktoré môžu zaujímať skôr matematikov a logikov ako lingvistu. Okrem toho je výklad aj tak vysoko implicitný, jednak samou náplňou, ale i spôsobom podania (nie je to ľahká kniha a nie všetkému sa dá porozumieť). V období, keď u nás ide o prvé kroky s prijímaním tejto koncepcie, na týchto všeobecných otázkach ani tak veľmi nezáleží. Skôr je dôležité pochopiť jadro vlastnej koncepcie. I preto, že v zahraničnej literatúre nenachodíme dost ochoty priblížiť problematiku radovému lingvistovi.

Generatívna koncepcia jazyka je, ako to z toho všetkého vyplýva a ako to môžem potvrdiť aj z vlastných skúseností, pre spomenutú implicitnosť u jej vykladačov pomerne náročná. Jej výklad musí byť preto do istej miery poznačený osobným pochopením problematiky. Nemienim nijako popierať, že aj v tejto recenzii ide o osobnú interpretáciu tejto koncepcie. Zhodnotiť jej objektívny zmysel je podľa mňa úlohou pre budúcnosť, keď bude poruke viac skúseností s jej aplikáciou.

Cheem ešte napokon dodať, že — ako sa domnievam — navzdory jednostranným nárokom a obojstranným pochybnostiam je medzi generatívnou gramatikou a štruktúrnym výskumom možná plodná výmena metodologických skúseností a poznatkov.

F. Miko

PAUL M. POSTAL, *ASPECTS OF PHONOLOGICAL THEORY*. Harper and Row Publishers, New York 1968, str. 326.

Dve veci sú osobitne sympatické na Postalovej práci: 1. Pozitívna premyslená negácia, programové nahmatávanie Achillovej päty bloomfieldovského pozitivistického fyzikalizmu v americkej jazykovede, najdogmatickejšie¹ predstavovaného, najmä v oblasti fonológie, Ch. F. Hockettom.²

¹ Porov. napr. toto Hockettovo konštatovanie v úvode jeho *Kurzu modernej lingvistiky*: „Although I have intended no adherence to any single „school“ of linguistics, the influence of American linguistics, and especially that of Leonard Bloomfield, will be apparent on every page.“ Charles F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, twelfth printing, New York 1967, p. VII.

² Porov. tieto Hockettovo štúdie: *A system of descriptive phonology*, *Language* 18, 1942, 1—21. — *Linguistic elements and their relations*, *Language* 37, 1961, 29—54. — *Sound change*, *Language* 41, 1965, 185—205.

2. Okolnosť, že v základnom ontologickom chápaní jazyka (nie však už v metodologických postupoch) je generatívna škola Chomského, do ktorej sa bojovne zaraďuje aj Postal, ovela bližšie európskemu jazykovednému mysleniu, najmä ideám Saussura a Pražskej školy.

Kto nepozná doterajšie Postalove práce³ a tým ani jeho lingvistické krédo, tomu odporúčame, aby po prečítaní úvodu skočil na chvíľu do druhej polovice knihy, na str. 231—232. Tam stojí napísané:

„This second part of the present monograph is concerned principally with sound change. But it must be understood as part of the controversy between autonomous and systematic phonemics which was primarily at issue in Part I. Even more deeply, however, the second part of the present inquiry must be considered against the background of an older and more basic dispute, namely, that between those who hold that linguistics must necessarily be antimentalistic, positivistic, behavioristic, etc., and those who, like the present author and workers within generative grammar generally, hold that linguistics is inherently a mentalistic discipline.

There are a number of ways to attempt to justify the view that linguistics must be mentalistic. One might, for example, attack the common but seldom defended claim that antimentalism has some justification in terms of the philosophy of science. That is, one could attempt to show that no valid reconstruction of the principles of scientific inquiry generally excludes mentalism. Or one might argue that mentalistic assumptions define a natural, significant field of inquiry in which claims can be justified or overthrown as in other fields, a domain which is large part explicitly recognized and investigated within the ancient disciplines of traditional grammar and rationalistic philosophy. Similarly, one might argue that various antimentalist, behaviorist, and/or extreme positivistic positions lead to empirically absurd and untenable results. All of these modes of argument have in fact been attempted. This has in effect been the burden of much work on the foundations of generative grammar. Cf. especially Chomsky (1964b), (1959), (1965), (1966);⁴ Katz (1964), (to appear)⁵; Postal (to appear a), (to appear b)⁶. More substantively, one might try to show that some well-established domain of linguistic fact and data can only be understood in mentalistic terms.“

V čom je jadro sporu?

Na filozofickej rovine možno ostrú polemiku medzi dvoma základnými tábormi americkej jazykovedy, medzi „starými“ bloomfieldovcami a „mladými“ chomskyovcami charakterizovať skrátene a teda aj zjednodušené takto:

1. Ontologicky ide v spore medzi behavioristami a generatívami o veľmi starý, do

³ P. M. Postal, *Some syntactic rules in Mohawk*. Yale University Doctoral Dissertation, New Haven 1961. — *An integrated theory of linguistic description* (spolu s J. Katzom), Cambridge, MIT Press, 1964 (vyšla v českom preklade). — *Boas and the development of phonology*. International Journal of American Linguistics 30, 1964, 269—280. — *Constituent structure. A study of contemporary models of syntactic description*. Bloomington 1964.

⁴ N. A. Chomsky, *Current Issues in Linguistic Theory*. V knihe J. Fodora a J. Katza *The structure of Language*. New York 1964. — N. A. Chomsky, recenzia práce B. F. Skinnera *Verbal Behavior*, *Language* 35, 1959, 26—58. — N. A. Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, MIT Press, 1965. — N. A. Chomsky, *Cartesian Linguistics*, New York 1966.

⁵ J. Katz, *Mentalism in Linguistics*, *Language* 49, 1964, 124—138. — J. Katz, *The Philosophy of Language*, New York 1966.

⁶ P. M. Postal, recenzia práce R. Dixona, *Linguistic Science and Logic*, *Language* 42, 1966. — P. A. Postal, recenzia práce A. Martineta, *Elements of General Linguistics*, *Foundations of Language* 2.

gréckej klasickej filozofie siahajúci spor medzi ontologickým „materializmom“ a ontologickým „idealizmom“. Podľa bloomfieldovcov je jazyk „fyzikálna hmota“ a vedecké je v jazykovede iba to, čo skúma túto fyzikálnu hmotu. Čo je nad ňou, čo je mimo nej, je aj mimo vedy, je nevedecké. Preto napr. Bloomfield odmietal aj klasicckú saussurovskú antinómiu langue a parole, pretože langue má povahu mentálnu. Naproti tomu chomskyovci tvrdia, že fyzikálna podoba jazyka je iba povrchová, sekundárna, že primárna, základná je existencia jazyka ako sústavy pravidiel vo vedomí jazykového spoločenstva, jazyk je „mentálny stroj“, ktorý dáva život, ktorý generuje vonkajšiu fyzikálnu formu jazyka.

2. Metodologicky možno nazvať spor medzi behavioristami a generatívami sporom medzi extrémnymi indukcionalistami a extrémnymi dedukcionalistami.

Ako súvisí tento základný ontologický a metodologický spor medzi dvoma školami americkej jazykovedy s problematikou fonológie, ktorá je hlavným predmetom Postalovej knihy? Naoko veľmi málo, v skutočnosti veľmi podstatne.

Centrom Postalových úvah je problém, či je správne fonológiu chápať ako úplne autonómnou, od gramatiky a sémantiky nezávislú disciplínu, ako to kategoricky hlásajú distribucionalisti na čele s Hockettom (hlavne ten je terčom Postalovej kritiky), alebo či fonológia, presnejšie povedané fonemika jazyka je iba jednou, od morfeematiky a sémantiky neizolovateľnou časťou celkovej sústavy jazyka, ako tvrdia generatívci. Distribucionalistický pozitivist je totiž zo zásady nútený izolovať fonemiku od morfeematiky a sémantiky, aby nepoškvrnil fyzikálnu podstatu fonemiky mentalizmom morfeematiky a najmä sémantiky. Lebo aj distribucionalistický pozitivist musí schizofrenicky priznať, že morfeematika a sémantika má „aj“ mentálnu povahu. Preto jej skúmanie vylúči z „materialistickej“ jazykovedy ako nevedecké a poprie vzťahy medzi fonemikou jazyka na jednej strane a morfeematikou i sémantikou jazyka na druhej strane.

V prvej časti knihy (3—228) preberá Postal problematiku synchronnej, systematickej fonológie. Už názvy oddielov a kapitol svedčia o polemickom charaktere knihy. Prvý oddiel sa nazýva *Falošné argumenty pre autonómnosť fonológie*, druhý *Reálne argumenty proti autonómnosti fonológie*. Pravda, ak autor pomenuje názory druhej strany ako falošné a názory svoje a svojej školy ako názory reálne, neznamená to ešte, že v skutočnosti aj tak je. Aspoň nie vo všetkých prípadoch.

Pre mňa osobne je oveľa prijateľnejšia druhá časť knihy *On the Mentalistic Character of So-called Sound Change* (229—314), a to v základnej koncepcii, menej už v spôsobe argumentácie. V skratke možno ideovú niť tejto druhej časti knihy vyjadriť takto: Ak je fonemika v synchronnej štruktúre jazyka determinovaná morfeematikou a sémantikou, nemôže to byť ináč ani v diachronii jazyka. Zmeny vo vývine zvukovej roviny jazyka nemožno plne uchopiť a vysvetliť len a len z foneticko-fonematických vlastností jazyka v danej dobe, bez ohľadu na tvarovú a obsahovú rovinu jazyka. Postal dokazuje túto axiómu na príklade z irokánskych jazykov mohawk a oneida.

Dve veci sú málo sympatické na Postalovej práci:

1. Precíznosť formulovania, striktnosť argumentácie nie je jeho silnou stránkou. Oveľa viacej tvrdí než dokazuje. Je viacej literárny než scientistickej koncízny. A to je chyba, pretože tým dáva zbraň do rúk svojim súperom. Behavioristickí pozitivist majú totiž jasne definované axiómy a termíny, s ktorými potom hrajú presnú vedeckú hru na spôsob presnej šachovej partie. Postalovi presnosť šachovej partie chýba.

2. Ontologická koncepcia jazyka v poňatí generatívov, ako sme povedali na začiatku, je svojím mentalizmom blízka európskemu lingvistickému mysleniu. Rozhodne bližšia než bloomfieldovskému pozitivismu. Táto príbuznosť by si žiadala, aby Postal narábal viacej s európskou jazykovednou literatúrou. Ťažko napr. pochopiť, prečo sa pri úvahách

o povahe hláskových zmien nespomína Jakobsonova štúdia, ktorou začínal svoje pôsobenie v Pražskom lingvistiickom krúžku. Bola totiž uverejnená v Slove a slovesnosti a je aj v prvom zväzku Jakobsonových *Selected Writings*. Jakobson nazýval teleologizmom v podstate to, čo nazýva Postal determináciou fonemiky morfeumatikou a sémantikou. Alebo chcú generatívci nadväzovať na behavioristov aspoň v tom, že európsku lingvistiku buď popierajú, alebo sa tvária, že jej niet?

Š. Ondruš

G. V. KOLŠANSKIĬ. *LOGIKA I STRUKTURA JAZYKA*, Moskva 1965, 239 s.

Autor knihy vychádza z predpokladu, že slovo a vetu musíme nevyhnutne skúmať z hľadiska lingvistiicko-logického, pretože sa stretávajú na hranici oboch disciplín. Preto základnú dominantu celej práce tvorí súvzťažnosť logických kategórií myslenia s formálnou štruktúrou jazyka.

V Úvode sa krátko a kriticky prehodnocuje doterajšia literatúra predmetu, ktorú reprezentujú jednotlivé logické, resp. lingvistické smery. Tak napr. uvádza autor na správnu mieru metafyzický logicizmus K. F. Beekera, ktorý stotožňuje logické a gramatické kategórie. Podobne sa stavia k F. Mauthnerovi, ktorý vychádza z kantovskej filozofie a pripisuje jazyku a mysleniu výlučne subjektívny charakter, pričom ich považuje za identické. Paralelne a v protiklade s logicizmom analyzuje autor psychologizmus ako druhý extrémny smer v jazykovede, predstavovaný H. Paulom, H. Steinthalom. v Rusku Fortunatovom, Potebňom a i. Filozofický základ tohto smeru v jazykovede predstavovala Humboldtova filozofia, pretože ona rozvinula teóriu „psychologizácie jazyka“. Psychológovia dokazovali, že každý jazyk sa podriada svojej osobitnej logike, ktorou možno vysvetliť všetky jazykové javy, a teda nie logikou ľudského myslenia. Ďalej dôvodili, že štruktúra jazykov nezávisí od logických vzťahov pojmov, ani od reálnych vzťahov predmetov, ale od individuálnych predstáv jedných i druhých. Takto v protiklade k Mauthnerovej teórii upadli do druhého extrému, pretože odtrhli jazyk od myslenia. Z tejto dilemy sa snažil vyvieť jazyk dánsky lingvista O. Jespersen, ktorý vyriešil problém vlastne kompromisom, pretože na jednej strane zdôraznil individuálnu psychiku človeka a na druhej zas prízvukoval logiku živého jazyka. Napriek tomuto kompromisu Jespersenovo učenie sa do značnej miery pričínilo o vyriešenie problematiky medzi logikou a gramatikou. Potom autor vyzdvihuje zásluhy A. Šachmatova, najmä v teoretickom rozpracovaní syntaxe. Ďalej spomína dvojstrannú teóriu A. Séchéhaya, kolísajúcu medzi objektívnou logikou a subjektívnymi zákonmi rozumu i jazyka. Pozastavuje sa pri devíze Ch. Serrusa, že gramatika je predovšetkým „poriadok v jazyku“ a že jazyk vyjadruje logické myslenie, pričom gramatika má pragmatický cieľ a jazyk tomuto cieľu podriada svoju logiku. Nakoniec registruje teoretické postuláty F. Brentana i G. Millera a zdôrazňuje materialistické riešenie problému ako vzťahu obsahu a vyjadrenia v jazyku, najadekvátnejšieho štruktúre jazyka.

V I. kapitole (*Metodologické základy problému „logika a gramatika“*) sa rozoberá najprv dialektický vzťah jazyka a myslenia v intenciách marxistickej filozofie. Osobitná pozornosť sa venuje princípu „jazykovej relatívnosti“ E. Sapira, podľa ktorého „reálny svet sa tvorí do značnej miery podľa jazykových noriem danej spoločenskej skupiny, ktoré predpokladajú istú formu vyjadrenia“ (34). Tento princíp postuloval Sapirov žiak B. Whorf, ktorý ho kategoricky uzatvára v tom zmysle, že jazyky sa nepodriaďujú akejkolvek logike udalostí, ale naopak — samy udalosti sa kvalifikujú gramatickými kategóriami. Časť tejto kapitoly venuje autor logickým osobitnostiam prirodzených

a formalizovaných jazykov, medzi ktorými vidí podstatné rozdiely v špecifčnosti ich pôvodu, ako aj vo funkcii. Ako je známe, problém logiky a jazyka skúmaného na pláne výstavby formálneho jazyka sa vynoril v probléme logickej syntaxe, inklinujúcej do sféry matematickej logiky. Ďalej v osobitnom paragrafe tejto kapitoly sa rozoberajú úlohy logickej analýzy jazyka, najmä jednota logickej štruktúry myslenia a gramatickej stavby jazyka, ako aj nevyhnutnosť výskumu štruktúry jazyka v jeho formálnej a obsahovej časti.

V II. kapitole (*Podstata súdu a vety*) sa analyzuje a porovnáva stavba súdu a vety, pričom sa autorovi subjektívno-predikatívna štruktúra súdu v podstate kryje so štruktúrou vety napriek tomu, že nemožno hovoriť o ich identickej hodnote (gramatické formy vetných členov nie sú totožné s logickými členmi súdu). Zaiste i naďalej bude platit téza, že súd vo všeobecnosti ostane nevyhnutnou charakteristikou myslenia a takisto aj veta vždy bude tvoriť základ gramatickej štruktúry jazyka. Pri vymedzení vzťahov súdu a štruktúry vetných členov osobitná pozornosť sa venuje pojmom predikatívnosť — atributívnosť. Atributívne vzťahy medzi vetnými členmi sa integrujú v subordinatívnych pojmoch, a to v určenom a určujúcom. Iba predikatívny vzťah — ako jediný vzťah vo vete je schopný vytvárať vzťahovú ukončenosť prvkov v rečovej komunikácii.

V III. kapitole (*Vyjadrenie súdu a vety*) sa hovorí o jazykových formách vyjadrenia súdu vo vete, osobitne o členoch súdu i hlavných členoch vety (o kategórii subjektu a predikátu), ďalej o syntaktickej štruktúre vety (logicko-gramatickej štruktúre jednoduchej vety, ako aj o logických vzťahoch v zloženom súvetí). Pretože syntaktická štruktúra vety sa člení na súvzťažné časti, ktoré vyjadrujú jazykovú stavbu myšlienky, domnievame sa, že v kontexte neexistujú dve vety v jednej, ale v rámci vety sa môžu realizovať isté transformačné postupy syntaktických štruktúr.

V poslednej, IV. kapitole (*Štruktúra vety v logicko-sémantickom aspekte*) sa najprv vykladajú príznaky gramatickej a logickej správnosti vety a ďalej logický invariant pri transformácii vety. Teoretické princípy transformačnej gramatiky sa podávajú v zhode s chápaním generatívnych modelov N. Chomského a Z. Harrisa, rozpracovaných ďalej I. I. Revzinom a S. K. Šaumianom. Transformácia sa tu chápe ako stanovenie invariantného vzťahu medzi komplexami *A* a *B*, pri ktorom komplex *B* sa pokladá za odvodený od komplexu *A* (pravda, pri dodržaní určitých podmienok). Autor zdôrazňuje v samotnej podstate transformácie najmä logicko-sémantický aspekt („sémantika čím ďalej, tým hlbšie preniká jazyk“ — N. Chomský), pretože existuje možnosť, pri ktorej dve frázy majú jeden význam, ak sa jedna z nich regulárne transformuje do druhej. Transformačná analýza je teda tesne spojená s analýzou sémantickej a syntaktickej štruktúry vety a jej objektívna hodnota v značnej miere závisí od toho, nakoľko primerane vysvetlí jestvujúce vzťahy vo vete, a to syntaktické, logické i sémantické.

Nehľadiac na to, že otázky vzájomného vzťahu, nerozlučnej jednoty jazyka a myslenia zaberajú značné miesto ako v lingvistike, tak aj v logike, predsa sa im doteraz venovalo na oboch stranách pomerne málo špeciálnych prác. Túto medzeru čiastočne vyplnila Kolšanského práca, ktorou autor jednoznačne dokázal súvislosť medzi logikou a jazykovedou. Výklad vnútornej jednoty logických a jazykových kategórií, tak ako ich podáva autor, vytvoril seriózne predpoklady pre ďalšiu hlbokú analýzu vzťahov medzi logikou a gramatikou. Správne napr. autor narába aj z filozofického hľadiska s pojmom štruktúry v gramaticko-sémantickom systéme jazyka, ktorý mu v aplikácii vyjadruje jednotu zákonitých vzťahov, funkcií, kauzálnych a dialektických súvislostí javov, jednotu ich vnútornej diferenciacie. Veď v modernej vede na rozdiel od starších morfológických deskripcií sa stále viac uplatňuje funkčný prístup, napr. pri vysvetľovaní syntaktických štruktúr. Lebo špecifické vlastnosti jednotlivých zložiek určitého celku sa prejavujú

predovšetkým v ich funkčnom vzťahu k príslušnej štruktúre. Potom je evidentné, že funkcie všetkých zložiek alebo prvkov štruktúry sa vzájomne podmieňujú a ovplyvňujú. Takto nastolenou problematikou Kolšanského kniha *Logika a štruktúra jazyka* je významným prínosom nielen v jazykovednej literatúre, ale svojou aktuálnosťou témy a hlavne novátorskou metodológiou pri súčasnej integrácii vied môže slúžiť za vzor aj iným vedným disciplinám.

J. Matejčík

ROBERT J. SCHOLLES, *PHONOTACTIC GRAMMATICALITY*. The Hague, Mouton et Co., 1966, 117 strán.

Cieľom tejto zaujímavej a podnetnej štúdie je určiť alebo zmerať stupeň gramatickosti konsonantických spojení (trsov). Materiálom na ilustráciu sú iniciálne dvojtrsy americkej angličtiny. Gramatickosť sa tu chápe ako väčšia či menšia zhoda s nejakými pravidlami. Autor tu uvádza dve závažné myšlienky, ktoré však explicitne nevyslovuje: 1. Merateľnosť gramatickosti; zatiaľ sice len vo fonológii, ale podstatné je, že sa tento pojem v spojení s gramatikou objavil. 2. Gramatickosť nie je dichotomická vlastnosť s dvoma pólmi (gramatický : negramatický), ale je merateľná minimálne na ordinálnej škále, čo sa celkom odlišuje od tradičných predstáv o gramatike; typ škály je závislý od toho, ktoré kritérium používame.

Popri svojej vlastnej teórii, ktorú autor vykladá na konci, dáva prehľad kritérií, ktoré by mohli prísť do úvahy pre meranie gramatickosti trsov. Sú to *a)* intuícia informanta, *b)* zákon sonórnosti (Yasui, Zabrocki), *c)* historické aspekty, *d)* frekvencia výskytu konsonantov (nie trsov!), *e)* Hultzémova teória protikladu fortis : lenis, *f)* teória dištingtívnych vlastností, *g)* Saportova teória rozdielu dištingtívnych vlastností, *h)* Petersonov a Hararyho fonetický rozdiel, *i)* teória bludiska, *j)* Yasuiho teória vyplývajúca z Millerových a Saportových objavov, *k)* Chomského generatívny model.

V svojej vlastnej teórii kombinuje autor jakobsonovské opozície (s istými úpravami) a Chomského prepisovacie pravidlá. Keďže existujú alternatívne riešenia, kritériom pre prijatie niektorého variantu je 1. realizovateľnosť trsu, 2. jednoduchosť množiny prepisovacích pravidiel, 3. zhoda teoretických výsledkov s intuíciou. Určenie gramatickosti má byť nejako v zhode s fonetickými faktami. Trs sa priradí k niektorému stupňu gramatickosti a čím je stupeň „gramatickejší“, tým viac trsov by malo byť v ňom realizovaných. Teória je konštruovaná tak, aby sa dala rozšíriť aj na prípadné ďalšie konsonanty, ktoré do jazyka môžu pribudnúť, a aj na dlhšie trsy. Výsledok pre iniciálne dvojtrsy americkej angličtiny uvádza autor pomocou veľmi jednoduchého a názorného náčrtu.

Teória je vhodná nielen na opísanie jazyka, ale aj na typologické porovnávanie, ak sa urobia určité adaptácie. Treba podotknúť, že gramatickosť trsov sa dá merať rozličnými spôsobmi, pričom nemožno vždy hovoriť o lepšom alebo o horšom spôsobe, ale o „miere gramatickosti z daného hľadiska“. Konsonantické spojenia majú veľký počet vlastností, z ktorých zatiaľ poznáme len tie najočividnejšie. Kniha svedčí o skutočnosti, že sa pri meraní jazykových javov preniká rýchlo do čoraz abstraktnejších oblastí, pričom sa výdatne využívajú najnovšie výsledky kvalitatívnej jazykovedy.

G. Altmann

Hlavným cieľom nového zborníka (vedeckí redaktori L. Doležel, P. Sgall, M. Těšitelová, J. Vachek) je informovať najmä zahraničných jazykovedcov o úrovni a výsledkoch matematickej lingvistiky v Československu (príspevky sú publikované len v angličtine a v ruštine). V kvantitatívnej lingvistike môžeme nadväzovať — i keď diferencovane — na výsledky Pražskej školy, no v zostávajúcich dvoch oblastiach (algebraická lingvistika a strojový preklad) sa usilujeme kriticky prebrať a hodnotiť metódy sovietskych a amerických jazykovedcov.

Tematicky sú príspevky rozdelené do troch skupín: 1. kvantitatívna analýza jazykových prvkov, 2. algebraický opis jazykového systému, 3. teória strojového prekladu. (Domáce korene sa prejavili v tom, že skoro polovica príspevkov je práve z kvantitatívnej lingvistiky.) No i tak sa jednotlivé príspevky značne odlišujú: väčšina z nich rieši jednotlivosti, menej prác je zacielených všeobecne. Odchodnosť vidno aj v metódach (autormi príspevkov sú popri jazykovedcoch aj viacerí matematici). Pretože v oboch zväzkoch (označujeme ich stručne I, II) je spolu 37 príspevkov, môžeme na tomto mieste podať iba stručnú informáciu.

Prvý príspevek je od nestora Pražskej školy B. Trnku (I, 11—16). Všíma si distribúciu dlhých vokálov a ich frekvenciu v češtine. Kvantita samohlások je v úzkom spojení s morfológickou modifikáciou slova, t. j. s jeho derivačnými a flektívnymi exponentmi. Distribúcia českých samohlások závisí od morfológickej štruktúry slov a je výsledkom striedania krátkych a dlhých slabík. J. Krámský (I, 17—31) skúma výskyt samohláskových foném v 29 jazykoch, ktoré majú rovnaký (trojuholníkový) fonologický systém. L. Doležel a J. Průcha (I, 33—43) na základe hodnôt korelačných koeficientov relatívnej frekvencie grafém a ich valencie a relatívnej frekvencie grafém a entropie ich valenčného pola si postavili hypotézu: kombinatórne možnosti (funkčné zataženie) grafém v spisovnej češtine v podstate závisia od frekvencie grafém. Ak by sa táto hypotéza dokázala aj v iných jazykoch, potom by spomínaná závislosť bola základným štatistickým zákonom spájania foném.

Slovenská jazykoveda je zastúpená troma príspevkami. J. Horecký (I, 45—50) hodnotí distribučné závislosti medzi fonémami v konečných schémach pomocou miery neurčitosti alebo variety, ktorá je vyjadrená entropiou. Aj v trojčlenných skupinách spoluhlások na začiatku slova máme koncéné schémy: základný člen je prostredná spoluhláska, naľavo vznikne schéma *A*, napravo *B*. Spojenie medzi spoluhláskami na 1. a 2. mieste je tesnejšie ako na 2. a 3. mieste (v slovenčine je najtesnejšie spojené *v*, najvoľnejšie *s*). V druhej štúdii (II, 9—17) autor zobrazuje štruktúrne vzťahy medzi morfémami pomocou teórie grafov (morfémy = vrcholy). Graf má niekoľko číselných charakteristik: počet dráh (*G*), počet vrcholov (*V*) a počet ramien (*H*). Na základe ich porovnávania sa dá vyčísliť miera využitia jednotlivých morfém. Takto môžeme hodnotiť napríklad jednotlivé obdobia spisovného jazyka alebo porovnávať príbuzné jazyky. K. Buzássyová (I, 51—64) skúma dvojkombinácie foném v slovenčine na syntagmatickej osi aplikovaním fonologického modelu F. Hararyho a H. H. Paperera. Distribúcia foném je určená číselne vyjadreným stupňom vlastností (kompletnosť, symetria, asymetria, reflexívnosť, ireflexívnosť, tranzitívnosť), ktoré charakterizujú vzťahy medzi fonémami vytvárajúcimi usporiadané dvojice.

M. Těšitelová (I, 65—80) aplikuje štatistické metódy na morfológiu. Všíma si miesto homonymných substantívnych tvarov (dat. a lok. v ruštine). Homonymné tvary

sú zväčša alebo celkom determinované slovami bezprostredne predchádzajúcimi alebo nasledujúcimi. Jednoznačné chápanie homonymných tvarov substantíva vo vete celkom závisí od slovesa, alebo je dané bezprostredne predchádzajúcimi alebo nasledujúcimi slovami v spojení so slovesom. V druhom príspevku (II, 121—139) autorka študuje úlohu substantív (frekvencia substantívnych tvarov, frekvencia rozličných substantív, sémantická kvantifikácia substantív).

Psycholingvistiku reprezentujú dve práce J. Průchu (I, 93—104; II, 65—76). V prvej štúdií ukazuje na podmienenú pravdepodobnosť obmedzení, ktoré majú vplyv na výber sémantických jednotiek v kontextov rozličnej dĺžky. V druhej štúdií v rámci kontextových obmedzení a akumulácie kontextovej informácie skúma frekvenciu distribúcie slovných druhov v troch výberoch textov s rovnakou dĺžkou. S psycholingvistickými testami pracuje aj K. Pala (I, 81—92) pri zaujímavom rozvíjaní teórie aktuálneho členenia vety (AČ). Navrhuje skúmať vzťahy medzi komponentmi AČ a vetnými členmi na jednej strane a syntakticko-sémantickými triedami slov na druhej strane. V druhej štúdií (II, 51—64) si všima slovosled z hľadiska výskytu vetných členov a jeho vzťah ku komponentom AČ (základ, prechod, jadro). Táto závislosť má štatistický charakter — jednotlivé vetné členy sa priradujú ku komponentom AČ s istou pravdepodobnosťou. Identifikáciu komponentov AČ sa doteraz nepodarilo formalizovať (tzv. sémantická informácia sa nedá určiť explicitne). Slovosled na syntaktickej rovine skúma L. Uhlířová (II, 37—49). Konkrétne to, ako sa syntaktický vzťah medzi predikátom (určité sloveso) a priamym objektom transformuje do lineárnych tvarov.

M. Kōnigová má tu dve práce. V prvom príspevku (I, 113—121) sa zaoberá štatistickým výberom jazykového materiálu, v druhom (II, 141—153) zasa ukazuje zaujímavé meranie závislostí jazykových prvkov (napr. závislosť medzi slovným tvarom a jeho syntaktickou funkciou). Všeobecné zacielenie má aj práca J. Krausa a J. Poláka (II, 155—171) o textových faktoroch a charakteristikách.

Kým v prvom zväzku je väčšina kvantitatívnych prác venovaná problémom fonológie, v druhom prevažuje štatistické skúmanie slovosledu, štýlu a verša. Nájde sa aj príspevok (L. Dušková a V. Urbanová II, 19—36) skúmajúci frekvenciu časov v angličtine a ich aplikáciu na vyučovanie angličtiny. J. Kraus a P. Vašák (II, 77—88) v typologickej práci sledujú vnútornú diferenciaciu textov špeciálneho štýlu (normatívnosť, direktívnosť, inštruktívnosť). J. Krámský (II, 89—95) štatisticky zisťuje výskyt člena v angličtine (pokladá ho v germánskych jazykoch za základný stylistický faktor). L. Doležel (II, 97—104) vydeľuje v básnickom jazyku (protiklad: communicative — poetic) dve osi: *S*-jazyk (stereotyped) a *F*-jazyk (foregrounding = aktualizácia) a prichádza k pojmu tzv. elasticosti jazyka — po období *S*-jazyka príde obdobie *F*-jazyka, striedajú sa. Doterajšie štúdie opisovali básnický jazyk jednostranne, pretože opisovali len istý typ jazyka a nerátali s jeho elasticosťou. Okrem tejto veľmi podnetnej Doleželovej štúdie nájdeme tu prácu skúmajúcu verš, a to kvantitatívnu analýzu rýmu v kazaštine a ruštine (L. Hřebíček, II, 105—111). Pravdepodobnostný model českého verša podľa teórie A. N. Kolgomorova a jeho školy vypracovali M. Červenka a K. Šgallová (II, 105—120).

Aj keď sa algebraickou lingvistikou zaoberá menej jazykovedcov, resp. matematikov, ich práce sú veľmi pozoruhodné. M. Novotný (I, 125—140) zahrňuje pojmy a hypotézy niektorých bádateľov (Kulagina, Uspenskij, Marcus) do všeobecnej algebraickej teórie tzv. *R*-systémov. Jazyky generované istým typom nekompletného Markovovho algoritmu (tzv. quasialgoritmu) sú predmetom štúdie K. Čulíka (I, 141—146). V druhej štúdií (II, 245—259) rieši problém strojového prekladu a spojitosť medzi frázami. L. Nebeský (I, 147—154) opisuje formálnu gramatiku, ktorá sa líši od frázovej gramatiky Chomského,

ako aj od závislostnej gramatiky Gaifmanovej. V druhej práci (II, 179—185) pri chápaní kontextu vychádza z analytického modelu Kulaginovej (Dobrušin a Marcus chápu kontext ináč). P. Novák (I, 155—157) v metodologickej poznámke píše o aplikácii matematických modelov v jazykovede. Niektoré problémy slovosledu v kategoriálnej gramatike (Bar-Hillel, Lambek) a transformačnej gramatike (Chomsky, Lees) zhrňuje L. Uhlířová (I, 159—166). Jedno z riešení: pokladať členenie na tému-rému za hlavného činiteľa. Potom počet variantov je určený počtom jednotiek slovosledu vo vete a vyčíslením všetkých kontextových typov, v ktorých sa môže daná štruktúra vyskytovať. J. Jelínek (I, 167—182) predkladá metódu na analyzovanie konštruktov. V prirodzených jazykoch existujú paradigmatické štruktúry, ktoré vyjadrujú predikáciu na odchodnom stupni explicity. Trieda konštruktov v jazyku je definovaná ako množina konštruktov „depredikovaných“ (depredicated) na tom istom stupni.

Tretia tematická oblasť — teória strojového prekladu (SP) je bohatšie zastúpená v prvom zväzku (v druhom sa už ani osobitne nevydeľuje). D. Konečná, P. Novák a P. Sgall (I, 185—194) hľadajú pravidlá a podmienky, ako priradovať danú formu k danému významu. P. Piřha (I, 195—217) rieši problém priradovacích spojok pri SP. Tu sa jasne ukazuje dôležitosť dôkladnej analýzy (tradičnej) pred začatím formalizovaného opisu jazyka. J. Panevová (I, 219—239) analyzuje všetky typy nezhodného prívlastku v češtine z hľadiska SP. V druhom zväzku v zaujímavej štúdii (II, 227—244) ilustruje chápanie gramatickej synonymie v rámci generatívneho opisu češtiny (podľa P. Sgalla). N. Savický (II, 175—178) sa skepticky díva na úplný opis jazyka pri SP. O. Sechser (II, 187—201) vo veľmi zaujímavej štúdii rieši pomocou matic ťažkosti pri delení slov na morfémy; ťažkosti nám signalizujú, že niektoré slová obsahujú nadbytočné morfémy. Pracuje s rovinou segmentov (formálnych a významových) a s rovinou jednotiek. Treba rozlišovať formu a jej reprezentáciu. Morfémy potom určuje na základe známeho sémantického systému a známej množiny reprezentácií jednotlivých slov. Dynamickosť morfológie spočíva v tom, ako bude nová nezávislá formálna jednotka (alebo jej reprezentácia) interpretovaná pomocou významových jednotiek alebo významových segmentov. Napokon P. Sgall (II, 203—225) funkčnú vetnú perspektívu (FVP) navrhuje chápať ako generatívnu zložku pri viacvrstvovom (multilevel) opise jazyka. (Na úrovni gramatiky pracovať s vetou, v jazykovom systéme s FVP a v texte s výpovedou.)

Takéto množstvo príspevkov má jednu výhodu: vidíme stav a výsledky matematickej lingvistiky u nás v priereze. Keďže väčšina autorov patrí k mladšej generácii, ostáva nám veriť, že nový zborník má pred sebou dlhú a perspektívnu budúcnosť.

J. Bosák

KONFERENCIJA PO PROBLEMAM IZUČENIJA UNIVERSALNYCH SVOJSTV JAZYKOV. Tezisy dokladov. Nauka, Moskva 1966. 120 str.

Tento zborník vydalo Oddelenie jazykov Inštitútu národov Ázie AN ZSSR v obmedzenom náklade štyristo výtlačkov. Mnohé materiály by bolo potrebné sprístupniť aj širšiemu kruhu čitateľov, lebo publikácia obsahuje viacero zaujímavých a myšlienkovito pozoruhodných príspevkov. Všetkých referátov je tridsaťdeväť a v tejto recenzii si všimneme najmä tie, ktoré sa zapodievať teoretickými otázkami typológie a výskumom univerzálií, ďalej tie, ktoré novo a ucelene formulujú niektoré staršie myšlienky, ako i tie, ktoré obohacujú metodológiu typologického výskumu. Dá sa predpokladať, že záujem sovietskych lingvistov o jazykové univerzálie podnietil výskum tejto problematiky v USA,

i keď tu nemožno hovoriť o priamom metodologickom vplyve, až na niektoré prípady. Napr. B. A. Uspenskij v štúdiu *Niektoré hypotetické univerzálie z oblasti gramatiky* (str. 86—93) formuluje viacero implikatívnych univerzálií takým istým spôsobom, aký nachádzame u Greenberga. Sympatické je, že vysvetlenie univerzálií sa nehľadá len v jazyku samom, ale aj vo fyziologických, psychologických a komunikatívnych predpokladoch, ktoré sú nakoniec spoločné všetkým ľuďom bez ohľadu na to, akým jazykom hovoria.

Takýto širší prístup nachádzame aj v štúdiu V. M. Andriuščenko *O univerzálnom kvantitatívnom vzťahu medzi jazykovými jednotkami rozličných rovín* (str. 6—8). Autor vychádza z textu a preto vzťah, ktorý si všima, je štatistickej povahy. Zistil, že počet foném F , počet morf M , počet plnovýznamových slov P , počet syntagiem S a počet viet V obsiahnutých v dostatočne dlhých textoch tvorí približne klesajúcu geometrickú postupnosť so základom a , teda:

$$F \quad M \quad P \quad S \quad V \\ F \quad a^{-1} \quad a^{-2} \quad a^{-3} \quad a^{-4}$$

Ak teda vezmeme za základnú jednotku každej roviny fonému a budeme merať dĺžku všetkých zvolených jednotiek vo fonémach, potom dostaneme priemernú dĺžku jednotky každej roviny, a to v takejto postupnosti: $\bar{F} \quad \bar{M} \quad \bar{P} \quad \bar{S} \quad \bar{V}$

$$a^0 \quad a^1 \quad a^2 \quad a^3 \quad a^4$$

Andriuščenko poukazuje na to, že základ a sa v mnohých jazykoch veľmi približuje k číslu $e = 2.718$, takže sa priemerná dĺžka jednotiek (vo fonémach) rovná

$$\bar{F} \quad \bar{M} \quad \bar{P} \quad \bar{S} \quad \bar{V} \\ 1 \quad 2.7 \quad 7.4 \quad 20 \quad 55$$

Ak chceme dostať a s presnosťou na ± 0.01 , musíme analyzovať v skúmanom jazyku okolo 100 viet. Autor navrhuje aj interpretácie tohto zaujímavého vzťahu. Buď ide o kódovací model v jazyku, fungujúci na základe neprestajného prekódovania jednotiek nižšej roviny na jednotky vyššej roviny, alebo táto zákonitosť odráža mechanizmus spätnej väzby, ktorý reguluje priemernú dĺžku výpovedí. Pravda, každému, kto by sa pokúsil overiť si tento vzťah na konkrétnych jazykoch, spôsobí isté ťažkosti tá skutočnosť, že nevieme, ako autor definoval niektoré jednotky (berie sa napr. ako veta jedna predikácia alebo celé súvetie?), a ďalej nie je isté, či musia byť všetky jednotky ekvivalentné vo všetkých jazykoch (ide tu hlavne o vzájomný pomer morfy, slova a syntagmy).

Iný zaujímavý problém nadhadzuje J. V. Vannikov v práci *Systém časových významov ako sémantická univerzália* (str. 9—13). Podľa Vannikova tvoria zrejme podklad mnohých jazykových univerzálií akési významové priestory, ktoré nevyhnutne nachádzajú odraz v gramatike rozličných jazykov, a to v podobe rozličných sémantických systémov, uzavretých alebo otvorených. Časovú sústavu môžeme charakterizovať ako uzavretý deduktívny univerzálny systém. Zatiaľ čo vid podáva kvalitatívnu charakteristiku procesu, gramatický čas lokalizuje proces na časovej škále. Jestvujú dve časové škály, subjektívna — keď sa proces usúvzťažňuje s momentom reči (absolútny čas) a objektívna — keď sa proces usúvzťažňuje s iným procesom (relatívny čas). Systémy absolútneho a relatívneho času sa navzájom prekrývajú a vytvárajú jednotný, všeobecný, univerzálny systém. Dá sa znázorniť štvorcovou maticou 3×3 . Často sa vyskytuje synkretizmus s vidovými významami a mnohovýznamovosť. Navrhovaná matica sa dá veľmi dobre využiť na typologickú klasifikáciu jazykov.

J. F. Vardul sa v štúdiu *K otázke o ponímaní univerzálie v jazykovej typológii* (str. 13—18) zaoberá univerzáliami z teoretického hľadiska. Upozorňuje na dve definície univerzálií. Podľa Hocketta, Skaličku a niektorých iných lingvistov sú univerzálie vlast-

nosti, ktoré sa vyskytujú vo všetkých jazykoch. Naproti tomu v Memorande Greenberga, Osgooda a Jenkinsona sa vyhlasujú za univerzálne také výpovede o jazyku, ktoré majú tvar „(x) x L ...“. Autor fakticky spája obidve poňatia a hovorí o troch typoch univerzálií: (a) o neohraničených univerzáliách, (b) o implikatívnych univerzáliách, (c) o disjunktných univerzáliách. Vardul definuje lingvistické univerzálne ako fakty abstraktných jazykových štruktúr. To je pochopiteľné, lebo si vieme predstaviť aj iné jazyky, ako tie, ktoré práve jestvujú. S takýmto postojom logicky súvisí aj definícia predmetu typológie ako množiny principiálne možných abstraktných jazykových štruktúr. Z tohto stanoviska vyplýva tiež, že univerzálne nemožno deliť na synchronické a diachronické, lebo všetky sú achronické. Miesto o diachrónii sa tu dá hovoriť o usporiadanosti množiny. Vardul neuznáva štatistické univerzálne za univerzálne, ale nevyjadruje sa v tomto ohľade dosť presne. Treba tu rozlišovať dve veci. Javy, ktoré sa vyskytujú vo väčšine jazykov, ale nie vo všetkých, iste nemožno pokladať za univerzálne. Zato však jestvujú v jazyku popri zákonitostiach platiacich stopercentne (a takých je menšina) aj zákonitosti platiace s istou pravdepodobnosťou, podstatne vyššou ako 0,5, ale jednako nedosahujúcou 1. Aj takéto vzťahy, ak jestvujú vo všetkých jazykoch, treba pokladať za univerzálne, konkrétne za štatistické univerzálne.

J. J. Glazov sa vo svojom príspevku zaoberá morfonologickými alternáciami (*K morfonologickým univerzáliám*, str. 24–25). Do istej miery hovorí o známych faktoch. Medzi také patrí napríklad skutočnosť, že fonematické zloženie nekoreňových morfém sa odlišuje od koreňových morfém nielen výberom foném, ale aj dĺžkou. Inventár foném v nekoreňových morfémach je podstatne chudobnejší a tieto morfémy sú aj kratšie ako koreňové morfémy. V ďalšom postuluje Glazov niekoľko morfonologických univerzálií, napr.: Ak sa vyskytujú alternácie v koreňových morfémach, vyskytujú sa aj v nekoreňových, nie však opačne. Glazov tvrdí tiež, že nejestvujú jazyky bez morfematických alternácií.

Z iného hľadiska posudzuje univerzálne B. A. Zacharjin (*O univerzálnosti jednej univerzálie*, str. 31–33). Poriadok možno chápať ako chaos, na ktorý pôsobia isté reštrikcie. V tomto svetle treba chápať jazykové univerzálne ako reštrikcie všeobecného charakteru, ktoré pôsobia na jazyk ako na systém ľudskej komunikácie.

V referáte *O možnom prístupe k typologickému výskumu pozičných vlastností jazykov* (od B. M. Lejkinovej, V. Maza, T. N. Nikitinovej a M. J. Otkupščikovovej, str. 39–41) sa poukazuje na potrebu zahrnúť do typologického výskumu aj slovosled. Autori upozorňujú na to, že Tesničerova pozičná typológia je v podstate kvalitatívna a nestačí, pretože nie je dost' jemná. Tu treba upozorniť, že hlavne pri slovoslede je dôležitejšie zisťovať frekvencie jednotlivých typov ako obmedziť sa len na ich výpočet, pretože typy slovosledov sú pomerne málo početné.

G. P. Meľnikov (*Jazyk ako systém a jazykové univerzálne*, str. 42–45) posudzuje jazyk ako systém, pozostávajúci z inventára prvkov, ale i zo vzťahov medzi prvkami (= štruktúra). Jazykové univerzálne vykladá potom ako priame dôsledky systémovosti jazyka.

Na psychologické faktory upozorňuje V. A. Moskovič v práci *K otázke o hraniciach zložitosti štruktúry jednotiek jazyka* (str. 49–51). Moskovič rozlišuje priemerné a maximálne hranice zložitosti jazykových štruktúr. Tieto hranice sú závislé na schopnostiach ľudskej pamäti pri generovaní a prijímaní komunikácií. Počet morfém v slove označuje autor ako hĺbku slova, počet slabík ako dĺžku slova. Priemerná hĺbka slova sa pohybuje medzi jednou až štyrmi morfémami (priemer = 2,5 morfémy), priemerná dĺžka medzi dvoma až tromi slabikami (priemer = 2,5 slabiky). Maximálna hĺbka slova sa pohybuje v intervale od piatich do desiatich morfém, jeho maximálna dĺžka v intervale od piatich do pätnástich slabík. V textoch rozlíšených jazykov sa najčastejšie vyskytujú slová priemer-

nej hĺbky a dĺžky, pričom výskyt slov maximálnej hĺbky a dĺžky je podstatne nižší. Je zaujímavé, že tieto údaje zodpovedajú psychologickým údajom o charakteristike operatívnej pamäti človeka. Optimálny počet stimulov, ktoré dokáže človek vnímať, pamätať si a reprodukovať po jednorazovom predvedení, sa pohybuje v intervale od 1,6 do 3,9 stimulov (priemer = 2,6) a maximálny počet v intervale od piatich do deviatich stimulov. Zdá sa teda, že priemerný a maximálny počet nižších jednotiek obsiahnutých vo vyšších zodpovedá kapacite operatívnej pamäti.

Pomerne málo pozornosti sa venuje otázke vzťahu genealogickej a typologickej blízkosti jazykov. Týmto problémom sa zaoberá V. M. Solncev v práci *Vzťah genealógie a typológie a univerzálne zákonitosti jazykov* (str. 74—77). Zamieťa tvrdenie, podľa ktorého vraj genealógia nemá nič spoločné s typológiou. Naopak, podľa Solnceva príbuznosť jazykov nevyhnutne predpokladá ich typologickú blízkosť, aspoň v niektorých základných štruktúrnych črtách. Takéto stanovisko je celkom pochopiteľné, keď si uvedomíme, že skupina príbuzných jazykov pochádza z jedného prajazyka, ako i to, že jazyky sa nevyvíjajú skokmi, ale postupne. Vývoj jazyka sa dá chápať aj ako postupná zmena jeho typologickej charakteristiky. Z toho by sme mohli vyvodit' záver, že stupeň typologickej blízkosti geneticky príbuzných jazykov je úmerný stupňu ich genetickej blízkosti. Ak vieme, že dva jazyky sú geneticky príbuzné, môžeme z toho vyvodit', že budú medzi nimi aj isté typologické zhody. Opačne to však neplatí. Teda ak sú dva jazyky typologicky podobné, nemusia byť ešte aj geneticky príbuzné. Solncevove názory sú prijateľné, ale je otázne, či vystačíme s hrubou klasifikáciou jazykov na flektívne, aglutinatívne atď.

A. J. Suprun a O. V. Zacharova upozorňujú na dva typy porovnávacích gramatík v práci *Všeobecné a areálne univerzálne ako základ typologickej porovnávacej gramatiky* (str. 79—81). Porovnávacia translačná gramatika vychádza z ekvivalentných textov vo dvoch jazykoch a jej úlohou je podať opis systému korešpondencií medzi týmito textami. Druhý typ porovnávacej gramatiky predstavuje gramatika typologická, v ktorej sa porovnávajú systémy, nie texty dvoch jazykov. Translačná gramatika vychádza zo zásady preložiteľnosti a preklad sa dá interpretovať ako istá transformácia. Typologická gramatika vychádza z predpokladu, že medzi prvkami systémov dvoch jazykov jestvuje istá ekvivalencia. Za jednotku porovnávania v typologickej gramatike je výhodné brať relatívne uzavreté podsystémy. Ideálne by bolo, keby sme sa mohli opierať o všeobecnú sieť dištinkívnych príznakov. To je však problém, ktorý je dosť ťažký aj pre dvojicu jazykov, nieto ešte pre všetky jazyky sveta.

V príspevku *Niektoré hypotetické univerzálne z oblasti gramatiky* (str. 86—93) konštruuje B. A. Uspenskij viaceré implikatívne univerzálne. Mnohé by sa dali zhrnúť takto: Ak sa nejaká kategória rozlišuje v príznakovom člene opozície, potom sa nevyhnutne rozlišuje aj v jej nepríznakovom člene, nie opačne. Hypotetická univerzália číslo päť (str. 90) neplatí napríklad v polynézskych jazykoch. Množné číslo sa tu u zámen tvorí pomocou sufixu *-lou, -tolu*, ale u mien úplne inakšie, hoci by sa malo tvoriť u zámen i u mien rovnako.

Zborník obsahuje aj veľa iných zaujímavých prác zaoberajúcich sa sémantikou, vzťahom logiky a jazyka, syntaxou a inými otázkami, hoci na druhej strane sa venuje pomerne málo pozornosti typológii fonologickej, slabike, morféme a pomerne málo sa hovorí o možnostiach využitia exaktných metód v typológii, či už sú to rozličné miery podobnosti, vzdialenosti, indexácia alebo štatistické metódy.

V. Krupa

Po zborníkoch *Problemy frazeologii* (Moskva—Leningrad 1964) a *Voprosy frazeologii* (Taškent 1965) vyšiel roku 1968 ďalší zväzok z tejto série, a to zborník *Voprosy frazeologii i sostavlenija frazeologičeskich slovaroj* (Baku 1968). Sú to materiály zo sympózia o frazeológii, ktoré sa uskutočnilo už v októbri 1964. Zborník obsahuje okrem úvodného slova a záverečnej rezolúcie 13 referátov a 11 diskusných príspevkov. Hoci niektoré príspevky (najmä v diskusnej časti) sa zameriavajú na frazeologické problémy v jednotlivých jazykoch, v týchto poznámkach si všimneme najmä všeobecnejšie myšlienky a tézy, ktoré majú širšiu platnosť.

Prvý okruh problémov (aspoň naznačený takmer v každom príspevku) tvorí základná problematika vymedzenia frazeologickej jednotky a určenia frazeológie ako osobitnej jazykovednej disciplíny. Hoci sa všeobecne vychádza zo známeho Vinogradovoho chápania frazeológie a frazeologických jednotiek, objavujú sa aj viaceré nové zistenia. Predovšetkým ekvivalenťnosť frazeologickej jednotky so slovom sa už nepokladá za základnú vlastnosť každej frazeologickej jednotky. Pripúšťa sa, že aj „klasicky“ (teda úzko) chápané frazeologizmy nemusia mať formu syntagmy, ale aj formu vety (G. Ch. Achunzjanov, *O klassifikacii frazeologičeskich jediníc tatarskogo jazyka*, 32), a teda môžu zodpovedať slovu i vete (M. I. Isajev, *O klassifikacii frazeologičeskich jediníc*, 112).

Aj napriek tomu, že sa v týchto príspevkoch vychádza pri vymedzovaní frazeologických jednotiek z lexikografického hľadiska, viacerí autori sa diametrálne rozchádzajú vo svojom postupe. Jadrom sporu je začleňovanie alebo nezačleňovanie prísloví a porekadiel (a im podobných útvarov) do frazeológie. Ak na jednej strane S. K. Kenesbajev (*O nekotorych voprosach sostavlenija frazeologičeskogo slovarja kazachskogo jazyka*, 116) hovorí, že frazeologický slovník má obsahovať iba frazeologizmy v užšom zmysle (ekvivalenty slova), spomínaný M. I. Isajev (c. m., 104), zdôrazňujúc ustálenú podobu prísloví a porekadiel, odlišuje ich od obyčajných viet a pripisuje im frazeologický charakter. Okrem týchto krajných náhľadov vyskytuje sa aj stanovisko, podľa ktorého treba k prísloviám a porekadlám pristupovať diferencovane. Napríklad G. Ch. Achunzjanov (c. m., 33) hovorí, že treba rozlišovať príslovia-metafory a príslovia-alegórie (ktoré môžu byť podľa Vinogradovovej terminológie frazeologickými zrastmi) od prísloví-sentencií, ktorým nepripisuje frazeologickú platnosť. G. M. Udovičenko (*Predmet frazeologii i priznaki frazeologizmov*, 121) zaraďuje medzi vlastné frazeologizmy iba tzv. idiomatické a useknuté príslovia a porekadlá (podobne aj A. M. Babkin v štúdiu *Leksikografičeskaja differenciacija frazeologičeskich jediníc* zaraďuje useknuté príslovia do frazeológie — str. 9).

V súvislosti s vymedzovaním frazeologických jednotiek je pozoruhodná aj štúdia M. T. Tagijeva (*O dvoch javlenijach svjazyvajemych s problemoj frazeologii v jazykoznanii*, 50—60), v ktorej sa do frazeológie nezačleňujú také spojenia slov, ktoré obsahujú slovo s frazeologicky viazaným významom (autor je tej mienky, že by sa malo hovoriť o lexikálne viazanom význame — 56). Podľa neho ide v takýchto prípadoch o jav lexikálny, nie frazeologický. Autor vylučuje z frazeológie aj všetky spojenia slov, v ktorých má niektoré slovo nominatívny význam. Týka sa to najmä sloviess a spojení s nimi.

Na okraj prísloví a porekadiel možno ešte poznamenať, že G. Ch. Achunzjanov (c. m., 36) sa snaží tieto dva typy paremiologických spojení navzájom odlišiť. Podobne ako je to aj v našej jazykovede známe, pripisuje prísloviu na rozdiel od porekadla poučný a zovšeobecňujúci charakter, ale okrem toho ich odlišuje aj formálne a logicky: „na rozdiel od porekadla príslovie má vždy formu súdu a vety“ (36).

S určovaním frazeologických jednotiek a vymedzovaním hraníc frazeológie úzko súvisí aj triedenie frazeologizmov. Všeobecne sa prijíma (s menšími úpravami) Vinogradovova koncepcia troch typov frazeologických jednotiek (frazeologické zrasty, frazeologické celky a frazeologické spojenia). Sú tu však aj dva pokusy o novú klasifikáciu frazeologizmov. Citovaný M. I. Isajev vydeľuje 8 typov frazeologických jednotiek: 1. príslovia a porekadlá, 2. okridlené slová, 3. citáty z folklóru, 4. ustálené želania, 5. zložené pomenovania a termíny, 6. frazeologické paralelizmy, 7. slovesné frazeologizmy, 8. obrazné výrazy (c. m., 104). Aj tento výpočet jeho typov ukazuje, že klasifikácia vychádza z viacerých odlišných hľadísk, a preto nie je štruktúrne jednotná. Druhý pokus o novú klasifikáciu je od A. S. Aksamitova (*Struktura frazeologičeskogo slovarja i ustanovlenije opornogo slova*, 42). Autor navrhuje tematické rozdelenie frazeologizmov na 7 skupín, a to podľa týchto príznakov: predmetnosť, akosť, množstvo, stav, vzťah, dej a vzťah k mimojazykovej skutočnosti. V porovnaní s predchádzajúcim návrhom sa zdá táto koncepcia ucelenejšia.

Vážnym teoretickým problémom frazeológie je rozlišovanie frazeologických synonym a frazeologických variantov. Ju. Ju. Avaliani a L. I. Rojzenzon (*O razgraničenii sinonimiki i variantnosti v oblasti frazeologičeskich jediníc*, 70–77) vychádzajú z toho, že medzi frazeologickými synonymami je rozdiel jednak v štruktúre obrazu, jednak v štylistickom podfarbení (72). V odlišnej obraznosti a v rozličnom pôvode vidí charakteristické vlastnosti frazeologických synonym aj A. A. Takiašvili (*Ob odnom vide frazeologičeskich variantov*, 87). Na rozdiel od predchádzajúcich dvoch autorov však hovorí, že aj frazeologické varianty sa môžu od seba štylisticky odlišovať, a to napríklad v spisovnosti alebo nárečovosti niektorého z komponentov (85). K podobnému záveru prichádza aj Je. G. Bagaturova (*O principach sistemizacii frazeologizma v russko-armjanskom frazeologičeskom slovare*, 137). Problematiky frazeologických variantov sa dotýka ešte citovaná štúdia S. K. Kenesbajeva. Autor v nej všeobecne hovorí o variantoch frazeologizmov vtedy, ak zmena komponentov nezasahuje význam celej jednotky (118). Štylistickej stránky frazeologických variantov sa však nedotýka.

Veľkú pozornosť venovali viacerí autori problematike tzv. oporného slova frazeologickej jednotky. Žiada sa poznamenať, že všetci autori už jednotne používajú tento termín, kým v predchádzajúcich prácach bolo v tomto bode značné kolísanie. Okrem termínu oporné slovo vyskytovali sa napr. výrazy centrum frazeologickej jednotky, významové centrum frazeologickej jednotky, frazeologické centrum frazeologizmu, konštrukčné centrum frazeologizmu i ďalšie. Pre lexikografiu je oporné slovo závažným teoretickým i praktickým problémom. K. T. Mamrešev (*Opornoje slovo frazeologizma kak problema leksikografii*, 132) hovorí, že oporné slovo možno určovať sémanticky alebo štruktúrne-gramaticky. Za prvoradé pokladá sémantické hľadisko. A. S. Aksamitov (c. m., 41 n.) uplatňuje pri identifikácii oporného slova transformačnú metódu. Substitúcia alebo naopak nemožnosť substitúcie jednotlivých komponentov frazeologizmu najlepšie ukáže, ktoré slovo má dominantné postavenie vo frazeologickej jednotke. Ako najtypickejšie príznaky oporného slova uvádza tieto vlastnosti: zvyčajne sa nenahrádza ani synonymami, nemôže sa vypustiť z frazeologizmu bez jeho rozbitia, stupeň metaforickosti býva pri ňom najvyšší (48). Tu treba pripomenúť, že problém oporného slova nezasahuje celú frazeológiu, lebo aj pri úzko chápanej frazeologickej jednotke sú prípady jednotiek bez oporného slova, napr. frazeologické spojenia s koordinatívnou syntagmatickou stavbou alebo niektoré jednotky s vetnou stavbou.

Niektoré vlastnosti prirovnania ako osobitného typu frazeologickej jednotky skúma štúdia L. I. Rojzenzona a Z. A. Šugurovej *Teoretičeskije problemy komparativnoj frazeologii i leksikografii* (12–21). Autori rozdeľujú prirovnania (v ich terminológii

„sравнительно устойчивые обороты“) na také, ktoré sa vyskytujú len v komparatívnej forme a funkcii, a také, ktoré môžu byť aj ustálenými prirovnaniami aj ustálenými nekomparatívnymi výrazmi (14). Ďalej zdôrazňujú, že prirovnania sú oveľa viacej typizované ako iné frazeologické jednotky. Počet schém prirovnaní pokladajú v jednotlivých jazykoch za uzavretý (15). Prirovnania rozdeľujú ďalej podľa stupňa motivovanosti celkového významu významom komponentov na prirovnania-idiómy, ktorých význam nevyplýva zo súhrnu významov komponentov (napr. slovenské prirovnanie *hladi ako tela na nové vráta*), a na prirovnania-frazeologizmy, ktorých význam vyplýva z významov komponentov (napr. sloven. *rovný ako jedla*). Okrem ďalších dôležitých zistení autori uvádzajú, že prirovnania sú syntakticky voľne organizované jednotky a ich frazeologickosť spočíva v tom, že majú pevné lexikálne obsadenie, nezameniteľný slovosled a využívajú sa ako hotové jednotky (16). Je to jeden zo zriedkavých prípadov, v ktorých sa pripúšťa existencia živých syntaktických vzťahov aspoň v niektorých frazeologických jednotkách. Tým sa čiastočne narúša vo frazeológii dávno tradovaná poučka, ktorá sa chápala takmer ako dogma.

Z existencie viacerých dvojjazyčných alebo trojjazyčných frazeologických slovníkov vyplynul ďalší veľký okruh problémov, a to otázky prekladu a kalkovania frazeologizmov. Okrem viacerých prakticistických pozorovaní je tu aj niekoľko vážnych všeobecných zistení o uvedených javoch. Za cieľ prekladu frazeologizmov z jedného do druhého jazyka sa pokladá toto: podať frazeologický „systém“ jedného jazyka frazeologickým (a nie lexikálnym) „systémom“ druhého jazyka (B. G. Tairbekov, *O podbere i perevode „idiom“ v dvujazyčných frazeologičeskich slovarjach*, 165). Kalkovanie frazeologizmov sa chápe ako závažný spôsob prekladu frazeologizmov. Podľa V. P. Solovjeva (*Kalkirovanije obraznych frazeologičeskich jedinic*, 127) môže byť kalkovanie frazeologizmov čiastočné alebo úplné. Úplné sa môže uplatniť iba pri obrazných frazeologizmoch, ktoré neobsahujú zastarané slová a nijaké etnograficky špecifické alebo až exotické obrazy. Z toho vyplýva, že oveľa rozšírenejšie je čiastočné kalkovanie, teda doslovný preklad jedného z komponentov frazeologizmu. Kalkovanie sa však na inom mieste (G. Salamov—A. N. Tichonov, *O principach perevodu ustojčivych oborotov v dvujazyčných slovarjach i v dvujazyčných slovarjach poslovic i pogovorok*, 157) aj funkčne štylisticky obmedzuje. Citovaní autori tvrdia, že tento postup má oprávnenie najmä v preklade umeleckých diel, pretože „kalkovanie dáva možnosť lepšie podať národný kolorit diela“ (157).

Osobitným okruhom problémov sa vyznačuje aj čisto lexikografický aspekt frazeologických jednotiek. Ide o gramatickú (aj sémantickú) charakteristiku frazeologizmov vo frazeologickom slovníku. Okrem okrajových poznámok vo viacerých príspevkoch skúma túto otázku špeciálne príspevok A. N. Tichonova *Grammatičeskaja charakteristika glagolnyh ustojčivych oborotov v tolkovom frazeologičeskom slovare russkogo jazyka* (142—151). Autor vychádza z tézy, že každú štruktúrne osobitnú skupinu frazeologizmov charakterizujú určité gramatické príznaky, typické iba pre ňu (143). Za charakteristickú vlastnosť slovesných frazeologizmov pokladá kategóriu vidu. Slovník má presne určiť, v ktorých frazeologizmoch ide o vidové varianty jedného frazeologizmu a v ktorých je ustálený iba jeden vid. Na ostatné slovesné významy musí slovník upozorňovať iba vtedy, ak sa v niečom odlišujú od bežného, nefrazeologizovaného vyjadrovania (151).

Uviedol som základné problémy, ktorých sa dotýkajú štúdie viacerých autorov. Z konfrontácie ich názorov možno vystopovať cesty, ktorými sa ubera súčasný výskum frazeológie v sovietskej jazykovede. Okrem uvedených otázok treba aspoň spomenúť ešte tieto: problém aktualizácie vo frazeológii (Je. A. Malinovskij, *Javlenije aktualizacii v oblasti frazeologii*, 159—163; autor vidí tri fázy ustalovania spojení: aktualizácia, terminologizácia (nie vždy) a frazeologizácia; rozlišovanie silnej a slabej ustálenosti

(M. M. Kopylenko, *Kak dolžny byt predstavleny idiomatičeskije sočetańija vo frazeologičeskom slovare*, 61—65); možnosti zmeny slovosledu komponentov a ich rozdelenie slovami z kontextu (G. A. Bajramov, *Strukturnyje typy duuchkomponentnych glagolnych frazeologičeskich jediníc azerbajdžanskogo jazyka*, 22—30); kritériá, podľa ktorých možno určovať domáci alebo cudzí pôvod frazeologizmu (M. I. Adilov, *Roľ perevodov v obogaščenii azerbajdžanskogo jazyka frazeologizmami*, 94—102) i ďalšie.

Na záver možno povedať, že rozoberaný zborník na jednej strane čiastočne uzatvára a uceluje isté doteraz rozlične chápané okruhy otázok (frazeológia v slovníku, prekladanie a kalkovanie frazeologizmov, oporné slovo frazeologizmu); na druhej strane viaceré problémy necháva otvorené (napr. vymedzenie frazeologickej jednotky) alebo dokonca nové problémy frazeológie naznačuje. Týmto sa stáva zborník aj pre našu jazykovedu vhodným podnetom k ďalšiemu rozpracovaniu frazeologickej problematiky.

J. Mlacek

JÁN ORAVEC, *VÄZBA SLOVIES V SLOVENČINE*. Slovenská akadémia vied, Bratislava 1967, 388 str.

Hoci podľa titulu témou práce by mal byť rozbor slovesných väzieb, v skutočnosti sa v nej skúma nielen slovesná väzba, ale aj druhy predmetu a významy pádov, ba neobyčajná pozornosť sa venuje aj významovej stránke slovesa.

Pri svojom výskume vychádza autor z Paulinyho poňatia intencie ako faktu, že „sloveso ako predikát vyžaduje alebo nevyžaduje vyslovenie agensa alebo patiensu svojho dejania“. Toto poňatie Oravec dopĺňa predovšetkým tak, že spresňuje rozdelenie jednotlivých typov a dokresľuje ich frekvenciu na základe rozboru slovies zo slovníka Pravidiel slovenského pravopisu. O frekvencii vo vlastnom zmysle sotva možno hovoriť, lebo sa neskúma výskyt intencných typov v textoch. Z uvedených príkladov však vyplýva ani pomerné rozdelenie typov v slovníku, lebo sa neuvádzajú čísla, ani úplné zoznamy, ale iba príklady. (Bolo by žiadúce uviesť popri Paulinyho poňatí podrobnejšie aj poňatie Ružičkovo alebo využitie pojmu intencie v Mikovej práci o rode, čísle a páde.)

Z pojmu intencie vychádza Oravec preto, že slovesná väzba je vlastne druhá, pravá časť intencie. Takýmto vymedzením sa však vzťah medzi intenciou a rekeiou nerieši dosť dôsledne napr. preto, že kým pri intencnom type *kostolník zvoní* (ktorý nevyžaduje vyjadriť patiensu) sa neberú do úvahy slovesá s istým predmetom, mnoho slovies tohto typu, napr. *panovať, nadržiavať, čeliť, veliť*, vyžaduje doplnenie predmetom, teda má istú väzbu. J. Oravec takéto prípady skúma ako rekeiu, resp. pokladá doplnenie uvedeného typu slovies za predmet, nie za príslovkové určenie. To je nepochybne správne riešenie a v tom treba vidieť u Oravca spresnenie Paulinyho pojmu intencie.

No z takéhoto rozšíreného chápania intencie vyplýva ďalšia vec, na ktorú Oravec správne upozorňuje. Vlastnosťou slovesa nie je len to, či vyžaduje alebo nevyžaduje vyjadriť patiensu (ak hovoríme o pravej strane intencie), ale aj okolnosť, či pre svoje plné uplatnenie vyžaduje alebo nevyžaduje vyjadrenie istej väzby alebo väzieb. Tu vzniká ďalšia otázka: ktorý vetný člen treba pokladať za prvok potrebný na nasýtenie slovesnej väzby čiže za predmet a ktorý za príslovkové určenie. Oravec uvádza niekoľko kritérií, pravda, nerovnakej úrovne (s. 19—20). Za rozhodujúce kritérium pre príslovkové určenie pokladá jeho zameniteľnosť príslovkou a závislosť od celej vety, nie iba od konkrétneho slovesa. Kritérium gramatickej „spracovanosti“ (predmetová väzba podáva mimojazykovú skutočnosť gramatiky viac spracovanú) nie je presvedčivé, lebo chýbajú

kritériá pre určenie, čo je menej a čo viac gramaticky „spracované“. Za najzávažnejšie pokladáme kritérium väzbovej nasýtenosti slovesa, lebo už z podstaty významu daného slovesa vyplýva, či potrebuje nejakú väzbu, aby sa tento význam vyjadril v úplnosti. Z toho vyplýva, že čo patrí k slovesu, čo je dané jeho kategoriálnymi vlastnosťami (v zmysle N. Chomského), je predmet.

Na vyjadrenie možností, ktorými sa realizuje táto pravá strana intencie, teda vlastne predmet, bolo by azda užitočné použiť pojem intencného pola (ako sa o to pokúsil F. Miko v citovanej práci) a skúmať štruktúru tohto pola. J. Oravec takýto výskum vlastne robí, keď skúma, akými spôsobmi sa vyjadruje predmet. Pravda, tu vzniká otázka, či prvotným prostriedkom na vyjadrenie tejto štruktúry majú byť pády alebo druhy predmetu.

J. Oravec vychádza z predpokladu, že takýmto prvotným prostriedkom sú pády, preto preberá jednotlivé pády a až v ich rámci skúma, aké druhy predmetu sa nimi vyjadrujú, podobne sleduje, aké druhy predmetu sa vyjadrujú infinitívom a vedľajšou vetou. Tento postup má tú výhodu, že sa ľahko zistí, ktoré druhy predmetu sa daným pádom nevyjadrujú.

Pretože však pri väzbe sloviess, resp. pri predmete ide o syntaktickú rovinu, nie o rovinu morfológickú, bolo by primeranejšie vychádzať od druhov predmetu a až na druhom mieste skúmať, ako sa jednotlivé druhy predmetu vyjadrujú pádmí, infinitívom alebo vetou. To znamená, že zo syntaktického hľadiska by Oravecov postup bolo treba obrátiť: vyjsť z konštatovania, že predmet môže byť zásahový, výsledkový, vzťahový, cieľový a obsahový, a potom skúmať, akými morfológickými prostriedkami sa tieto druhy predmetu vyjadrujú: holým pádom, predložkovým pádom, infinitívom, vetou.

Pravda, ak by sa malo ukázať, že intencné (predmetové) pole skutočne reprezentuje istú štruktúru, museli by sa jeho jednotlivé prvky (druhy predmetu) formálne vymedziť a museli by sa ukázať vzťahy medzi nimi. Oravecov postup tu naznačuje jasnú cestu: zásahový predmet sa vyjadruje iba pádmí, výsledkový a vzťahový predmet pádmí a vetou, cieľový a obsahový predmet pádmí, vetou i infinitívom. Jemnejším kritériom by bol výskyt konkrétnych pádov: napr. vo výsledkovom a obsahovom predmete sa nepoužíva genitív, len vo vzťahovom sa používa datív, všetky pády okrem datívu sa používajú v zásahovom predmete a pod. Výskytom pádov sú dané aj vzťahy medzi štruktúrnymi prvkami, druhmi predmetu. Podobne by sa dala zistiť štruktúra aj v druhom a treťom intencnom poli (v druhom a treťom predmete). Je jasné, že by bola značne zredukovaná.

Rozsiahlu kapitolu svojej práce venuje J. Oravec morfológickému systému pádov. Podrobne a výstižne charakterizuje doterajšie pokusy o systemizáciu pádov a sám vypracúva nový systém, ktorého hlavným kritériom je účasť pádu na deji. Na rozdiel od doterajších systémov však pripúšťa, že niektoré pády môžu byť charakterizované prítomnosťou obidvoch členov daného protikladu; napr. v genitíve sa vyjadruje centrálna i periférna účasť, v inštrumentáli aktívna i pasívna účasť. Nie celkom zreteľná je tabuľka (a komentár k nej), v ktorej sa pády hodnotia podľa toho, či sa účasť na deji daným pádom vyjadruje alebo nevyjadruje pozitívne. Porovnaním obidvoch tabuliek sa totiž ukáže, že v nominatíve a akuzatíve, resp. aj v genitíve sa vyjadruje centrálna účasť, ale vlastne sa pozitívne nevyjadruje. Podobne v inštrumentáli sa vyjadruje pasívna i aktívna účasť, ale pozitívne sa vyjadruje iba aktívna účasť.

Základné kritérium účasti na deji je nepochybne správne a pre systemizáciu pádov plodné. Zaráza však, že hoci všetky pády naplňujú intencné pole a Oravec skutočne aj všetky pády skúma, do základného systému pádov nezahrnuje lokál ani ostatné predložkové pády. A predsa niet pochyb, že aj lokál aj všetky predložkové pády vyjadrujú

účasť na deji. V spojení *útočiť na nepriateľa* je predložkový akuzatív tak isto patienciom ako v spojení *biť nepriateľa*, sloveso v oboch prípadoch vyjadruje zásah, ide o zásahový predmet (ako to uvádza i sám Oravec). Podobne predložkový lokál spravidla vyjadruje, resp. nevyjadruje účasť na deji, ba v istých situáciách vyjadruje i priamy zásah (ako to uvádza i sám Oravec o lokáli s predložkou *po* v distributívnom význame). Vyčleniť lokál zo systému pádov len preto, že sa v slovenčine nevyskytuje bez predložky, teda na základe čisto formálnych vlastností sotva bude správne v systéme, ktorý sa buduje na obsahových kritériách. Ani tvrdenie, že systém predložkových pádov je komplikovanejší, nemožno pokladať za odôvodnené, dokiaľ sa tento systém neukáže. A napokon nie je v tejto súvislosti jasné, prečo by systém predložkových pádov mal byť nadstavbou k systému holých pádov.

Keby sa systém pádov v slovenčine skúmal na pozadí druhov predmetu, resp. štruktúry intencného pola, dali by sa doň zahrnúť holé pády i predložkové pády. Veď i Oravec zisťuje, že napr. zásahový predmet sa vyjadruje akuzatívom, genitívom, inštrumentálom, ale aj predložkovým akuzatívom (s predložkami *na*, *o*), predložkovým genitívom (s predložkami *do*, *z*), predložkovým inštrumentálom (s predložkou *s*) a predložkovým lokálom (s predložkami *po*, *na*, *v*). Podobne obsahový predmet sa vyjadruje akuzatívom, inštrumentálom, ale aj predložkovým inštrumentálom (s predložkami *s*, *nad*) a predložkovým lokálom (s predložkami *po*, *o*). Niet sporu o tom, že predložka zanáša do významu pádu svoj sémantický prvok, ale na druhej strane je známe (Oravec tu cituje Kuryłowiczov názor), že medzi predložkou a substantívom nie je vzťah determinovanosti a že predložka vlastne tvorí spoločne s pádovou morfému jednu rozštiepenú morfému vyjadrujúcu ten istý vzťah. Z hľadiska rekeie a predmetu by však bolo vhodné aj iné chápanie: Ak je zrejme, že výber pádu, resp. pádovej morfémy závisí od slovesa, teda že už v slovese je istá kategoriálna vlastnosť vyjadrená pádovou morfému riadeného substantíva, prečo by nebolo možné pokladať aj vzťah vyjadrený predložkou za takúto kategoriálnu vlastnosť (podobne aj vzťah vyjadrený spojkami *že*, *aby* — toto riešenie je známe napr. v kategoriálnej gramatike J. Bar Hillela) a teda pokladať predložku nie za súčasť substantíva, ale za súčasť slovesa a teda nie za súčasť intencného pola a druhu predmetu. Pri takomto riešení by v intencnom poli boli vlastne iba holé pády, ale všetky, aj s lokálom. Pravdaže, túto myšlienku bude treba podrobnejšie rozviesť v osobitnej štúdii.

Ohľad na význam riadiaceho slovesa sa napokon prejavuje v celej Oraveovej monografii. Nehovorí síce priamo o kategoriálnych vlastnostiach sloviess, ale nepriamo ich zavádza, keď triedi slovesá do mnohých sémantických skupín podľa toho, s akým druhom predmetu sa spájajú (napr. s datívom ako druhým predmetom sa spájajú slovesá zatriedené do sedem významových okruhov — s. 150—155, s predložkovým akuzatívom s predložkou *na* ako cieľovým predmetom sa viažu slovesá piatich významových okruhov — s. 192—193 a pod.). Netreba azda podotýkať, že základom pre takéto triedenia bol vždy široký dokladový materiál, ktorý sa čiastočne aj publikuje.

Sila Oraveovej práce je práve v tom, že svoje závery buduje na rozsiahlom materiáli i na znalosti a rozbere doterajšej literatúry. Ale jej sila je aj v tom, že provokuje k úvahám, ktoré sme tu rozvádzali v miere azda málo bežnej v recenziách, a že otvára cestu k ďalším výskumom. Dielo, ktoré by nemalo tieto vlastnosti, nebolo by možné označiť za vedecké.

J. Horecký

Hoci sa vo svete o užitočnosti kvantitatívnych metód zriedka pochybuje — základ každého poznania tvorí kombinácia formálnych (logických) a pravdepodobnostných (v tom i štatistických) kritérií — v slovenskej jazykovede sa doteraz s nimi pracovalo len sporadicky v oblasti fonológie a štylistiky. Štatistické metódy v jazykovede neodpovedajú dnes len na zvyšujúce sa požiadavky praxe, lež slúžia na hlbšie poznanie jazykovej štruktúry: „počítanie“ foném, grafém, slabík, resp. i slov nahradilo analytické skúmanie rozličných stránok lexiky, výskum morfologických tvarov, zostavovanie retrográdnych slovníkov, štúdium systému tvorenia slov. Pri štatistických štruktúrach ide vlastne o isté rozloženie pravdepodobností, z ktorých jazykovedca zaujíma, aké kvantitatívne jazykové charakteristiky majú význam v teórii jazykovej štruktúry — alebo z druhej strany — aké základné, podstatné jazykové charakteristiky majú v reči svoje kvantitatívne vyjadrenie. Vlastnosti textu môžu byť zachytené predovšetkým štatisticky, pretože práve v texte sa prejavuje vo väčšej miere vplyv rozmanitých mimojazykových činiteľov. Frekvenčný slovník predstavuje v tomto zmysle vyšší typ slovníka, ukazujúci na fungovanie jazykového systému v reči, na zvláštnosti štruktúry lexiky.

Formálna štruktúra Frekvencie slov v slovenčine (ďalej FSS). Frekvenčný slovník (ďalej FS) J. Mistríka je slovník stredného typu zostavený na základe 1 000 000 slov a skladá sa zo šiestich častí. V *Informačnej časti* (13—43) je stručný prehľad najznámejších prác o frekvencii jazykových prvkov (slov, resp. lexém) s krátkym opisom rozsahu výberu a štylistických skupín; v druhej časti tejto kapitoly autor zdôvodňuje rozsah a výber materiálu, opisuje tabulovanie a triedenie materiálu a definuje kvantitatívne kvalifikátory slov (disperziu, relatívnu frekvenciu, rang slova). Jadrom *Teoretickej časti* (47—91) je opis vertikálneho a horizontálneho rozloženia slov v slovníku a v texte, krátko sa tu spomína štylistické zafarbenie a zaradenie slov, ako aj niektoré fyzické vlastnosti slov (dĺžka). *Opisná časť* (93—128) obsahuje distribúciu slov v slovenčine, opis exaktného určenia jadra slovnej zásoby a krátku zmienku o sémantike slov (opozitá). Vo *Frekvenčnom slovníku slovenčiny* (131—275) je vybraných 9 568 slov (slová s nižšou relatívnou frekvenciou ako 3 sa do FS nepojali), zoradených podľa relatívnej frekvencie, ktorá je vyjadrená kumulatívne po každých desiatich slovách; v percentách sa tiež udáva, akú časť slovníka vyčerpávajú predchádzajúce slová so zreteľom na ich opakovateľnosť uvedenú číslom o relatívnej frekvencii. Pred každým slovom je poradové číslo a rang slova. V piatej časti (279—672) je *Abecedný slovník s údajmi o frekvencii slov v slovenčine*, obsahujúci 21 823 najfrekventovanejších slov. Pri každom slove je 8 číselných údajov:

| | | | | | | | | |
|------|----------|-----|------|-----|------|------|-------|----|
| mäso | 138-5-22 | 2-1 | 32-8 | 4-4 | 11-5 | 89-4 | 53.61 | 74 |
| tupo | 5-2-3 | 0-0 | 3-2 | 2-1 | 0-0 | 0-0 | 36.62 | 2 |

Trojčísle vnútri rozdelené pomocou spojovníkov udáva absolútnu frekvenciu slova v textoch rozsahu 1 000 000 slov, v koľkých štylistických skupinách (z piatich skúmaných) sa slovo vyskytlo a v koľkých skúmaných dielach (spolu 60) sa dané slovo nachádzalo. Každé z nasledujúcich piatich dvojčísel vyjadruje absolútnu frekvenciu slova v jednotlivých štylistických skupinách (dialóg, beletria, poézia, žurnalistika, náučná próza) a zároveň to, v koľkých dielach príslušnej skupiny sa slovo vyskytlo. Predposledný číselný údaj vyjadruje číslom od 0 do 100 v percentách, aká je disperzia slova. Čím sa slovo vyskytuje pravidelnejšie, tým je disperzia bližšie k číslu 100, čím je jeho výskyt nepravidelnejší, tým je údaj o disperzii bližší nule. Posledný číselný údaj vyjadruje

relatívnu frekvenciu slova v slovenčine. V šiestej časti (675—723) sú *Cudzozajazyčné slovníky najfrekventovanejších 500 slov* (angličtina, čeština, francúzština, nemčina, poľština, ruština, rumunčina, španielčina). Je to zaujímavé porovnanie, i keď nie presné, pretože v každom slovníku je iný rozsah materiálu, rozmanité metódy a jazyky patria do odlišných jazykových skupín.

Základná jednotka. Autor skúma štatistickú štruktúru textu na úrovni slov. Pracuje so slovom ako s lexikálnou jednotkou, v inom ponímaní skôr s lexémou, pretože v slove chápe zahrnuté všetky tvary a vo FS uvádza len základný tvar slova.

Rozsah a výber materiálu. Rozsah a výber materiálu je najdôležitejším a najsilnejším činiteľom pri koncepcii FS. V skutočnosti sa tu križia kritériá z viacerých rovín. Autor pokladá za rozhodujúceho činiteľa cit zostavovateľa FS, cit autorov starších slovníkov, dôvernú znalosť jazyka vo všetkých jeho funkciách a cieľ práce (s. 25). (Na exaktné určenie výberu sa používajú špeciálne metódy spravidla len pri zisťovaní frekvencie menších jednotiek ako slovo, keď sa na základe zákonitostí vo výbere usudzuje na zákonitosti v základnom súbore.) Vo frekvencii jazykových prvkov existujú isté zákonitosti, a preto nemožno výberom podstatne ovplyvniť zistené údaje o najfrekventovanejších slovách. Nemožno teda od FSS žiadať, aby v nej boli všetky (alebo skoro všetky) slová. J. Mistrík na túto istú časť námietku odpovedá: „Pri frekvenčnom slovníku nejde o obsiahnutie čo najširšieho počtu hesiel, ale o čo najpravdepodobnejšie odstupňovanie frekvencie slov a čo najobjektívnejšie zachytenie frekvencie hlavne tých slov, ktoré podľa častoty výskytu patria do horných vrstiev“ (s. 30). Treba si uvedomiť, že sa nemôžeme vždy vyhnúť istému zjednodušeniu, idealizovaniu, istej aproximácii.

Za základ pre ďalší štatistický výskum slovenskej lexiky pokladáme Mistríkovo členenie na štylistické skupiny: 1. dialógy (zastúpené drámou; hovorová reč sa neskúmala), 2. umelecká próza (zahnuje aj detskú literatúru), 3. poézia, 4. žurnalistika, 5. náučná próza (vedecká a populárno-náučná). K tomuto členeniu došiel autor empiricky v priebehu práce, pričom stanovil, v akom rozsahu majú byť jednotlivé štylistické skupiny zastúpené pri výskume, aby sa zachovala ich rovnorodosť, ale aj rôznorodosť: musí to byť viac ako mechanický výber z rozličných jazykových rovín alebo štýlov, na druhej strane výber musí byť reprezentant spisovného jazyka ako celku. Iste sa aj budúci zostavovatelia „obyčajných“ slovníkov budú môcť oprieť o zistenie, že rozhodujúcim činiteľom pri výstavbe textu sú objektívne štylotvorné činitele, teda autor je sekundárny.

Okrem rozsahu a obsahu skúmaného materiálu býva ďalším dôležitým činiteľom čas, chronologický aspekt. J. Mistrík skúma súčasný spisovný jazyk v časovom rozpätí od roku 1922 do roku 1966, pričom najviac excerpovaných diel je z posledných rokov. Ak však za súčasný spisovný jazyk najnovšie pokladáme obdobie od štyridsiatych rokov, bol by súbor homogénnejší, keby tam nebol napríklad Tajovský z r. 1922.

Kvantitatívne kvalifikátory slov. Vo väčšine najnovších FS sa zisťuje pravdepodobná frekvencia slova pre všetky texty. Pretože rozsah FS býva spravidla od 500 000 do 1 000 000 slov, musia sa nepravidelné frekvencie (podmienené obmedzenejšou tematikou textov a malým rozsahom) vyvažovať jednak tým, že sa popri absolútnej frekvencii (najmenej spoľahlivý údaj) uvádzajú ešte štylistické skupiny a pramene, v ktorých sa slovo vyskytlo (to je výhoda napríklad českého FS), jednak — najnovšie — sa používajú koeficienty „na váženie“ absolútnej frekvencie. Takýto koeficient označil A. Juilland

pojmom disperzia $D = 1 - \frac{\sigma}{m \sqrt{n - 1}}$ a s disperziou pracuje aj J. Mistrík. Disperzia

zhruba znamená rozptýlenie od priemeru, a preto po zistení absolútnej frekvencie slova a vyrátaní disperzie dostaneme najdôležitejší štatistický údaj — relatívnu frekvenciu ($\bar{f} = f \cdot D$), teda pravdepodobnú frekvenciu slova pre všetky texty.

Vertikálne a horizontálne rozloženie slov. Autor vychádza zo skutočnosti, že ukazovatele o frekvencii lexikálnych jednotiek sú signálmi, ktoré naznačujú pomery v parolovej i langovej sfére. V systéme sú slová rozložené vertikálne (usporiadanie slovníka podľa odstupňovanej frekvencie), v texte sú slová rozložené horizontálne (systematické usporiadanie so zreteľom na kontext). Pri vertikálnom členení slovnej zásoby uplatňuje autor komplexné hladisko: zreteľ frekvenčný a sekundárne i sémantický a člení ju takto: 1. *konštrukčné slová*: gramatické slová (predložky, spojky, sponové slovesá *byť* aj *mať*, spájacie zámenné slová typu *ten, ktorý*); sú to slová, ktoré sú vo FS na 1.—20. mieste; 2. *subjektívno-situačné slová*: modálne slovesá, zámená i zámenné príslovky, častice, citoslovia a vetné príslovky; sú to slová, ktoré sú vo FS na 21.—70. mieste; 3. *gnómické slová*: číslovky, okolnostné, číslovkové a niektoré hodnotiace príslovky, podstatné mená, prídavné mená a plnovýznamové slovesá so širokým významom; sú to slová, ktoré sú vo FS na 71.—110. mieste; 4. *tematické a odborné slová*: všetky slová, najmä podstatné mená, prídavné mená a slovesá, ktoré sa používajú v reči podľa potreby témy; sú to zväčša odborné alebo špeciálne slová, ktoré sú vo FS vždy ďalej ako na 110. mieste. Frekvenčne vyčlenená skupina (množina) sa celkom nekryje s ekvivalentnou vrstvou slov (množinou) vyčlenenou sémanticky. Z porušenia tejto ekvivalentnosti, skúmanej pomocou množín, sa dá usudzovať na štylistickú charakteristiku konfigurácií. Parametrické konfigurácie sa dajú použiť pri typologickej analýze jazykov.

Pri horizontálnom rozložení slov sa skúmajú vlastnosti, ktoré charakterizujú zloženie a povahu textu. Autor skúma spôsob distribúcie v jednotlivých dielach (aj s použitím tangentovej vety), vypočítava index opakovania slov, čiže *index iterácie Ii* a skúma, ako sa odráža v jednotlivých prejavoch. *Index gravitnosti Ig* (Mistrikov termín) ukazuje na stupeň využívania tematických slov v texte. Čím je bohatšia tematika, tým je *Ig* vyšší, čím je prejav tematicky homogénnejší, tým je *Ig* nižší. Pri zisťovaní gravitnosti textu (P. Guiraud používa termín koncentrácia) sa pracuje najmä s tými slovami, ktoré majú frekvenciu vyššiu ako 1. Pre štruktúru a charakter prejavu má však význam aj trieda okazionálnych, exkvizitných slov; *index exkvizitnosti Ie* je významný protipól k indexu gravitnosti a nadobúda rozličné hodnoty podľa charakteru prejavu.

Ciele a význam Mistríkovej Frekvencie slov v slovenčine. FSS poskytuje číselné podklady pre poznanie slovenčiny ako typologickej osobitného a štruktúrne svojského jazyka. Aj keď poniektorí autori vyžadujú pre príbuzné jazyky rovnaký rozsah skúmaného materiálu a rovnaké metódy, môže FSS dobre slúžiť najmä pre typologické porovnávanie práve preto, že uvádza relatívne frekvencie slov. Z doteraz publikovaných FS slovanských jazykov je to prvý FS tohto druhu.

Slovník poskytuje údaje pre ďalší kvantitatívny výskum slovenčiny. Na hlbšie poznanie jazykovej štruktúry z kvantitatívnej stránky potrebujeme však ešte úplný štatistický výskum morfému a foném. FSS musí byť ešte doplnená skúmaním slovných tvarov, ak chce byť naozaj dokonalým a vyčerpávacím podkladom pre budúce prekladacie a zapisovacie stroje. Pri takomto výskume sa objaví veľké množstvo ďalších problémov (homonymia, gramatické, štylistické a sémantické varianty atd.); bolo teraz správnejšie vychádzať len zo základných tvarov, čo tiež umožnilo urobiť taký rozsiahly FS za nezvyčajne krátky čas v našich podmienkach (prvé prípravné práce r. 1962, vlastná príprava r. 1965).

Ako ďalej autor v úvode uvádza — údaje z FSS môžu poslúžiť iným vedným odborom. Za najdôležitejší z cieľov, ktoré si J. Mistrík vytýčil, pokladáme posledný: číselné údaje treba vedieť správne čítať a ich signály aj využívať. Po slovenskej fonológii je lexika druhým jazykovým plánom spracovaným štruktúrne i štatisticky a štylistika sa prácami J. Mistríka dostala týmto činom na čelné miesto jeduak v domácej jazykovede, ako aj

v širšom, slovanskom rámci. Autor prvý ukázal na systémové (vertikálne) rozloženie slov v slovnej zásobe a spresnil syntagmatické skúmanie textov na rozdiel od väčšiny doterajších štylistických výskumov na Slovensku, keď sa intuitívne získané tézy dostatočne — alebo vôbec nijako — neverifikovali na konkrétnom materiáli. Štatistické metódy neznamenajú „rátanie“, „výkazníctvo“, lež v Mistríkovom chápaní sú iba údajom, signálom, ktorý treba vedieť správne čítať. A nech sa pochybovači nehnevajú — z týchto signálov sa dá vyčítať oveľa viac ako z vlastnej intuície, ktorá, pravda, aj v tomto prípade má istú úlohu.

Pri porovnaní so Juillandovými FS románskych jazykov, ktoré predstavujú v súčasnosti vrchol lexiko-štatistiky (A. Juilland skúma, aké miesto má štatistická analýza lexiky v stavbe opisnej, konfrontačnej a v historicko-porovnávacej gramatike), vidíme u J. Mistríka iné zacielenie: jeho oblasť je štylistika, získané údaje interpretuje v štylistike, hoci tabulovaný materiál môže byť východiskom pre skúmanie jazykových javov na iných jazykových rovinách.

Frekvencia slov v slovenčine je prvé reprezentačné dielo v slovenskej jazykovede, v ktorom sú úspešne použité štatistické metódy pri spracovaní lexiky so zacielením na štylistiku.

J. Bosák

JÓZSEF TOMPA, *UNGARISCHE GRAMMATIK*. Budapest 1968, strán 426.

Reprezentatívne dielo o maďarskom jazyku vzniklo na základe dvojzväzkovej akademickej gramatiky vypracovanej kolektívom pod vedením J. Tompu, pravda, s prihliadnutím k ostatnej, dnes už veľmi bohatej literatúre o súčasnej spisovnej reči maďarskej. Pretože rukopis vyhotovil sám J. Tompa, odstránili sa jednotlivé nezhody v teoretických i metodologických otázkach, ktoré sa vyskytli v kolektívnom texte *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* (I 1961, II 1962).

Trochu prekvapuje, že hláskoslovni sa venuje iba 20 strán textu. Ako zaujímavosť vyzdvihujeme konštatáciu, že sa v súčasnej spisovnej maďarčine pripúšťa dvojaké hodnotenie vokalizmu: s jedným krátkym *e*-ovým vokálom a s dvoma krátkymi *e*-ovými vokálmi — pričom vokál *a* je v oboch prípadoch labiálny.

| | | | |
|---|-----|---|-----|
| ü | i/u | ü | i/u |
| ö | /o | ö | ë/o |
| } | e/a | | e/a |

V konsonantizme by sa žiadalo doložiť všeobecnú konštatáciu, že všetky konsonanty môžu byť dlhé: pre cudzinca je ťažké zistiť, či existuje dlhý *h* v rámci jednej morfémy alebo na morfológickom švíku (napr. *ehhez, ahhoz, méh-vel* > *méhhel, Allah-val* > *Allahhal*).

Treba pripomenúť, že maďarčina nepozná diftongy, a preto je istá nerozhodnosť v zdomáchnovaní prevzatých slov typu *autó*: na str. 20 sa dvojslabičná výslovnosť *au-tó* hodnotí ako hovorová, trojslabičná výslovnosť *a-u-tó* ako tradičná. Na str. 30 čítame: Ist in einem Wort ausnahmsweise ein Diphthong gegeben, so gilt er sprachlich als ein cinhaltlicher Laut (au-to-ma-ta).

Iste je zaujímavé z hľadiska jazykového typu, že zo 4000 najčastejších slov (a to z okruhu základného slovného fondu — Grundwortschatz) je 22,5 % jednoslabičných, 60 % dvojslabičných, 15 % trojslabičných, 2,3 % štvorslabičných, 0,2 % päť- a viac-

slabičných. Ak sa však neprihliada iba k slovárn základného fondu, vyskytuje sa ešte väčšie percento dlhších slov. V texte sa však ukazuje iný obraz, lebo časté sú jednak dlhé sufigované tvary, jednak aj jednoslabičné slová ako člen, spojky ap.

Najväčšiu časť knihy tvorí náuka o slove, Wortlehre: veľmi široko koncipovaná náuka o slovných druhoch, tvorení slov a o tvaroch slov (= flexia). Tu sa podávajú všetky otázky tradične, dosť svojrázne, ako sa riešia v maďaristike oddávna.

Vyčleňovanie slovných druhov je iné ako u nás. Napríklad infinitív sa zaraďuje k substantívam, podobne participium k adjektívam. Adverbiá sa členia na štvoro: vlastné adverbiá (das echte Adverb), verbálne adverbiá (das Verbaladverb), partikuly (die Partikel) a slovesné predpony (das Verbalpräfix). A vzťahové slová (podľa našej terminológie gramatické slová) sa delia takisto na štvoro: člen (der Artikel), záložka (die Postposition), spojka (die Konjunktion), citoslovce (die Interjektion). Niektoré prvky z tohto postupu zodpovedajú typu maďarčiny (napr. vyčleňovanie osobitnej skupiny vzťahových slov typu *alatt* — *az azstal alatt*), iné sú vecou gramatickej tradície (osobitná skupina adverbií — slovesné predpony typu *elmegy* — *El se tudok menni*).

V súvislosti s postpozíciami sa píše, že sa kladú enkliticky za nulovou formou substantív (Zero-Form). O tejto nulovej forme substantív a *pad-Ø alatt* sa však dá pochybovať, lebo o nulovej gramatickej prípone hovorí sa oprávnene iba vtedy, keď je v paradigme podopretá plnou synonymnou príponou a súčasne je výsledkom straty staršej prípony (ako je to napr. v slovenčine).

Zaujímavé je začlenenie pomocného slovesa medzi vzťahové (gramatické) slová, napr. slov *fog, való, volta* v tvare *el fog jönni* (= príde) atď. Sú to „foneticky samostatné slová, ale podľa funkcie tvarotvorné sufixy“. Zdá sa, že toto riešenie je v súlade s chápaním gramatických slov v maďarskej lingvistike, ale že sa nedá aplikovať širšie, vo všeobecnosti. Ináč sa aj tu hovorí o zložených (opísaných) slovesných tvaroch.

Pre našu tradíciu je pozoruhodné, že sa prechody medzi slovuými druhmi naznačujú veľmi skromne, najviac ešte v rámci citoslovieč.

Konjugácia je spracovaná veľmi výstižne. Zaujímavé je to, že sa modus a tempus pokladajú za gramatické kategórie vyjadrené v rámci relatívneho kmeňa osobitnými formálnymi prvkami (*vár-Ø: vár-t...*), ale že sa slovesný rod (genus verbi) za gramatickú kategóriu nepokladá (*bezár* — aktívne sloveso: *bezáratik* — pasívne sloveso: *bezárkózik* — reflexívne sloveso: *bezárat* — faktívne sloveso: *bezárhat* — posibilitné sloveso), a to preto, lebo ide o sufixálne tvorenie, do ktorého konjugácia ako taká nezasahuje. Toto riešenie sa ukazuje pre aglutinujúci jazyk výstižné, hoci ani maďarská konjugácia nie je do dôsledkov typologicky čistá: morféma *-nök/-nök* (*kér-nök, vár-nök*) vyjadruje viac sém.

Maďarská konjugácia je veľmi zložitá, ale nie je to nijaký meravý systém. Je veľmi poučné, ako sa v gramatike jemne vystihuje dynamika systému slovesných tvarov: poukazuje sa na štýlovú, časovú a frekvenčnú diferenciaciu variantov.

Podobne sa analyzuje aj deklinácia, naznačujú sa aj drobné odtienky. Napr. akuzatív sa tvorí príponou *-t*, ktorá sa po konsonantickom kmeni realizuje s vokalickým elementom *a|e|ö*: *házat/kezet/tököt*. Ale niekedy je variácia bez významovej diferencie (*sárt* — *sarat*), inokedy je diferenciacia medzi všeobecnou a mestskou rečou (*spájzot* — *spájzt*), konečne je aj lexikálna diferenciacia (*tér: tért nyer* = ziskava priestor; *a Petőfi teret keresem* = hľadám Petőfioho námestie).

Náuku o slove, a v tom aj flexiu, pokladáme za najvýstižnejšiu a najprecíznejšiu kapitolu celého diela.

Syntax sa spracúva oveľa stručnejšie a len v hrubých črtách (čo vyplýva z pomerne malého priestoru, ktorý sa venuje syntagmatike, gramatickej stavbe vety a súvetia, slovosledu a vetosledu, zvukovej stránke vety). Preto sa nemožno čudovať, že tu nenáj-

deme veľa z tých zaujímavých a pre všeobecnú jazykovedu dôležitých konštatácií, ktoré sú ozdobou druhého, syntaktického zväzku maďarskej akademickej gramatiky.

Tompovmu dielu *Ungarische Grammatik* venujeme pozornosť najmä preto, lebo je to veľmi užitočné a potrebné vedecké poučenie o súčasnej maďarčine, vypracované osvedčenými metódami európskej jazykovedy. Je to moderné reprezentatívne dielo, oveľa náročnejšie ako dnes už zastaraná gramatika Zs. Simonyiho *Ungarische Sprache* (pozri aj recenziu D. Fokosa *K práci Zsigmonda Simonyiho Die ungarische Sprache*, 1. vyd. 1907, v časopise Bratislava XI, 1938, 412—6), určená pre svetovú jazykovedu ako základné poučenie o vývine a stavbe maďarského jazyka.

J. Ružička

B. WIERZCHOWSKA, *OPIS FONETYCZNY JEZYKA POLSKIEGO*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1967, 198 str. — 2 tab.

V úvodnej kapitole po definícii fonetiky („predmetom fonetiky je skúmanie zvukovej podoby reči“) autorka hovorí o dvoch aspektoch skúmania zvukovej reči — artikulačnom a akustickom. Konštatuje (odvolávajúc sa na svoje štúdie v *Biul. PTJ XXII, 1963, XXIV, 1966*), že dnes rozvoj experimentálneho výskumu v oblasti akustiky a rovnako fyziológie reči (v oblasti fyziológie reči najmä vďaka röntgenokinematografii) dovoľuje jednoznačne odpovedať na otázku, ktorú položil na začiatku XX. stor. O. Jespersen („Genetisch oder akustisch“): pri zvukovej reči treba skúmať súčasne a v rovnakej miere fakty artikulačné aj akustické. Z tejto zásady autorka vychádza i pri analýze a klasifikácii fonetického materiálu poľského jazyka. Takýto postup — najmä metodicky — je veľmi výhodný, pretože ukazuje fonetické javy z rôznych strán a v syntéze. Zároveň káže skúmať fonetické úkazy i z hľadiska funkčného — fonetika sa môže stať v plnej miere jedným z oddielov všeobecnej jazykovedy iba vtedy, keď sa do rozlišovania zvukov a ich klasifikácie zavedú otázky funkcie, ktorú zvuky reči plnia v systéme jazyka (fonologický aspekt pri skúmaní hlások). Predmet fonetického bádania vidí aj v otázkach neurofyziologických, zviazaných s procesom vytvárania zvukov, i v otázkach audiologických, zviazaných s percepciou reči. Rôzne výsledky pri skúmaní percepcie zvukov bez významu a foriem významových dokazujú značný vplyv sémantických faktorov na percepciu reči. Pri percepcii reči dôležitú úlohu hrajú tiež otázky prízvuku a melódie. K úlohám fonetiky preto patrí aj skúmanie dynamickej a melodickej variability reči a rovnako jej rytmu.

V náčrte dejín fonetiky autorka prehľadne sleduje vývin skúmania zvukov reči od najstarších čias cez skúmanie fyziológie reči, akustickej štruktúry hlások v XIX. stor., vznik a rozvoj fonetiky (druhá polovica XIX. stor.) po experimentálnu a akustickú fonetiku (pri poslednej uvádza zo súčasných československých fonetikov B. Hálu, P. Janotu a M. Romportla).

V kapitole o fyzikálnych úkazoch v procese vytvárania zvukov reči sa analyzuje veľmi vhodným spôsobom charakter zvukových vln (ich amplitúda, dĺžka, interferencia). Pri sile zvuku sa podrobne vysvetľujú jej základné fyzikálne jednotky (bel, decibel atď.) a uvádzajú sa aj vzorce na ich výpočet. Autorka ďalej analyzuje jednotlivé typy kmitania (pravidelné, tlmené, nepravidelné, voľné, vynútené). Krátko sa dotýka otázky zvukov reči (najmä ich farby). Podľa druhov kmitania zvukových vln charakterizuje jednotlivé typy hlások (všimá si pritom aj tzv. formanty zvukov). Dôležité sú tu najmä údaje o hodnotách Hz pri jednotlivých formantoch (v závislosti od dĺžky hlasového kanálu a pod.). Kapitola sa končí poznámkami o skúmaní akustickej štruktúry zvukov reči.

Veľmi potrebný je opis — doteraz najmodernejšieho a najjemnejšieho prístroja na výskum akustiky reči — akustického spektrografu — sonagrafu (aparatóry typu Visible Speech) a najmä rozbor zápisu jednotlivých hlások na tejto aparatúre. Autorkine poznámky v tomto smere môžu vhodne poslúžiť pri „čítaní“ a „dešifrovaní“ sonografického zápisu.

Prehľadná je ďalšia kapitola o stavbe orgánov sluchu a reči. Uzatvárajú ju poznámky o metódach výskumu artikulácie, o ústredí reči v centrálnom nervovom systéme a schéma jazykovej komunikácie (ako ju u nás poznáme z monografie B. Hálu — M. Sováka *Hlas, řeč, sluch*).

V ďalšej časti práce sa hovorí o základoch klasifikácie hlások: akustickej a genetickej. Pri akustickej klasifikácii sa vydeľujú jednotlivé skupiny hlások predovšetkým na pozadí akustických priebehov. Pri geneticom opise hlások autorka poznamenáva, že genetická klasifikácia — podobne ako akustická — neumožňuje úplne presné rozhraničenie samohlások a spoluhlások (ako príklad uvádza hlásky *ĩ, ŷ*). Výstižne charakterizuje jednotlivé artikuláčn fázy spoluhlások (z tohto hľadiska najmä osobitosť explozív v porovnaní s afrikátami). Metodicky veľmi prístupne vysvetľuje rozdiel medzi artikuláciou mäkkých (palatálnych) a zmäkčených (palatalizovaných) spoluhlások. Viaceré jej poznámky o tejto problematike sa nedotýkajú len poľštiny, ale môžu slúžiť aj pri fonetickej analýze iných jazykov (najmä slovanských). Po poznámkach o genetickej klasifikácii samohlások sa autorka opäť dostáva k syntéze, ktorú spomína už v úvode svojej práce — skúma základy akusticko-artikuláčnej klasifikácie zvukov reči. Konštatuje, že fonetická klasifikácia samohlások sa robí na pozadí iných kritérií ako fonetická klasifikácia spoluhlások. Opis a klasifikáciu všetkých zvukov reči by bolo treba oprieť o jednotné kritériá. Röntgenografické a röntgenokinematografické ako aj akustické skúmania reči ukazujú, že také kritérium možno nájsť v postavení celej masy jazyka a v úrovni druhého formantu hlások (ktorý závisí i pri samohláskach, i pri spoluhláskach predovšetkým od polohy tejto jazykovej masy). Závislosť postavenia jazyka a druhého formantu je stála. Ako pri artikulácii samohlások, tak i pri artikulácii spoluhlások sa rozlišujú tri základné postavenia masy jazyka: a) predné postavenie (druhý formant tu má frekvenčné rozpätie približne 2000—3000 Hz); b) zadné postavenie (druhý formant sa tu pohybuje vo frekvenčnom rozpätí asi 600—1000 Hz); c) ploché postavenie (druhý formant v tejto skupine hlások sa pohybuje vo frekvenčnom rozpätí asi 1100—1800 Hz). Uvedenú artikuláčno-akustickú analýzu (spoločnú pre vokály a konsonanty) autorka využíva v ďalšej časti práce: pri fonetickej analýze poľských hlások. Skoro pri všetkých hláskach uvedených troch skupín sa uvádzajú ich artikuláčn i akustické obrazy. Charakteristiky jednotlivých hlások sa dopĺňajú aj udaním pohybu druhého formantu v závislosti od hláskového okolia (ako ho možno pozorovať na sonogramoch). Takýmto vysvetľovaním dáva autorka čitateľovi možnosť vniknúť do podstaty akustickej (sonografickej) analýzy hlások. Pri jednotlivých hláskach sa stručne uvádzajú aj ich distribúcie. Kapitoly o artikuláčno-akustických charakteristikách hlások v poľštine poslúžia predovšetkým polonistom; ale ako sme uviedli, poskytujú cenné poučenia aj zo všeobecnej fonetiky.

V práci je imponujúci najmä spomínaný jednotný a presný metodologický postup pri vymedzovaní jednotlivých hláskových skupín a pri charakteristikách jednotlivých hlások, ktorý sa núka i na riešenie základných otázok slovenskej fonetiky.

Publikácia sa končí kapitolou o fonetickej organizácii výpovede v poľskom jazyku. Autorka sa v nej dotýka prozodických vlastností (kvantita, prízvuk), asimilácií a alternácií. Prehľadné a informatívne sú poznámky o slabike a o názoroch na podstatu a vymedzenie slabiky u jednotlivých bádateľov. Veľmi stručne (ako už tradične vo fonetických príručkách podobného charakteru) sa hovorí o melódii reči; poznámky o nej sú zatiaľ výstižné.

Bibliografia, menný a vecný register, súpis ilustrácií (ich počet je 140), fonetická abeceda a tabuľka poľských hlások uzatvárajú recenzovanú publikáciu.

Na záver znova opakujeme, že rozoberaná práca B. Wierzchowskej je metodologicky veľmi podnetným a originálnym pohľadom do problematiky poľskej, ale aj všeobecnej fonetiky. Publikácia nás zároveň provokuje k zamysleniu sa nad tým, čo všetko má ešte dobáňať slovenská jazykoveda pri výskume zvukovej stavby slovenčiny.

J. Sabol

MEDZINÁRODNÝ SEMINÁR O CIEĽOCH VYUČOVANIA CUDZÍCH JAZYKOV

V dňoch 1. – 3. XI. 1967 konal sa v Prahe medzinárodný seminár na tému: Štrukturálna diferenciacia cieľov vo vyučovaní cudzích jazykov na rôznych rovinách školského systému. Seminár usporiadala *La fédération internationale des professeurs de langues vivantes* (FIPLV) v spolupráci s jej členskou organizáciou, *Kruhom moderných filológů* pri ČSAV v Prahe. Zúčastnilo sa na ňom 78 zahraničných delegátov z 18 európskych krajín a z USA, 34 delegátov z Československa.

Na programe prvého dňa boli tri hlavné prednášky, zamerané na rozbor lingvistického, psychologického a pedagogického aspektu uvedenej témy seminára; tieto tvorili východisko rokovania. Rokovacími jazykmi seminára boli angličtina a francúzština. – Ako prvý prednášal prof. dr. I. Poldauf z KU na tému *O výstavbe štruktúrneho komplexu vyučovacích cieľov*. Poukázal na vyučovacie ciele z hľadiska dosahovaných výsledkov, na nutnosť chápať ich komplexnosť a štruktúrnú podmienenosť vzhľadom na rôzne jazykové štruktúry, ktorých sa týkajú. Cudzí jazyk ako vyučovací predmet má špecifický charakter, ktorým stojí bližšie k predmetom cibriacim zručnosť, šikovnosť a iné návykové schopnosti (hudobná výchova, telesná výchova, umelecká výchova). Avšak na rozdiel od vyučovacích podmienok týchto predmetov je vyučovanie a osvojovanie si cudzieho jazyka sťažené tým, že tento jazyk čiže predmet výučby nie je vo svojej funkčnej podobe prítomný za bežných podmienok v spoločenskom prostredí žiaka ani učiteľa. Preto treba pri voľbe cieľov vychádzať zo spoločensky hodnotného materiálu cudzieho jazyka. Čo z tohto materiálu zahrnúť, v akej forme, s akou funkčnosťou a v akom rozsahu, to závisí od troch faktorov: 1. o aké spoločenské formy jazyka a jazykové štýly ide; 2. aké je funkčné využitie cudzieho jazyka v spoločnosti; 3. aké sú výchovno-vzdelávacie požiadavky na úroveň vedomostí z cudzieho jazyka. Po uvážení hornej i dolnej hranice obmedzujúcich i rozširujúcich činiteľov (individuálne možnosti a motivácie žiaka i učiteľa, spoločensko-ekonomické podmienky a potreby a pod.) vytvára sa zo súboru čiastkových cieľov komplexný cieľ vyučovania cudzieho jazyka pre určitú vekovú skupinu na určitom type vzdelávacej inštitúcie (materské školy, všeobecnovzdelávacie školy, odborné školstvo, jazykové kurzy a pod.). V závere prof. Poldauf zdôraznil, že iba na základe uvedomovania si vytýčených cieľov z hľadiska žiaka, učiteľa a tých, ktorí ho pripravujú, možno hľadať, voľiť a používať správne a primerané metódy vyučovania cudzích jazykov.

Ďalšiu prednášku predniesla na popoludňajšom zasadnutí prof. dr. V. Cetlinová z Akadémie pedagogických vied ZSSR v Moskve na tému *Pedagogické ciele vo výučbe cudzích jazykov*. Podčiarkla tiež komplexnosť vyučovacích cieľov pri cudzích jazykoch. Popri praktických zámeroch, akým je predovšetkým komunikatívna funkcia jazyka, sú tu ciele výchovnovzdelávacie, kultúrne a formatívne, ktoré majú značný podiel na stvárňovaní a rozvoji intelektuálnych a morálno-estetických hodnôt v osobnosti žiaka. Komplexný cieľ sa tak utvára obsahovo-formálnym štruktúrnym odstupňovaním čiastkových cieľov podľa úrovne výučby a typu komunikácie a určuje vhodné metódy výučby.

Tretím prednášateľom bol prof. dr. John B. Carroll z Educational Testing Service, Princeton, USA. Svoju prednášku *O psychologických problémoch vyučovania cudzích jazykov* zameral hlavne 1. na úlohu charakteristiky žiaka (vek, motivácia, subjektívne psychologické situácie a vlastnosti, rozdielne schopnosti), 2. na hlavné momenty priebehu osvojovania si jazyka (parametre času, rozdielna obtiažnosť jazykov, interferencia jazykových návykov) a 3. na problematiku vyučovacích metód, adekvátnych vyučovacím cieľom. Zdôraznil závažnosť súladu medzi cieľmi učiteľa a žiaka, spoluprácu oboch na ich dosahovaní, význam skúšania, spevňovanie učebnej látky a odmeňovania (hodnotenia) žiaka.

Predpoludňajšie rokovanie druhého dňa sa týkalo vyučovacích cieľov, stanovených podľa veku a stupňa škôl. Prof. dr. P. Hartig zo západného Berlína hovoril o vyučovaní moderných jazykov v NSR, doc. dr. I. Ročovanská z UP v Olomouci o problematike vyučovania cudzích jazykov na základných školách, A. Ceizelová z VÚP v Bratislave o úrovni vyučovania francúzštiny na SVŠ, M. Bogdan z Cluje v Rumunsku o potrebe diferencovaného prístupu k cudzojazyčnej výučbe dospelých, A. d'Haussy z Paríža o problémoch jazykovej výuky študentov-začiatocníkov na vyššom stupni škôl a dr. A. Hofman z Katedry jazykov ČSAV o jazykovej výučbe aspirantov a vedeckých pracovníkov. Z diskusie treba spomenúť aspoň príspevok dr. W. R. Leea z Londýna o význame vymedzenia aj záporných cieľov, najmä vo vyučovaní detí a o potrebe pomerne dlhého orálneho úvodu s priťažlivým slovníkom; ďalej poznámku prof. Poldaufa o rešpektovaní rozdielov medzi systémami ústnej a písanej formy jazyka pri stanovení cieľov a príspevok prof. dr. Fleminga zo Surrey, Anglicko, o rozvíjaní jazykového citu pomocou predstavivosti a vnemových stimulátorov. Na záver predpoludnia odznel príspevok J. Klimeša z Katedry jazykov SAV v Bratislave o využití informačnej teórie v programovanom vyučovaní funkčnej gramatiky.

Popoludní vystúpili k problematike prípravy učiteľov cudzích jazykov dr. W. Pollak z Viedne, D. Ch. Riddy, hlavný inšpektor britských škôl, a M. Roher z Paríža. Vo svojich referátoch zdôraznili naliehavosť sústavného zvyšovania aktívnej jazykovej úrovne samotných učiteľov štúdiom a častejšími zahraničnými pobytmi v krajinách príslušných jazykov. Dr. J. Klare z Berlína, NDR, uviedol koncepciu programu prípravy profesorov moderných jazykov v NDR. Krátky, ale obsažný príspevok k problematike konečných a čiastkových cieľov predniesol prof. dr. F. Malíš z Pedagogického ústavu J. A. Komenského, ČSAV, Praha. Načrtol hierarchiu cieľových rovin vo výučbe cudzieho jazyka (zvuk a písmeno, výslovnosť, gramatika a slovník a napokon informačno-komunikatívna úroveň jazyka) a vzťahy medzi stanovenými cieľmi a dosahovanými výsledkami. M. Antier z Paríža sa zamerl na význam poznatkov o civilizácii národa príslušného jazyka. Dr. Z. Oliverius z KJ Ped. fak. KU v Prahe upozornil na skutočnosť, že sluchové vnímanie a diferencovanie zvukov cudzieho jazyka je podmienené schopnosťou žiaka príslušné zvuky správne reprodukovať a rozlišovať vo vlastnej výslovnosti. Dr. M. Simonová z Budapešti uviedla možnosti používania modelov štruktúrnej gramatiky v učebnom materiáli cudzieho jazyka. Ďalej odznel príspevok dr. J. Hrabovského z Bratislavy o vokaliickom systéme francúzštiny vzhľadom na slovenského žiaka a príspevok K. Gabku z NDR o problémoch prípravy učiteľov ruštiny v NDR.

Príspevky tretieho dňa seminára sa týkali významu a vplyvu učebných prostriedkov a pomôcok vo vyučovaní jazykov (magnetofón a iné audio-fonické pomôcky); referovali dr. A. Střížová z Pedagogického ústavu ČSAV v Prahe a H. Schenk z NSR. Podnetný bol príspevok prof. dr. G. Fleminga o štruktúrnom charaktere reakcií na usporiadané zrakové komunikačné stimuly. Autor okrem veľkého stimulačného významu zrakových vnemov pri jazykovom opise situácií upozornil na nebezpečenstvo mnohoznačnosti

zobrazenia situácie na obraze, na rešpektovanie zásady kauzality v slede obrazov a zásady súbežných i kontrastných asociácií vnemov. — V druhej časti predpoludnia prehovorila ešte dr. M. Mikó z Budapešti o interferencii výslovnosti a písania a dr. S. Brauner z Lipska o vyučovaní afrických jazykov.

V závere rokovania prof. P. Corder z Edinburghu zhodnotil v mene pracovného výboru priebeh a výsledok seminára. Vzhľadom na veľké množstvo nastolených problémov a určitú pojmovú nejasnosť odporúča vymedziť pojem „motivácia“ (motivation) pre dôvody jednotlivca a pojem „cieľ“ (aim) pre ciele spoločnosti, ktoré sa sledujú pri výučbe cudzích jazykov. Najlepšie výsledky sa dosahujú pri súlade motivácie jednotlivca s cieľmi spoločnosti. Základnou požiadavkou jazykovej výučby z hľadiska psycholingvistiky, hlavne v začiatkovej fáze, je rozvinúť dostatočnú súbežnú schopnosť (competence) a znalosti pre operatívne používanie všetkých štyroch jazykových zberlostí (porozumenie, hovor, čítanie, písanie), najmä na školách I. a II. cyklu; na vyšších stupňoch sa ich rozvíjanie diferencuje podľa cieľa. Pri vyučovaní cudzieho jazyka sa žiak zoznamuje s civilizáciou príslušného národa, no hlavným cieľom ostáva osvojenie si jazyka. Zaujímavým a závažným postrehom seminára bolo konštatovanie, že mnohé súčasné formy štúdia moderných jazykov na univerzitách neberú dostatočne do úvahy potreby a prípravu budúcich učiteľov jazykov. Nakoniec prof. Corder navrhol uviesť tri úvodné prednášky seminára a niektoré príspevky podľa uváženia výboru. — Rokovanie seminára zakončil prezident FIPLV S. G. Johansson. Podakoval usporiadateľom i zúčastneným delegátom za ich prácu a vyzdvihol význam i perspektívu úspešnej medzinárodnej spolupráce v budúcnosti.

M. Podhájecká

SYMPOZIUM O TEORETICKÝCH A METODOLOGICKÝCH OTÁZKACH ONOMASTIKY

V dňoch 22. — 24. mája 1969 sa konalo v budove Pedagogickej fakulty v Nitre sympózi-um o teoretických a metodologických otázkach onomastiky, spojené s II. slovenskou onomastickou konferenciou. Usporiadali ho Slovenská onomastická komisia pri Vedeckom kolégiu jazykovedy SAV v Bratislave a Katedra slovenského jazyka Pedagogickej fakulty v Nitre. Zúčastnilo sa na ňom vyše 50 bádateľov, z ktorých 11 bolo z Českej socialistickej republiky a 9 zo zahraničia (z Belgicka, Juhoslávie, Maďarska, Poľska a Rumunska), ostatní zo slovenských pracovísk.

Po slávnostnom otvorení predniesol základný teoretický referát na tému *Špecifikum onomastiky* V. Blanár. Vložil účastníkom sympózia svoje názory na niektoré zásadné otázky onomastiky. Hovoril napríklad o mieste vlastných mien v slovnej zásobe jazyka, o príčinách špecifickej jazykovej výstavby vlastných mien, o premene jazykovej kategórie vlastných mien na onomastickú, o organizácii pomenovacích prvkov v mennej sústave atď.

Pojmom *opozície* a *polarizácie* sa zaoberal S. Rospond z Vroclavi v Poľsku. Poukázal na skutočnosť, že v onomastike sa s týmito pojmaniami zatiaľ skoro vôbec nenarábalo, hoci patria medzi základné štrukturálne znaky.

R. Krajčovič v referáte *Systém a štruktúra v toponomastike* rozobral pojmy systém a štruktúra a zaoberal sa symbolistickou, lingvistickou a typologickou analýzou toponým. Pri klasifikáciiprehodnocovania apelatíva na proprium zdôraznil pôsobenie normalizovanej podoby, tzv. štruktúrovaného modelu; systém pritom považuje za entropický.

Poznámky k onomastickým prácam na Slovensku predniesol jeden z nestorov česko-slovenskej onomastiky V. Šmilauer.

M. Majtán hovoril o znakoch propriálnosti chotárnych názvov, ktoré tvoria akoby prechod od apelatív k propriám. Polemicky k názorom poľskej bádatelky T. Golebiovskej bol zameraný príspevok A. Habovštiaka, v ktorom charakterizoval typy chotárnych názvov na Orave. J. Matějek analyzoval nečeské prvky chotárnych názvov na Valašsku, I. Lutterer rozoberal zásady povojnovej úpravy chotárnych názvov v českom pohraničí. O histórii onomastických retrográdnych slovníkov a o svojej práci na retrográdnom slovníku českých hydroným hovoril M. Frydrieh.

Nasledujúci deň predniesol teoretický referát o problémoch klasifikácie vlastných mien a o ich klasifikačných znakoch M. Karaš z Krakova. Dynamičnosťou systémových prvkov vlastných mien sa zaoberal R. Šrámek. O. Leys z Leuvenu v Belgicku skúmal systém augmentatív a deminutív v západoflanderskom nárečí.

Na mimoriadne úspešné využitie moderných štrukturálnoštatistických metód v onomastike poukázal P. Šimunovič zo Záhrebu. Rovnakú metódu uplatňuje L. Šmelík pri štúdiu záhorských priezvisk.

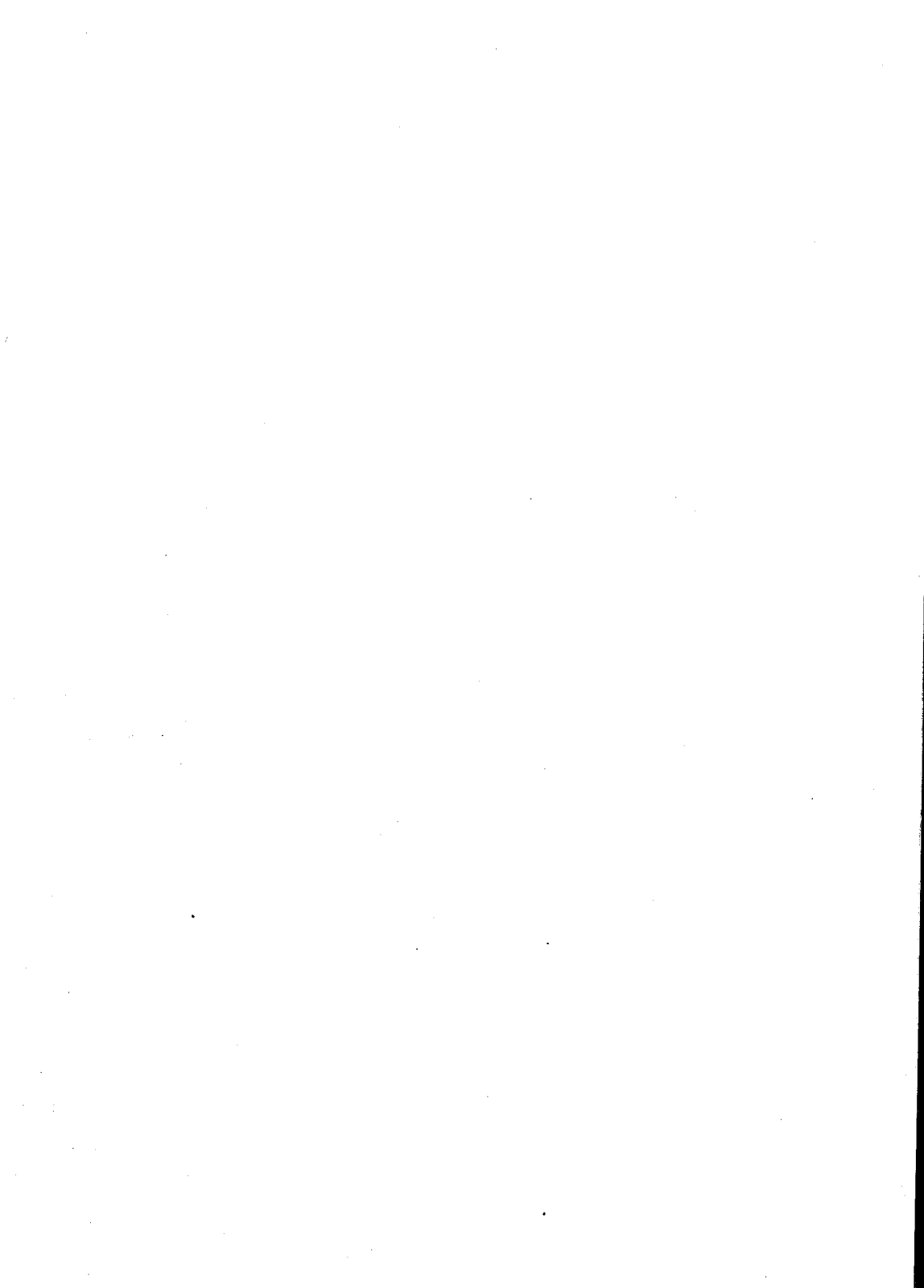
Na úzku spätosť onomastiky a histórie upozornil P. Ondrus v príspevku *Osobné meno ako historický fakt*. Ukázal v ňom, ako osobné mená (priezviská) môžu významne dopĺňať historické doklady o kolonizácii. Š. Krištof sa zaoberal otázkami vzťahu deminutív a hypokoristik v systéme osobných mien. E. Jóna nastolil problémy štandardizácie obyvateľských mien, ktoré mal ako autor časti o miestnych názvoch, obyvateľských menách a o odvodených adjektívach v VI. zväzku Slovníka slovenského jazyka. J. Skutil hovoril o názvoch etnických celkov v Čechách a na Morave.

Zo živej diskusie vyplynuli cenné doplnky k referátom, ba aj niektoré nové myšlienky a postrehy.

Nitrianske sympóziu uzavrel a v závere zhodnotil predseda Slovenskej onomastickej komisie V. Blanár, ktorý zdôraznil, že porovnávanie teoretických východísk a metodologických postupov, vypracovaných na rozličných pracoviskách a v rozličných školách, bolo vzájomne užitočné.

Významné stretnutie odborníkov vhodne doplnili vlastivedné exkurzie v Nitre a v arboréte v Tesárskych Mlyňanoch.

M. Majtánová



OBSAH

| | |
|--|-----|
| Klára Buzássyová, K triedeniu koreňových morférov transformačnou metódou | 33 |
| Jana Dvončová, Možnosti súčasného fyziologického výskumu vo fonetike | 126 |
| Rudolf Gedeon, Pokus o štatistickú klasifikáciu derivačných morférov | 16 |
| Johann Knobloch, Expresívne predpony v slovanských a románskych jazykoch | 141 |
| Ábel Král, Metodická a všeobecne fonetická problematika Atlasu slovenských hlások | 113 |
| Rudolf Kuchar, K Chaloupeckého prepisu Žilinskej knihy | 50 |
| Jozef Liška, Z výskumu styčných problémov fonetiky a patofonetiky | 131 |
| Viliam Schwanzer, Zur Syntax in unmittelbaren deutsch-slowakischen Sprachkontakt | 3 |

Rozhľady

| | |
|---|-----|
| Juraj Furdík, O súčasných smeroch slovotvorného výskumu | 63 |
| Viktor Krupa, O meraní podobnosti jazykov | 148 |
| Šimon Ondruš, Morris Swadesh a vývinové peripetie americkej jazykovedy | 155 |

Diskusie

| | |
|--|-----|
| Ábel Král, Nad prácou A. V. Isačenka Spektrografická analýza slovenských hlások | 162 |
| Ludovít Novák, K sporným otázkam fonológie | 179 |

Správy a posudky

| | |
|--|-----|
| Prof. Eugen Jóna šesťdesiatročný. J. Horecký | 82 |
| Prof. Ludovít Novák šesťdesiatročný. J. Štolec | 80 |
| Prof. Jozef Štolec šesťdesiatročný. J. Horecký | 79 |
| Prof. Štefan Tóvik šesťdesiatročný. J. Štolec | 83 |
| Za profesorom Františkom Kaldom. R. Gedeon | 183 |
| X. medzinárodný kongres lingvistov. J. Ružička | 85 |
| VI. medzinárodný kongres fonetických vied. O. Schulzová | 88 |
| VI. medzinárodný zjazd slavistov. J. Oravec | 90 |
| Sympóziu o teoretických a metodologických otázkach onomastiky. M. Majtánová | 214 |
| Medzinárodný seminár o cieľoch vyučovania cudzích jazykov. M. Podhájecká | 212 |
| Prvá slovenská onomastická konferencia. M. Majtánová | 97 |
| B. Wierzchowska, Opis fonetyczny języka polskiego. J. Sabol | 210 |
| D. N. Šmelev, Očerki po semasiologii russkogo jazyka. E. Sekaninová | 107 |

| | |
|--|-----|
| G. V. Kolšanskij, Logika i struktura jazyka. J. Matejčík | 190 |
| J. Horecký, Morfematická štruktúra slovenčiny. J. Sabol | 103 |
| Ján Oravec, Vázba slovies v slóvenčine. J. Horecký | 202 |
| John Lyons, Introduction to Theoretical Linguistics. Š. Ondruš | 411 |
| Jozef Mistrík, Frekvencia slov v slovenčine. J. Bosák | 205 |
| József Tompa, Ungarische Grammatik. J. Ružička | 208 |
| Konferencija po problemam izučeniya universalnykh svojstv jazykov. V. Krupa | 195 |
| L. Řeháček, Semantika a syntax infinitivu v současném polském spisovném jazyce. | |
| J. Ružička | 105 |
| Paul M. Postal, Aspects of Phonological Theory. Š. Ondruš | 107 |
| Prague Studies in Mathematical Linguistics I, II. J. Bosák | 193 |
| Robert J. Scholes, Phonotactic Grammaticality. G. Altmann | 192 |
| Teorie modelů a modelování. V. Krupa | 110 |
| Tvoření slov v češtině I, II. K. Buzássyová | 98 |
| V. Krupa, Morpheme and Word in Maori. J. Horecký | 109 |
| Voprosy frazeologii i sostavleniya frazeologičeskikh slovaroj. J. Mlacek | 199 |

CONTENTS

| | |
|--|-----|
| Klára Buzássyová, On the Classification of Root Morphemes by means of the Transformational Method | 33 |
| Jana Dvončová, Prospects of Contemporary Physiological Research in Phonetics | 126 |
| Rudolf Gedeon, An Attempt at a Statistical Classification of Derivational Morphemes | 16 |
| Johann Knobloch, Expressive Prefixes in Slavonic and Romance Languages | 141 |
| Ábel Král, Methodological and General Phonetic Problems in the Atlas of Slovak Sounds | 113 |
| Rudolf Kuchar, Towards Chaloupecký's Transliteration of the Book of Žilina | 50 |
| Jozef Liška, Concerning Border Problems of Phonetics and Patophonetics | 131 |
| Viliam Schwanzer, Towards Syntax in an Immediate German-Slovak Linguistic Contact | 3 |

Views

| | |
|---|-----|
| Juraj Furdík, On Contemporary Trends in the Research of Word Formation | 63 |
| Viktor Krupa, On Measuring Similarities of Languages | 148 |
| Šimon Ondruš, Morris Swadesh and Trends in the Development of American Linguistics | 155 |

Discussions

| | |
|--|-----|
| Ábel Král, On the Work Spectrographic Analysis of Slovak Sounds by A. V. Isa- čenko | 162 |
| Ľudovít Novák, Some Controversial Problems in Phonology | 179 |

| | |
|--|-----|
| Professor Eugen Jóna Sixty Years Old. By J. Horecký | 82 |
| Professor Ludovít Novák Sixty Years Old. By J. ŠtOLE | 80 |
| Professor Jozef ŠtOLE Sixty Years Old. By J. Horecký | 79 |
| Professor Štefan Tóbk Sixty Years Old. By J. ŠtOLE | 83 |
| Professor František Kalda. An Obituary by R. Gedeon | 183 |
| The Tenth International Congress of Linguists. By J. Ružička | 85 |
| The Sixth International Congress of Phonetics. By O. Schulzová | 88 |
| The Sixth International Congress of Slavists. By J. Oravec | 90 |
| A Symposium on Theoretical and Methodological Questions of Onomastics. By M. Majtánová | 214 |
| An International Symposium on the Aims of Teaching Foreign Languages. By M. Podhájecká | 212 |
| The First Conference of Slovak Onomasiologists. By M. Majtánová | 97 |
| B. Wierzchowska, A Phonetic Description of Polish. By J. Sabol | 210 |
| D. N. Shmelev, Studies in Semasiology of Russian. By E. Sekaninová | 107 |
| G. V. Kolshanskij, Logic and Structure of Language. By J. Matejčík | 190 |
| J. Horecký, Morphemic Structure of Slovak. By J. Sabol | 103 |
| Ján Oravec, Verbal Rection in Slovak. By J. Horecký | 202 |
| John Lyons, Introduction to Theoretical Linguistics. By Š. Ondruš | 111 |
| Jozef Mistrík, Frequency of Words in Slovak. By J. Bosák | 205 |
| József Tompa, Ungarische Grammatik. By J. Ružička | 208 |
| A Conference on the Problems of Universals in Language. By V. Krupa | 195 |
| L. Řeháček, Semantic and Syntax of the Infinitive in the Contemporary Standard Polish. By J. Ružička | 105 |
| Paul M. Postal, Aspects of Phonological Theory. By Š. Ondruš | 187 |
| Prague Studies in Mathematical Linguistics I, II. By J. Bosák | 193 |
| Robert J. Scholes, Phonotactic Grammaticality. By G. Altmann | 192 |
| Theories of Models and Modelling. By V. Krupa | 110 |
| Word Formation in Czech I, II. By K. Buzássyová | 98 |
| V. Krupa, Morpheme and Word in Maori. By J. Horecký | 199 |
| Phraseology and Compiling Phraseological Dictionaries. By J. Mlacek | 199 |

СОДЕРЖАНИЕ

| | |
|--|-----|
| Клара Бузашшиова, Классификация коренных морфем при помощи трансформационного метода | 33 |
| Яна Двончова, Перспективы современного физиологического исследования в фонетике | 126 |
| Рудольф Геддзон, Опыт статистической классификации деривационных морфем | 16 |
| Йоганн Кноблех, Экспрессивные приставки в славянских и романских языках | 141 |
| Абель Краль, Методологические и общefonетические проблемы в Атласе словацких звуков | 113 |
| Рудольф Кухар, О транслитерации Жилинской книги Хазоупецкого | 50 |
| Йозеф Липшка, Из исследования смежных проблем фонетики и патофонетики | 131 |

Обзоры

| | |
|--|-----|
| Юрай Фурдик, О современных направлениях в исследовании словообразования | 63 |
| Виктор Крупа, Об измерении подобности языков | 148 |
| Шимон Ондруш, Моррис Сводеш и перипетии развития американского языкознания | 155 |

Дискуссии

| | |
|---|-----|
| Абел Краль, Над трудом А. В. Исаиченко Спектрографический анализ словацких звуков | 162 |
| Людovit Новак, К спорным вопросам фонологии | 179 |

Сообщения и рецензии

| | |
|---|-----|
| По случаю шестидесятилетия со дня рождения профессора Эугена Йоны. Я. Горецки | 79 |
| По случаю шестидесятилетия со дня рождения профессора Людovита Новака. Й. Штольц | 80 |
| По случаю шестидесятилетия со дня рождения профессора Йозефа Штольца. Я. Горецки | 82 |
| По случаю шестидесятилетия со дня рождения профессора Штефана Тобика. Й. Штольц | 83 |
| Скончался профессор Франтишек Кальда. Р. Гедзон | 183 |
| 10. международный конгресс лингвистов. Й. Ружичка | 85 |
| 6. международный конгресс фонетических наук. О. Шурльцова | 88 |
| 6. международный съезд славистов. Я. Оравец | 90 |
| Совещание по теоретическим и методологическим вопросам ономастики. М. Майтанова | 214 |
| Международный семинар по целям обучения иностранных языков. М. Подгаецка | 212 |
| 1. конференция словацких ономазиологов. М. Майтанова | 97 |
| Б. Вержховска, Фонетическое описание польского языка. Я. Сабол | 210 |
| Д. Н. Шмелев, Очерки по семасиологии русского языка. Э. Секаницова | 107 |
| Г. В. Колшанский, Логика и структура языка. Я. Матейчик | 190 |
| Ян Горецки, Морфематическая структура словацкого языка. Й. Сабол | 103 |
| Ян Оравец, Управление глаголов в словацком языке. Я. Горецки | 202 |
| Джон Лайонс, Введение в теоретическую лингвистику. Ш. Ондруш | 111 |
| Йозеф Мистрик, Частота слов в словацком языке. Я. Босак | 205 |
| Йожеф Томпа, Венгерская грамматика. Й. Ружичка | 208 |
| Конференция по проблемам изучения универсальных свойств языков. В. Крупа | 195 |
| Л. Ржегачек, Семантика и синтаксис инфинитива в современном польском литературном языке. Й. Ружичка | 105 |
| Пол М. Поста, Вопросы фонологической теории. Ш. Ондруш | 187 |

| | |
|--|-----|
| Пражские труды по математической лингвистике 1, 2. Я. Босак | 193 |
| Роберт Дж. Сколзе, Фонотактическая правильность. Г. Альтманн | 192 |
| Теории моделей и моделирования. В. Крупа | 110 |
| Образование слов в чешском языке 1, 2. К. Бузашшова | 98 |
| В. Крупа, Морфема и слово в маорийском языке. Я. Горецки | 109 |
| Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. П. Младек | 199 |

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník XX, 1969

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Výkonný redaktor PhDr. Izidor Kotulič, CSc.

Redakčná rada:

doc. PhDr. V. Blanár, DrSc., prof. PhDr. E. Ďurovič, DrSc., prof. PhDr. J. Horecký, DrSc., PhDr. I. Kotulič, CSc., PhDr. V. Krupa, CSc., doc. PhDr. F. Miko, CSc., prof. PhDr. Š. Ondruš, CSc., prof. PhDr. E. Pauliny, DrSc., PhDr. Š. Peciar, CSc., doc. PhDr. V. Schwanzer, prof. PhDr. J. Štolc, DrSc.

Adresa redakcie: Bratislava, Klemensova 27

Technický redaktor V. Štefanovič

Povolený výmerom Pov. kultúry č. 959-58.

Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo námestie 48-VII.

Ročné predplatné Kčs 20.—, jednotlivé číslo Kčs 10.—

Tlač: Kníhtlačiareň SVORNOSŤ, n. p., Bratislava

© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1969

Сообщения и рецензии

| | |
|---|-----|
| Скончался профессор Франтишек Кальда. Р. Гедэон | 183 |
| Ноам Чомски, Синтаксические структуры. Ф. Мико | 183 |
| Пол М. Постал, Вопросы фонологической теории. Ш. Ондруш | 187 |
| Г. В. Колшанский, Логика и структура языка. Я. Матейчик | 190 |
| Роберт Дж. Сколэс, Фонотактическая правильность. Г. Альтманн | 192 |
| Пражские труды по математической лингвистике 1, 2. Я. Босак | 193 |
| Конференция по проблемам изучения универсальных свойств языков. В. Крупа | 195 |
| Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Й. Млачек | 199 |
| Ян Оравец, Управление глаголов в словацком языке. Я. Горецки | 202 |
| Йозеф Мистрик, Частота слов в словацком языке. Я. Босак | 205 |
| Йозеф Томпа, Венгерская грамматика. Й. Ружичка | 208 |
| Б. Вержховска, Фонетическое описание польского языка. Я. Сабол | 210 |
| Международный семинар по целям обучения иностранных языков. М. Подгаецка | 212 |
| Совещание по теоретическим и методологическим вопросам ономастики. М. Майтанова | 214 |

CONTENTS

| | |
|---|-----|
| Ábel Král, Methodological and General Phonetic Problems in the Atlas of Slovak Sounds | 113 |
| Jana Dvončová, Prospects of Contemporary Physiological Research in Phonetics | 126 |
| Jozef Liška, Concerning Border Problems of Phonetics and Patophonetics | 131 |
| Johann Knobloch, Expressive Prefixes in Slavonic and Romance Languages | 141 |

Views

| | |
|--|-----|
| Viktor Krupa, On Measuring Similarities of Languages | 148 |
| Simon Ondruš, Morris Swadesh and Trends in the Development of American Linguistics | 155 |

Discussions

| | |
|---|-----|
| Ábel Král, On the Work Spectrographic Analysis of Slovak Sounds by A. V. Isačenko | 162 |
| Eudovít Novák, Some Controversial Problems in Phonology | 179 |

News and Reviews

| | |
|--|-----|
| Professor František Kalda. An Obituary. By R. Gedeon | 183 |
| Noam Chomsky, Syntactic Structures. By F. Miko | 183 |
| Paul M. Postal, Aspects of Phonological Theory. By S. Ondruš | 187 |
| G. V. Kolshanskij, Logic and Structure of Language. By J. Matejčík | 190 |
| Robert J. Scholes, Phonotactic Grammaticality. By G. Altmann | 192 |
| Prague Studies in Mathematical Linguistics I, II. By J. Bosák | 193 |
| A Conference on the Problems of Universals in Language. By V. Krupa | 195 |
| Phraseology and Compiling Phraseological Dictionaries. By J. Mlaček | 199 |
| Ján Oravec, Verbal Rectification in Slovak. By J. Horecký | 202 |
| Jozef Mistrik, Frequency of Words in Slovak. By J. Bosák | 205 |
| József Tompa, Ungarische Grammatik. By J. Ružička | 208 |
| B. Wierzchowska, A Phonetic Description of Polish. By J. Sabol | 210 |
| An International Symposium on the Aims of Teaching Foreign Languages. By M. Podhájecká | 212 |
| A Symposium on Theoretical and Methodological Questions of Onomastics. By M. Majtánová | 214 |

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník XX, 1969, 2

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor prof. **PhDr. Ján Horecký**, DrSc.

Výkonný redaktor **PhDr. Izidor Kotulič**, CSc.

Redakčná rada:

doc. **PhDr. V. Blanár**, DrSc., prof. **PhDr. E. Ďurovič**, DrSc., prof. **PhDr. J. Horecký**,
DrSc., **PhDr. I. Kotulič**, CSc., **PhDr. V. Krupa**, CSc., doc. **PhDr. F. Miko**, CSc., prof.
PhDr. Š. Ondruš, CSc., prof. **PhDr. E. Paulíny**, DrSc., **PhDr. Š. Peeiar**, CSc., doc. **PhDr.**
V. Schwanzer, prof. **PhDr. J. Štole**, DrSc.

Adresa redakcie: Bratislava, Klemensova 27

Technický redaktor **V. Štefanovič**

Povolený výmerom Pov. kultúry č. 959-58.

Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. **Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo námestie 48/VII.**

Ročné predplatné Kčs 20.—, jednotlivé číslo Kčs 10.—

Tlač: Kníhtlačiareň **SVORNOSŤ, n. p.**, Bratislava

©/by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1969